

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНИ

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК
ІХ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
К.НТБ — 1962

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК ІХ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1962

Праці, уміщені в цьому випуску бюлетеня, присвячуються висвітленню особливостей правобережних середньонадніпрянських, подільських, поліських і закарпатських говорів, а також методичі роботи над Атласом української мови (інструкція до складання коментарів) і питанню виникнення діалектних груп української мови. Зокрема, розглядаються важливі фонетичні риси середньочеркаських і нижньонадприп'ятських говірок, характеризується низка топонімів та особливостей говірок східного Поділля, висвітлюється діалектне лексичне багатство Сумщини та ін.

Редакційна колегія:

*Н. Я. Бовтрук, В. М. Брахнов, І. О. Варченко (секретар),
Ф. Т. Жилко (відповідальний редактор), П. С. Лисенко*

Діалектологіческий бюллетень. Вып. IX.
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні
Академії наук Української РСР*

Редактор видання *В. Г. Войцехівська*
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Оформлення художника *М. Л. Стеценко*

Технічний редактор *О. М. Лисовець*

Коректор *Л. І. Маргиненко*

БФ 02686. Зам. № 102. Вид. № 424. Тираж 650. Формат паперу 60×92/16. Друк. фіз. аркушів 9 + вкл. Умовн. друкарських аркушів 9 + вкл. Обліково-видавн. аркушів 10,2. Підписано до друку 26. V 1962 р. Ціна 61 коп.

Друкарня видавництва АН УРСР, м. Київ, вул. Стефаніка, 11

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного інституту

Ф. Т. ЖИЛКО

ПРО ВИНИКНЕННЯ ДІАЛЕКТНИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Виникнення діалектних груп (наріч) української мови є однією з найменш досліджених і разом з тим дуже важливих проблем україністики. Розв'язання цієї проблеми залежить від багатьох обставин, а насамперед від наявності фактичних даних. Сучасне діалектне дроблення української мови в деяких вихідних моментах має коріння ще в діалектному дробленні східного слов'янства пізнього часу. Однак ще не здобуто хоч би посередніх даних про діалектні (мовні) особливості окремих племен або племінних об'єднань східного слов'янства. Поодинокі припущення про деякі риси смуг племінних діалектів (діалектних груп) справи не зараджують. Формування племінних об'єднань східного слов'янства, поява в їхніх діалектах нових змін, напрями яких ще не досліджені, створили передумови для початків утворення східнослов'янських народностей. Процес формування східнослов'янських народностей залежав від особливостей виникнення і розвитку держави в східних слов'ян. Київська Русь — спільна держава східних слов'ян — утворилася внаслідок розпаду родоплемінного ладу і розвитку феодальних відносин. Вона належала до типу великих і малотривких держав раннього феодалізму, які об'єднували значну кількість різних народів, народностей і племен.

Дальша доба розвитку феодалізму позначається посиленням ролі окремих держав-земель, а разом з тим і розпадом Київської Русі, розчленуванням її на окремі держави та напівдержави. Татарська навала XIII ст. в свою чергу прискорила занепад Київської Русі. Складові частини Київської Русі опинилися в досить різноманітних історичних умовах. З'являються нові політичні та економічні центри на північному сході й на півночі, де формується російський народ, на заході, де визначається білоруський народ, і на південному заході, де виникає український народ. За умов інтенсивного розвитку окремих земель і пов'язаного з цим дальшого діалектного дроблення східнослов'янські народності поволі транс-

формуються в три окремі народи — російський, білоруський і український.

Визначення трьох східнослов'янських народів залежало насамперед від формування їхніх мов. Внаслідок поступової трансформації окремих діалектних груп східного слов'янства, що виявлялася в багатьох мовних змінах, виникають три східнослов'янські мови. Доба з XI до XV—XVI ст. має особливо важливе значення в історії мовних змін східного слов'янства. Як відомо, у XII ст. занепадають редуковані голосні фонemi. За цією зміною почалася низка дуже істотних перетворень не тільки в фонетичній структурі, а й у морфологічній будові східнослов'янських мов. Зміни ці відбуваються в різних напрямках, сприяючи діалектній диференціації східнослов'янських мов.

Особливо сильною була диференціація в говорах півдня і південного заходу земель Київської Русі в зв'язку з державною розчленованістю цієї території.

У другій половині XII і в першій половині XIII ст. зростає роль Галицького і Волинського князівств. Посилення і розвиток галицько-волинських земель та щодалі більший занепад Києва сприяють утворенню нового місцевого центру на південному заході східного слов'янства. У цьому центрі давньоруська літературна мова під діянням місцевих говорів настільки змінюється, що виникає особливий її різновид, який стає вже іншою літературною мовою — давньоукраїнською.

Український народ ще за доби свого початкового історичного буття зазнав національно-колоніального гноблення (у тодішньому розумінні цього поняття). Як відомо, роль Галича в середині XIV ст. занепадає. Загальнополітичний центр більшості українських земель переноситься в Литву. Уже на початку свого формування український народ територіально був розчленований між сусідніми державами — Литвою, Польщею, Молдавією та Угорщиною. Ця обставина зумовлювала, з одного боку, консервацію діалектних особливостей східного слов'янства, а з другого — сприяла посиленому діалектному дробленню української мови. У згаданому дробленні є дві основи: 1) елементи давнішого, ще східнослов'янського, поділу на племінні діалекти або діалектні формування племінних об'єднань; 2) особливості діалектного поділу, що виникли переважно на початках формування українського народу. Зрозуміло, що не можна сучасний стан діалектного дроблення української мови переносити на час її початкового формування.

У діалектному дробленні української мови є виразні прослідки племінних діалектів східного слов'янства. Це виявляється і в деяких сучасних диференційних ознаках діалектних груп української мови. У північноукраїнських говорах до таких особливостей належить, наприклад, пов'язаність з наголосом відповідників тих фонем, які були властиві східнослов'янській мовній спільності, зокрема:

а) відповідників давнього ξ (пор. — *пйат'* — *петі*, *вони носет'*, *носечи*, *десет'* — *дес'аток* та ін.);

б) відповідників давнього **ѣ** (пор.: д'іед — дедок, л'іес — лесок, м'іех або мйіех, мйіех — мешок, б'ієдни — беда та ін.);

в) рефлексів давніх **о, е** в нових закритих складах (пор.: кюост-ка, кистка, кустка... — косткі; муост, мист, муст... — мосткі; жуїнка... — жонкі та ін.).

Отже, мають певну підставу ті міркування, за якими діалекти — попередники української мови та її говорів можна поділити на дві групи: 1) південно-західну; 2) північно-східну або, точніше, північну. Цей поділ стосується, власне, передісторії української мови, тобто характеризує окремі діалектні групи східного слов'янства. Проте він певною мірою позначився і на особливостях діалектного дроблення української мови.

З самого початку свого формування українська мова, певне, має три виразні діалектні типи: північний, південно-західний і південно-східний. Однак у писаних пам'ятках ці типи простежуються тільки з XIV—XV ст., тому що давніших пам'яток не збереглося.

На основі хоч і недостатніх, проте цілком реальних даних, засвідчених пам'ятками української мови, уже в другій половині XV ст. визначаються три українські діалектні типи: 1) південно-західний (з карпатськими говірками); 2) північний; 3) південно-східний (власне, діалектний масив Середньої Наддніпрянщини, який пізніше став ядром цього типу).

Певне, що північний діалектний тип ще з доби пізнього діалектного дроблення східних слов'ян був відмінний від обох південних (південно-західного і південно-східного). Тільки в цьому розумінні й можна говорити про його давність. Такий же давній і південно-західний діалектний тип, що від нього відрізняється північний деякими рисами, які сягають доби попередньої формуванню східнослов'янських мов. Південно-східний діалектний тип найбільш виразно відбиває порівняно найновітніші риси української мови. Утворення всього цього діалектного типу відбувається водночас із формуванням української мови, тимчасом як північний і південно-західний діалектні типи сягають доби передісторії української мови, тобто діалектного дроблення східного слов'янства пізнього періоду.

Дослідження історії діалектних типів української мови має бути основане, з одного боку, на даних писаних пам'яток, які для південно-західних і, частково, північних діалектів датуються XIV ст., і, з другого боку, на лінгвогеографічних даних, на тлумаченні ізоглос Атласа української мови, а також і регіональних атласів.

Досі найінтенсивніше провадилося вивчення пам'яток, що дають можливість визначити найдавніші риси південно-західних діалектів (О. Соболевський, В. Розов, В. Курашкевич, Хр. Станг та ін.)¹

¹ Огляд головних праць з цього питання див. Л. А. Булаховський, Питання походження української мови, К., 1956, стор. 28—43.

Галицько-волинські грамоти XIV ст. дають можливість виявити деякі діалектні особливості і на основі цього встановити окремі діалектні масиви на території південно-західної України. За даними пам'яток XIV—XV ст., на цій території виділяються до певної міри три говіркові масиви. 1) галицький (наддністрянський), 2) буковинський, 3) карпатський.

Розглянемо деякі найголовніші фонетичні й морфологічні риси цих діалектних масивів.

Дані пам'яток дозволяють виявити такі риси галицьких (наддністрянських) говірок.

1. У галицьких грамотах буква **ѣ** уживається незалежно від наголошеності позиції. На час XIV ст. у пам'ятках, писаних на території наддністрянських говірок, **ѣ** означав або [i] або звук неоднорідного творення («дифтонг») [ie]. Що літера **ѣ** означала голосний звук неоднорідного творення, уперше довів В. Кураш-кевич² на підставі аналізу перемишльських грамот, де один з писарів над **ѣ**, що вимовлявся як [ie], ставив дві крапки — **ѣ** і цим позначенням відрізняв звук [ie] від звука [i], напр.: *рускоѣ*, *тисащноѣ* (грамота 1359 р. — Перемишль); *объѣздомѣ*, *опольскоѣ* *земли*, *велунѣскоѣ* *земли*, *рѣки тоѣ*, *нарожъньньѣ* (1377 р. — Бохур).

Буква **ѣ** у галицьких грамотах часом замінюється буквою *и*. або, навпаки, замість *и* пишеться **ѣ**. Це свідчить про зміну [ie] на звичайний звук [i], напр.: *имивши*, *привѣсѣли* (1377 р. — Бохур); *лѣпѣли* (1386—1418 рр. — Перемишль); *пасиками* (1400 р. — Львів); *тыѣ люди*, а поряд *тии люди* (1375 р. — Смотрич).

2. Відповідно до давнього *е* в нових закритих складах, що виникли внаслідок занепаду редукованих *ъ*, *ь*, у галицьких грамотах пишуться букви *и*, *ю*. Це може свідчити про звуки [i], [y] як рефлекси давнього *е* в згаданій позиції. Проте за написанням *ю* може бути прихований і лабіалізований звук неоднорідного творення. Візьмімо для зіставлення пам'ятки з Чернігівщини, у багатьох говірках якої відповідно до давнього *е* в нових закритих наголошених складах, що виникли внаслідок занепаду в наступному складі *ъ*, ще й тепер поширені звуки [yi], [ye], [yi], [yi] та ін.; у цих пам'ятках згадані голосні неоднорідного творення позначаються буквами *у*, *о*, *ю*, *и* (*ы*), *і*. Отже, з певною ймовірністю можна припускати, що написанням *ю* позначався якийсь лабіалізований звук неоднорідного творення. Це тим імовірніше, що за розглядовою доби галицькі говірки мали [ie] відповідно до давнього **ѣ**. Напр.:

² W Kuraszkievicz, Gramoty halicko-wolwńskie XIV—XV wieku «Biantinostlavica», t. IV, 1932, стр. 354—355.

по нюй, шістьдесятъ (1354 р.), шість (1386—1418 рр. — Перемишль); моюи (1434 р. — Кременець).

Крім того, відповідно до е в згаданій позиції зустрічається написання ѣ (так званий «новий ѣ»). Написання ѣ на місці давнього е в нових закритих складах свідчить про виникнення [ie], а потім [i]. Найдавніші написання ѣ замість е виявлені в Мукачівських пергаменних уривках, які новітні дослідження пов'язують з другою половиною XIII ст. Ці пам'ятки походять десь із західноукраїнських земель. Наведімо деякі приклади «нового ѣ» з цих уривків: *въхожѣньє, по сѣмь, ѣрѣи, нѣ пьщевахомъ*³. Подібні факти є й у галицьких грамотах: *полѣпшѣньє* (1370 р. — Львів), *страчѣньє* (1404 р. — Галич).

3 Відповідно до давнього о в нових закритих складах часто зустрічається написання у (оу). Як і написання ю відповідно до давнього е, цей факт свідчить про виникнення звука неоднорідної артикуляції і, певне, про дальшу його монофтонгізацію, напр.: *друздѣ, оунукумъ* (1359 р.), *добровоулно, Ларивунъ* (1366 р.), *торгувлъ* (1378 р.), *Федутъ* (1378 р., Перемишль); *оу рукъ* («рік», 1421 р. — Львів).

Отже, перемишельські, як і інші галицькі, грамоти виразно свідчать про виникнення в місцевих говірках звуків неоднорідної артикуляції відповідно до давніх о, е в нових закритих складах і про перетворення їх на звичайні монофтонги. Ця риса була властива всім південно-західним говорам, а після XVII ст. вона виявляється вже як архаїчна⁴.

4 У галицьких грамотах спостерігається помітне змішування літер ы та и після губних, шиплячих і р, які порівняно раніше втратили палаталізованість. Це свідчить про виникнення спершу позиційно обмеженої нової фонемі <и>, такої характерної для української мови. Постанія цієї фонемі пов'язане з занепадом, а потім і взагалі зникненням фонемного розрізнення <ы> — <і>. Звукове поле фонемі <и> втягує до себе звукове поле <ы>. Саме тому і спостерігається змішування ы та и на письмі, напр.: *Ивановычъ, Лоувычъ, Кузьмычъ* (1366 р. — Перемишль); *сѣ рѣкамы* (1377 р. — Бохур).

5 Часто зустрічаються звукосполюки ги, ки (гы, кы) поряд з гі, кі. Як відомо, звукосполюки ги, ки, а також хи характерні для більшості південно-західних і майже для всіх південно-східних діалектів. У карпатських говірках зберігаються давні звукосполюки гы, кы, хы. На думку І. Панькевича⁵, звукосполюки гы, кы, хы в пам'ятках XIV—XV ст. можуть правити за диференційні ознаки для визначення окремих говіркових масивів південно-західного діалектного типу. Ось кілька прикладів з цими сполю-

³ Див. І. Панькевич, Мукачевские пергаменные отрывки, «Byzantinoslavica», т. XV, 1. 1954, стор. 35.

⁴ І. Панькевич, Дві лемківські грамоти з початку XVI століття, «Slavia», г. XXIII, s. I, 1954, стор. 25.

⁵ Там же, стор. 26.

ками: *кольбаєвський* (1349 р. — Казимир); *свѣдки* (1328 р.), *той дороги* (1430 р.), *к могилкам* (1413 р. — Зудечів).

6. Дав. відм. одн. іменників чол. роду, крім закінчень *-у*, *-ю*, нерідко має закінчення *-ови*, *-єви*. В. Дем'янчук уважав, що закінчення *-ови*, *-єви* найхарактерніші саме для галицьких грамот⁶. Ця риса є особливо типовою і для сучасних південно-західних говорів. Пор. деякі факти: *Іванови*, *протодіаконови*, *Ходорови*, *Затєви* (1378 р. — Перемишль); *Ладомирови* (1377 р. — Бохур); *истцеви* (1435 р. — Галич).

Закінчення *-ови*, *-єви* поширюються в галицьких грамотах також і на іменники, що означають неживі істоти, напр.: *листови* (1391 р.), *мунастиреви* (1378 р. — Перемишль); *розьиздови* (1404 р. — Галич); *лѣсови* (1413 р. — Зудечів).

7. Спостерігається значне поширення закінчення *-ове* (зрідка *-єве*) в наз. відм. мн. іменників чол. роду — назв живих істот. На думку В. Дем'янчука, це закінчення в південно-західних діалектах XIV—XV ст. було виявлене більше, аніж за новітніх часів. У наступні століття воно в цих діалектах помітно зникає, зберігаючись подекуди в окремих говіркових масивах або лексикалізуючись у небагатых словах. Пор. деякі приклади: *свѣдкове* (1399 р.), *панове*, *лисове* (1421 р. — Львів); *старцеве*, *предкове* (1411 р. — Зудечів).

Дослідження особливостей *б у к о в и н с ь к и х* говірок південно-західного діалектного типу нещодавно взагальнив Б. В. Кобилянський⁷. Ми вкажемо тільки на деякі фонетичні й морфологічні риси цих говірок, що виявляються в молдавських грамотах.

1. Порівняно з наддністрянськими і надсянськими говірками в буковинських говірках XIV ст. фонема <и> виступає без позиційних обмежень. Це видно з того, що букви *ы* та *и* змішуються після всіх приголосних, напр.: *жывота*, *ми*, *думи*, *от коси*, *ти*, *икоди* і *кривди*, *син*, *мито*, *Казымиру*, *возыти*, *скотыны*, *не малы*. Ці факти свідчать про зникнення давнього фонемного розрізнення <ы> — <и> і про постанову нової фонемі <и> незалежно від позиції. Саме цим шляхом пішли всі українські діалекти, за винятком частини північних і карпатських.

2. Послідовніше, ніж у наддністрянських і надсянських говірках, тут виступає фонема <і> відповідно до давнього *ѣ*. «Маючи на увазі масовість прикладів зміни *ѣ* — *и*, засвідчених у мові молдавських грамот, — пише Б. В. Кобилянський, — можна зробити висновок про те, що в деяких південно-західних говорах староукраїнської мови розвиток давнього *ѣ* в напрямі до *і* почався

⁶ В. Дем'янчук, Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV вв., «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», кн. XVI, К., 1928, стор. 7.

⁷ Б. В. Кобилянський, Діалект і літературна мова, К., 1960, стор. 168—188.

⁸ В. Ярошенко, Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв., «Збірник комісії для дослідження історії української мови», т. I, К., 1931, стор. 30.

набагато раніше, ніж в інших діалектах української мови. Якщо не рахувати рідких і не зовсім певних випадків з XI—XII ст., то приклади з XIII—XIV ст. вважаються цілком надійними»⁹. Пор. *оу городи, мисто, хотиль, привисити, гнив, оусими, дви, вира, пасика*¹⁰.

3. Відповідно до давнього *е* перед м'яким складом у молдавських грамотах спостерігається написання **ѣ** («нового **ѣ**») або *и, ю, е*. Якщо зважити на те, що відповідно до давнього **ѣ** тут уживається [і], то написання **ѣ** на місці давнього *е* в згаданій позиції (нові закриті склади), як і написання *и*, свідчить про перехід давнього [е] в [і], напр.: *зѣмль, потвержѣньє, рушѣніа, камѣнь і каминь, без противлина, оумышлина, королювство*¹¹; *порушѣніа, келѣньа, привольѣнемъ потвержиньє, прирожьньє*¹².

Отже, нова фонема <і>, що в буковинських говірках XIV—XV ст. виступає послідовніше від наддністрянських і надсянських, генетично виникла як із давнього **ѣ**, так і з *е* в нових закритих складах (перед м'якими приголосними). З виникненням нової фонемі <і> з такою широкою генетичною основою постає і нове розрізнення з фонемою <и>, тобто <і> — <и>.

Відповідно до давніх *е* (перед твердим складом) та *о* в нових закритих складах молдавські грамоти засвідчують написання *ю, у (оу)*, аналогічно як і в галицьких та київських грамотах того ж таки часу, напр.: *тютки, юи, кролювѣства*¹³; *потумъ, на кумъ, докул, кулко, тоулко, булшее, годувлю, покуй, панув, предкув*¹⁴.

5. Перехід звука [а] після м'яких приголосних в [е] або [і] виявляється в написанні **ѣ** замість *а* та спільнослов'янського *ѣ* (після м'яких або напівм'яких приголосних). Це специфічна правописна особливість буковинсько-молдавських грамот того часу¹⁵.

6. Дуже часто, як і в галицьких грамотах, виступають закінчення *-ови, -єви, (-евѣ)* в дав. відм. одн. іменників чол. роду, переважно назв живих істот, напр.: *панови, королеви, синові, листови, отцевѣ, королєвѣ, господаревѣ*¹⁶ та ін.

Закінчення *-овѣ, -евѣ* (зрідка, можливо, *-ови, -єви*) передають місцеву буковинську рису, тобто закінчення *-ові, -єві*, що спільні з фактами найдавніших писаних пам'яток середньої Наддніпрянищини. І в сучасних буковинських, покутських та гуцульських говірках ці закінчення зустрічаються поряд з *-ови, -єви*.

Очевидно, південна частина південно-західних діалектів у давнину мала ряд спільних рис з середньонаддніпрянськими говір-

⁹ Б. В. Кобилянський, зазнач. праця, стор. 173.

¹⁰ В. Ярошенко, зазнач. праця, стор. 31.

¹¹ Там же, стор. 275—276.

¹² J. Bogdan, Über die Sprache der ältesten moldauischen Urkunden, «Jagic-Festschrift. Zbornik u slavu V. Jagića», Berlin, 1908, стор. 376.

¹³ J. Bogdan, зазнач. праця, стор. 376.

¹⁴ В. Ярошенко, зазнач. праця, стор. 273.

¹⁵ Див М. Ф. Станівський, Спостереження над мовою буковинсько-молдавських пам'яток XIV—XVIII століть, зб. «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов», Чернівці, 1958, стор. 11.

¹⁶ В. Ярошенко, зазнач. праця, стор. 292.

ками. Сучасні дані, зокрема лінгвістичне картографування, свідчать про спільність деяких рис південно-східних діалектів і південних говірок південно-західних діалектів (напр., поширення препалатального [л], закінчення **-ові**, **-еві**, форми 3-ї ос. одн. II дієвідміни з наголосом на основі: *говоре, прбсе, рббе, хбде*, — та ін.).

Карпатські говірки виявляються в пам'ятках порівняно трохи пізніше, переважно з XV ст. Уперше риси цих говірок відбиті в XIII—XIV ст. в Мукачівських пергаменних листках, де виступає вже «новий **ѣ**».

Розглянемо деякі фонетичні і морфологічні риси цих говірок, що відбиваються в пам'ятках.

1. Спостерігається вимова **ѣ** як і та перехід **e > i** в нових закритих складах, про що свідчить написання **ѣ** («нового **ѣ**»), виявлене, зокрема, в тононімах *Ritska* (1461 р.), *Bilke* (1383 р.)¹⁷ або в збірнику ієрея Ігнатія 1660 р.: *близнѣрцу, сѣлъ, сѣмдеся(т)*¹⁸.

2. Відповідно до давнього **i**, акустично близького до [e], простежується з'явлення [и], відбите написанням **e** замість **и** в маромороських грамотах кінця XIV і початку XV ст., напр.: *Vasselius, Maksem, Creva*¹⁹. Поряд з цим помітне також змішування букв **ы** та **и**.

У пам'ятках XVI і XVII ст. відповідно до тодішньої правописної традиції і фонетичної структури лемківських говірок зберігаються давні фонемні **<ы>** та **<i>**, напр.: *были бы* (1511 р.), *вирѣкатся были* (1519 р.), *личбы, полски, з добрыми розумы* (1511 р.)²⁰ та ін.

Зберігається розрізнення давніх фонем **<ы>** та **<i>** в Нягівських повчаннях на євангеліє кінця XVI або початку XVII ст., які відбивають тодішні місцеві говірки басейну р. Тересви, напр.: *мытник, смиренный*²¹.

3. Відповідно до давнього **o** в нових закритих складах аж до XVII ст., як зазначає І. Панькевич²², на Закарпатті було поширене написання **у**. Припускається (наприклад, І. Панькевичем), що це написання свідчить про рефлекс **у** відповідно до давнього **o**. Ми вже згадували вище, що в наддністрянських і надсянських говірках були голосні неоднорідного творення. Ці голосні були й у карпатських говірках. Написання **у** в карпатських пам'ятках, як і в чернігівських та галицьких, саме й свідчить про те,

¹⁷ І. Панькевич, Нарис історії українських закарпатських говорів, ч. I. Фонетика. Прага, 1958, стор. 49.

¹⁸ І. Панькевич, Закарпатський діалектний варіант української літературної мови XVII—XVIII вв., «Slavia», г. XVII, s. 2, 1958, стор. 175.

¹⁹ І. Панькевич, Нарис історії українських закарпатських говорів, стор. 47.

²⁰ І. Панькевич, Дві лемківські грамоти з початку XVI століття, «Slavia», г. XXVII, s. 2, 1958, стор. 175.

²¹ Там же.

²² І. Панькевич, Нарис історії українських закарпатських говорів, стор. 50.

що тоді виявлялися лабіалізовані голосні неоднорідного творення. Зрозуміло, що ці голосні мали певні місцеві особливості. Проте загальноукраїнський процес утворення голосних неоднорідного творення відповідно до давніх **о**, **е** в нових закритих складах у своїх основних виявах був єдиним. Відмінності мали позиційний характер (наприклад, залежно від наголосу) і хронологічний (час виникнення їх і перетворення на звичайні голосні).

Наведемо деякі приклади, що свідчать або про голосні неоднорідного творення, або про звичайні монофтонги — у топонімах: *Кушниця* (1451 р.), *Кузій* (1461 р.), *Putpoloza* (1569 р.), *Laturka* (1570 р.)²³; у заповіті 1603 р.: *пув ниви, потымъ, потумъ, попувъ*²⁴.

4. Іменники середн. роду в наз. відм. одн. мають закінчення **-а** відповідно до давнього **-ъје**²⁵, чим карпатські говірки ще з давнини споріднені з південно-східними діалектами.

5. У карпатських говірках поширені м'які основи іменників, прикметників і присвійних займенників та відповідні відмінкові закінчення. Ці особливості відбиваються в пам'ятках: *свдейсканев*, *Одотев* (1753 р.), *дочевъ* (1736 р.), *Женовъ своевъ Федевъ* (1670 р.)²⁶. Ця риса відрізняє карпатські говірки від наддністрянських і зближує їх з багатьма південно-східними, де теж значною мірою зберігаються м'які основи іменників, прикметників і присвійних займенників.

Північні говори відбиваються в пам'ятках переважно з XV ст. (західнополіські говірки) або з XVI ст. (середньополіські говірки). Спиносимо на деяких фонетичних і морфологічних рисах цих говорів.

1. Відповідно до давнього **Ѣ** в ненаголошеній позиції виступає фонема <е>. Ця типово північнодіалектна риса засвідчується в пам'ятках написанням **е** замість **Ѣ**, напр.: *на рецѣ, съ сеножатма* (грамота 1433 р. — Житомир); *с пасеками* (1446 р.), *сведоцтво* (1451 р. — Луцьк).

2. Поширеність звукосполук **гі, кі, хі**, які передаються написаннями **ги, ки, хи**. Риса ця властива переважній більшості північних говорів, напр.: *слуги нашого, светки, стаги* (1451 р.), *пожитки* (1452 р. — Луцьк); *братеники, липники* (1458 р. — Житомир).

3. На відміну від галицьких грамот, у яких зберігаються давні форми род. і дав. відм. мн. *тѣхъ, тѣмъ* (а також *своѣма, своѣмъ*), у пам'ятках, де відбиті північні діалекти, помітні форми *тыхъ, тымъ*, утворені за аналогією, напр.: *с тыми доходы, и тыми разы* (1451 р.), *к тымъ селомъ* (1452 р. — Луцьк).

²³ І. Панькевич, Нарис історії українських закарпатських говорів, стор. 50

²⁴ Див. «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XIV, Ужгород, 1955, стор. 222.

²⁵ Див. І. Панькевич, Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах, ч. I, «Науковий збірник «Просвіта» в Ужгороді», т. VI, Ужгород, 1929 (ч. II—V, т. XII; ч. III видана окремою книжкою в Празі 1947 р.), стор. 28.

²⁶ Там же.

Найменше відбивалися в давніх пам'ятках риси південно-східних говорів. Частково це сталося і тому, що південно-східні говори не були джерелом давньої української літературної мови. Риси середньонаддніпрянських говірок проникали тільки в ті жанри давньоукраїнської літературної мови, які своєю природою найбільше знавали впливів місцевих діалектів (різні описи, заповіти, акти і т. ін.). Цих документів з Середньої Наддніпрянщини збереглося мало, а ті, що дійшли до нас, стосуються переважно пізнішого часу, починаючи з XVII ст.

Вивчення пам'яток з Середньої Наддніпрянщини повинне виходити з того, що в давнину територія середньонаддніпрянських говірок діалектно була строкатішою. Внаслідок дозаселення з заходу, а на Лівобережжі — і з півночі на території Середньої Наддніпрянщини з'явилося чимало говірок південно-західного (переважно подільського) і північного (східно- та середньополіського) діалектного типу.

Карти до I тому Атласа української мови свідчать про те, що й тепер на території Середньої Наддніпрянщини є вкраплення говірок з південно-західною або північною діалектною основою. Також спостережено, що говірки тих населених пунктів на середньонаддніпрянському Правобережжі, які засновані давно, значно ближчі своїми рисами до сучасної літературної мови, ніж говірки пізніше заснованих пунктів. Саме ці говірки мають або окремі риси, або й усю основу південно-західного діалектного типу (зокрема, подільського)²⁷. Такий характер пізніше заснованих населених пунктів пояснюється дозаселенням переважно з Поділля.

Середньонаддніпрянські землі в історії українського народу мають особливе значення. Це була територія, де наш народ чинив основний опір нападам татар і турків; на цій території витворився той український фольклор, що поширився серед усього українського народу. На цих землях (разом із північним Лівобережжям) виникли з середини XVII ст. зародки української державності. Тому-то вихідці з середньонаддніпрянських земель були і на півночі України (на території північних говорів), і на Слобожанщині, а пізніше — і в степовій Україні. Саме через те риси середньонаддніпрянських говірок відбиваються в пам'ятках, писаних на території інших діалектів.

Найдавнішою, досі відомою пам'яткою, де відбилися риси середньонаддніпрянських говірок, є люстрація Київської землі 1471 р., що дійшла до нас тільки частково²⁸. Порівняно більше рис цих говірок спостерігається в описах Канівського, Черкаського і, частково, Київського замків 1552 р.²⁹ У різних середньонаддніпрянських пам'ятках з самого початку XVII ст. риси говірок Середньої Наддніпрянщини виявляються досить послідовно.

²⁷ Див. А. П. Могіла, *Говори западної Черкащини в составе полтавско-киевского диалекта*. Автореферат, К., 1956.

²⁸ Див. «Архив Юго-Западной России», ч. 7, т. II, К., 1890.

²⁹ Див. там же, ч. 7, т. I, К., 1886.

Середньонаддніпрянські говіркові риси, відбиті в пам'ятках, починаючи з XV ст., визначилися як новітні риси української мови. У зіставленні з диференційними рисами інших діалектних типів особливості середньонаддніпрянських говірок по суті є дальшим етапом розвитку української мови.

Ми спинимося тут на деяких середньонаддніпрянських говіркових рисах, що в найдавніших пам'ятках виявляють окремих південно-східний діалектний тип³⁰.

1. Відповідно до давнього **ѣ** незалежно від наголосу в пам'ятках пишеться **и**. Це свідчить про перехід **ѣ** > **і** в усіх позиціях, напр.: *никоторое, вси слуги, Лисовъщину* (люстрація 1471 р.); *личачи, копийники, витру мирка, Дидиковъщизна* та ін. (описи Канівського і Черкаського замків 1552 р.).

2. Порівняно часто зустрічається написання **и** замість **о** в нових закритих складах, що свідчить про перехід **о** > **і** (в згаданій позиції), напр.: *гакивницъ, Антин, Макогинъ, стороживъ* (опис Черкаського замку 1552 р.).

Отже, у середньонаддніпрянських говірках XV—XVI ст. генетично нова фонема <**і**> мала широку основу: вона послідовно виступає на місці давнього **ѣ** і давніх **о**, **е** в нових закритих складах.

3. Фонемне розрізнення східнослов'янської мовної єдності <**ы**> — <**і(и)**> зникає в діалектах, що визначаються вже як українські. Ми говорили, що звук [и] в наддністрянських говірках виступав спочатку після губних, шиплячих та **р**, у буковинських говірках після всіх приголосних. Це виявляється в поплутанні написань **ы** та **и**. Отже, замість фонемного розрізнення <**ы**> — <**і(и)**> виникає нове розрізнення <**и**> — <**і**>.

Основний вияв нової фонемної пари <**и**> — <**і**> був звуком передньо-середнього ряду, високо-середнього піднесення, тобто наближеним до звукового поля, або ряду, фонемної пари <**е**> — <**і**>. Ще в люстрації 1471 р. поряд із поплутанням букв **ы** та **и** (напр.: *вить, выть*) зустрічаємо поплутання **е** та **и** (пор. *али ж*). Ця особливість звукового вияву фонемної пари <**и**> — <**і**> часто виступає в різних документах початку XVII ст., що були написані в Корсуні, Чигирині та інших середньонаддніпрянських містах.

4. Як відомо, у південно-східних і деяких південно-західних діалектах іменники середн. роду в наз. відм. одн. відповідно до давнього закінчення **-ѣ** набули закінчення **-а**. Ця риса зустрічається в описі Черкаського замку 1552 р.: *Проваля* (топонім); у Межигірському літописі кінця XVII і початку XVIII ст.: *трясеня земля было*³¹.

5. Іменники чол. роду (переважно назви живих істот) у дав. відм. одн. паралельно до закінчення **-у** (з основами на **-о**) мають

³⁰ Див. Ф. Т. Жилко, Середньонаддніпрянські говори (деякі їх особливості і територія поширення), зб. «Середньонаддніпрянські говори», К., 1960.

³¹ «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», К., 1888.

у південно-східних говорах закінчення **-ові, -еві**. У південно-західних діалектах (за винятком південної частини їх) виступають закінчення **-ови, -еви**. Визначення фонетичної структури закінчень **-ові, -еві** в південно-східних говорах, а також частково в буковинських, покутських і гуцульських говірках, як відомо, відбувалося внаслідок індукції закінчень з **ѣ** іменників жін. роду колишньої **а**-основи. Це позначилося написаннями **-овѣ, -евѣ** в молдавських грамотах. У середньонаддніпрянських пам'ятках початку XVII ст. поряд із закінченням **-у** виявляється **-овы** (південно-західні нашірування) і поряд **-овѣ**, напр.: *сину* і *синовы, синовѣ* (заповіт 1600 р. з Чигирини)³²; *обивателевѣ* (запис-продаж 1630 р.)³³; *козакови а обивателеви* (запис 1649 р., м. Корсунь)³⁴.

Отже, як свідчать розглянені пам'ятки, у XIV—XV ст. виразно виявляються риси трьох діалектних типів української мови. Ці діалектні типи, певне, такі ж давні, як і українська мова, що формувалась і визначалась на основі діалектів півдня та південного заходу східного слов'янства. Внаслідок трансформації особливостей діалектів згаданої території виникає українська мова. Деякі з цих особливостей сягають дуже давньої доби. Окремі діалектні типи української мови мають коріння в діалектному дробленні східного слов'янства (північний і південно-західний). Проте з самого початку формування мови нашого народу відзначаються три згадані діалектні типи, які значно пізніше, аж у XIV—XV ст., були відбиті в пам'ятках.

³² «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», кн. 8, К., 1894, стор. 14.

³³ Там же, стор. 17.

³⁴ Там же, стор. 19.

В. П. ЛАТТА

СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКА МОВНА МЕЖА

На сучасному етапі існування широко диференційованих говірок на стику словацького й українського народів словацько-українська лінгвістична межа з лінгвогеографічного погляду виявляється в східнославацько-закарпатоукраїнській діалектній лінії. Через те при згадці про словацько-українську мовну чи лінгвістичну межу треба завжди мати на увазі цю діалектну лінію. Її визначення і характеристика є одним з найважливіших критеріїв також для проведення етнографічного кордону. Тепер не завжди знаходимо етнічно чисті форми, оскільки здебільшого вони ускладнені до певної міри зовнішніми впливами. Навіть і за таких складних обставин мову можна вважати, завдяки її стабільності, першорядною ознакою і одним з найважливіших критеріїв для визначення національної належності певної етнічної групи.

У сучасній радянській етнографії при визначенні національного складу населення в смузї етнічних кордонів, а також у переписах населення і його масових обстеженнях мова поряд з національною самосвідомістю вважається одним з першорядних етнічних визначників¹.

Оскільки нашим завданням є визначення лише лінгвістичної межі на основі суто мовознавчих критеріїв, проблему визначення етнографічного кордону ми полишаємо етнографам, даючи їм надійні і точні лінгвогеографічні показники та інший мовний матеріал. Однак і при такому підході до цієї проблеми не випускаємо з уваги важливіших історичних та етнографічних даних.

Питанню вивчення словацько-української мовної та етнографічної межі приділяє увагу багато дослідників². Поминаючи пи-

¹ Див. П. И. Кушнер (Кнышев), Этнические территории и этнические границы, «Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР», т. XV, М., 1951.

² Див. В. Францев, Обзор важнейших изучений Угорской Руси (Из отчета о заграничной командировке), «Русский филологический вестник», Варшава, 1901, стор. 145—198; Л. Нидерле, Обзорение современного славянства, «Энциклопедия славянской филологии», т. II, СПб., 1909, стор. 39, 95—96; Јап

тання загального огляду визначення розгляданої межі в минулому, заради стислості викладу, ми обмежимося наведенням думок тих дослідників, які до цього питання підійшли з належною науковою точністю. У зв'язку з цим насамперед слід згадати міркування про словацько-українську мовну межу С. Цамбеля³ і С. Томашівського⁴, трактування проблеми О. Брохом⁵ і, нарешті, звернути увагу на деякі дані новіших дослідників⁶.

Досить точно для свого часу визначення словацько-української мовної межі знаходимо в С. Цамбеля⁷, яку виправив, хоч і не без деяких хиб, С. Томашівський⁸, додавши до української діалектної області ще кілька сіл з українськими говірками, які С. Цамбель помилково зараховував до словацьких: Кремну (на Спиші), Підпріч (змішане словацько-українське селище на південному Спиші), Рогожник (діалектно Грозник), Зубний і Підгородь. Через недостатню обізнаність С. Томашівський уважав за українські кілька словацьких сіл: Громоші і Койшів (на Спиші), Пусте Поле (селище з змішаним українським і словацьким населенням у північній частині колишнього Сабинівського району), Фулянку (в Пряшівському районі), Дуплин і Тисинець (колишнього Строківського району). С. Цамбель же зачислив до українських на той час уже словацькі села — Цабів і Руський Казимир (колишнього Вранівського району), проте не навів деяких українських діалектних островів південного Спичу. Села з перехідними на той час українсько-словацькими говірками (Гливище, Хоньківці, Конош та ін.) С. Цамбель розглядає як чисто словацькі.

На основі вказівок С. Цамбеля Л. Нідерле виправив, доповнив і вточнив дані про словацько-український етнографічний кордон⁹.

Дуже широке дослідження з розгляданого питання належить

Húsek, *Národopisná hranice mezi Slovaky a Karpatorusy*, Bratislava, 1925; А. А. Петров, *Заметки об Угорской Руси*, «Журнал Министерства народного просвещения», 1892, № 2; І. Панькевич, *Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей*, Прага, 1938.

³ S a m o C z a m b e l, *Slovenská rec a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, d. I, Turč. Sv. Martin, 1906, стор. 78.

⁴ Ст. Томашівський, *Етнографічна карта Угорської Русі*, СПб., 1906.

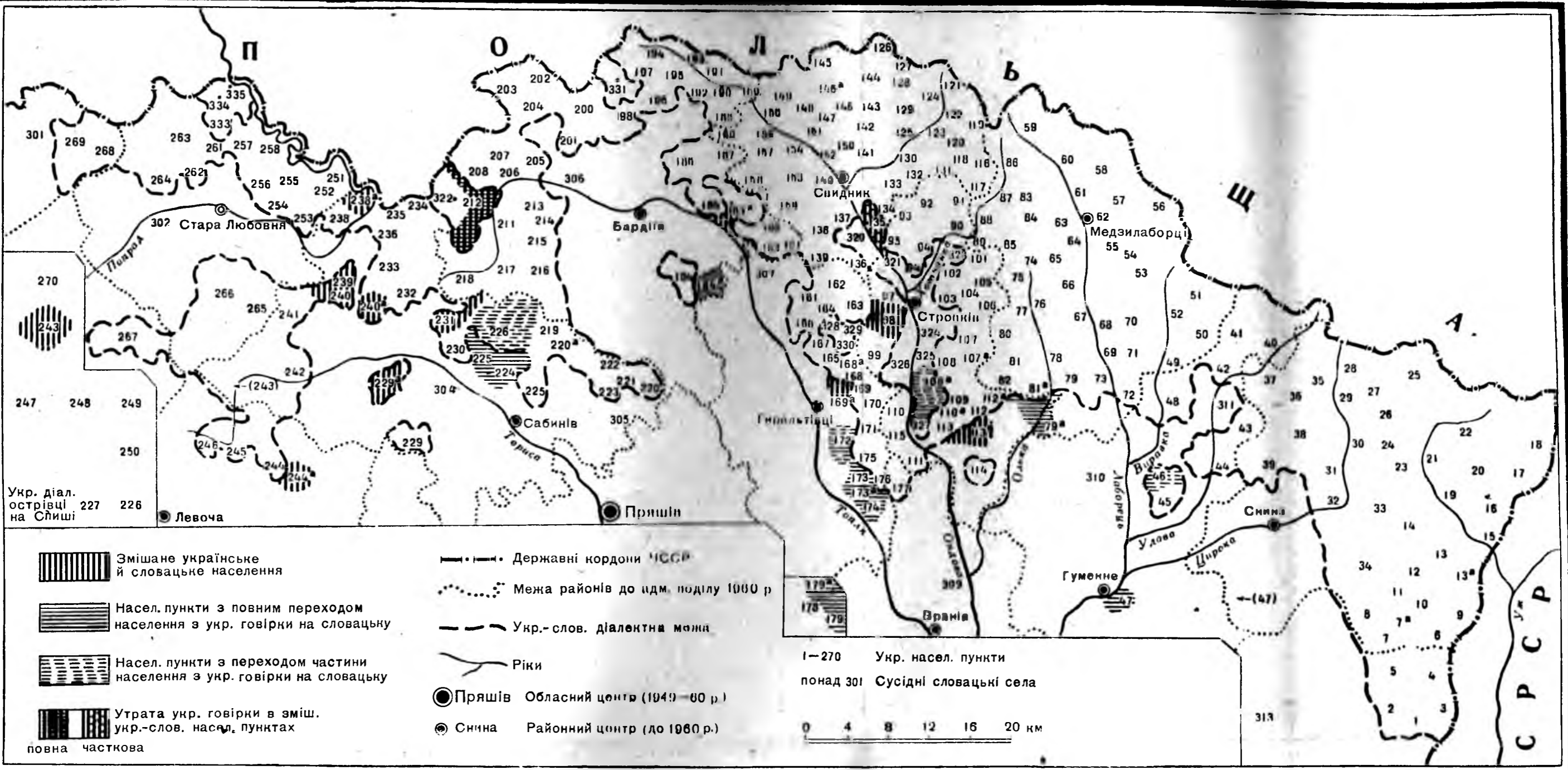
⁵ O l a f B r o c h, *Weitere Studien von der slowakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn*, Kristiania, 1899.

⁶ Див. А. А. Петров, *Národnostní hranice Slovaku a Karpatorusů mezi sebou a s Maďary v XVIII století podle současných archivních údajů*, «Česka revue», XVII, 1924; його ж, *Národnostní mapa Uher podle úředního lexikonu osad z roku 1773*, Praha, 1924; його ж, *K otázce slovensko-ruske etnografické hranice*, «Česka revue», XVI, 1923; його ж, *Příspěvky k historické demografii Slovenska v XVIII—XIX století*, Praha, 1928; А. А. Петров, *Пределы угорорусской речи в 1773 г. по официальным данным*, «Материалы для истории Угорской Русі», т. VI, СПб., 1911; G. G e r o v s k i j, *Jazyk Podkarpatske Rusi*, «Československá vlastivěda», d. III, Jazyk, Praha, 1934, стор. 460—461; І. Панькевич, *ззнач. праця*.

⁷ S a m o C z a m b e l, *ззнач. праця*, стор. 78.

⁸ Ст. Томашівський, *ззнач. праця*.

⁹ L. N i e d e r l e, *Nové údaje o slovenské hranici v Uhorsku*, «Národopisní věstník», 1907, № 1.

Укр. діал. острівці 227 на Сичі

- Змішане українське й словацьке населення
- Насел. пункти з повним переходом населення з укр. говірки на словацьку
- Насел. пункти з переходом частини населення з укр. говірки на словацьку
- Утрата укр. говірки в зміш. укр.-слов. насел. пунктах повна часткова

- Державні кордони ЧССР
- Межа районів до адм. поділу 1960 р.
- Укр.-слов. діалектна межа
- Ріки
- Пришів Обласний центр (1949—60 р.)
- Сичина Районний центр (до 1960 р.)

1—270 Укр. насел. пункти
 понад 301 Сусідні словацькі села

0 4 8 12 16 20 км

Українські населені пункти, які творять українсько-словацьку діалектну межу (линии сіл наводяться в напрямі зі сходу на захід у старих межах районів — до адміністративного поділу 1960 р.):

У Собранецькому районі — 1 Бенятина, 2 Підгородь, 5 Руська Вистра; у Снянському районі — 7 Грабова Розтока, 8 Стривець, 34 Колонія, 32 Сташин, 38 Пчоланий, 39 Пихні, 37 Гостовиці; у Гуменському районі — 44 Зубний, 43 Полянки (Нехвальска Полянка), 42 Нижня Яблунка, 48 Гуменський і Збуцький Рокитів; у Міжлатьській районі — 72 Берестів, 73 Вишня Радвань, 79 Крива Олька, 78 Олька, 81а Руська Кайна, 81 Руська Поруба, 82 Прутуляни; у Строківському районі — 112а Грозник (Рогожник), 112 Пискуриці, 109 Токаїк, 113 Вишній Грабовець, 111 Вальків, у Вранівському районі — 177 Детрик; у Гиральтській районі — 176 Вавринець, 175 Матяшка, 171 Руська Воля, 170 Руський Кручів, 169 Фіаш, 168 Собощ, 165 Матівці, 167 Вальківці, 166 Штефурів, 164 Шаринець, 161 Кожани (колишній Козани), 162 Бенядиківці; у Свидницькому районі — 139 Млинарівці, 181 Липова, 183 Шашева, 182 Ортутова, 159 Цернина, 158 Куримка,

160 Шігла; у Бардівському районі — 187 Шириське Черне, 185 Біловежа, 186 Андрієва, 188 Пикльонія, 189 Ялники, 195 Бехерів, 196 Хмельова, 198 Стебник, 201 Пижий Гиромець, 202 Цигелка, 204 Петрова, 205 Курів, 206 Герлахін, 211 Кружалі, 214 Криве, 215 Боглярка, 216 Кржі, 218 Липівська Гута, у Сабинівському районі — 219 Амбрушівці, 220а Варанці, 220 Жатківці, 221 Гельальт, 222 Завадка, 223 Городисько, 228 Дриниці (колишня Шома), 230 Гангівці, 232 Кийов, 233 Шариське Ястриб'є (Астриб), 236 Чирч, 238 Орлов (Вірлів), 241 Баєрівці, 242 Тихий Потік (колишній Штельбах); у Лєвоцькому районі — 244 Ольшаниця, 245 Нижні Репаші, 246 Ториски; у Кежмарському районі — 267 Стотинці (колишній Годермарк); у Старолубовницькому районі — 266 Якуб'яни, 265 Шамброн, 253 Удол (колишній Уж), 254 Гайтівки, 256 Матисова, 257 Великий Сулин, 201 Кремна (колишній Крем-

пах), 262 Срибня, 264 Камйонка, 268 Страняни (колишній Фільварк), 269 Великий Липняк.
 Українські острівці: 45 Машківці, 46 Дідачів, 114 Рафаїлці, 178 Банське, 184 Рясів, 229 Ренчівці, 270 Остурня, 247 Завадка, 248 Порач, 240 Вишні і Нижні Словники, 250 Гельшманівці, 227 Гачава та ін.
 Населені пункти зі змішаним словацьким та українським населенням: 98 Шандал (також поляки), 113а Сорочин, 169а Францівіці, 183а Березівка, 231 Мильпош, 239 Дюркова, 240а Висланка, 240а Пусте Поле, 238а Андріївка, 229а Дячів, 244а Підпріч, 243 Блажів.
 Населені пункти з переходом населення з української говірки на словацьку: 47 Вяляшківці, 46 Дідачів, 79а Пакостів, 108а Мінці, 135 Сорочин, 173а Просачів, 174 Ременини, 179 Давидів, 179а Вехець, 184а Нижня Воля.

Словацькі острівці: 320 Містисько, 321 Дуплин, 322 Тисинець, 323 Хотча, Строків, 324 Ситник, 325 Брезниця, 326 Нижня Ольшанка, 327 Турань, 328 Радомя, 329 Градисько, 330 Округле, 331 Стебницька Гута, 332 Ленартів, 212 Мальців.
 Словацькі населені пункти вздовж досліджуваної діалектної межі в напрямі зі сходу на захід: у Гуменському районі — 311 Палпін; у Гиральтській районі — 173 Дюрдьод, 172 Кобильниця (давній українські села), 307 Курима; у Бардівському районі — 306 Мокролуґ; у Сабинівському районі — 224 Яков'яни, 225 Лютиня, 226 Олійників (давній українські села), 305 Мошурів, 304 Рожків'яни.
 Польські (горальські) острівці: 333 Граничне (колишній Гранастів), 334 Пильгів і Пильгівчик, 335 Мнишек над Поїрадодом, 301 Галігівці, 302 Колачків.

Я. Гускові¹⁰, у якому він коротко розглянув думки і дані багатьох дослідників. Однак прагнення до примирення даних офіційної статистики з дуже поверховими і неповними даними власних, надто побіжних, короточасних польових досліджень за наявності об'єктивістського методу та відсутності надійних і точних теоретичних положень у праці не дали авторові можливості звільнитися від еkleктичного підходу і прийти до певних об'єктивних висновків. Він не тільки не знайшов ключа для пояснення й аналізу дуже складної картини в смузі етнічного кордону між двома слов'янськими мовами, а ще більше її ускладнив, прагнучи врахувати всі, навіть незначні фактори і перекручені статистикою дані. Сказане стосується і розділу про мову, де автор хоч і виходив з кількох лінгвістичних критеріїв, проте не міг зробити належних етнографічних висновків.

Із наступних дослідників Г. Геровський у зазначеній праці лише схематично проводить словацько-українську мовну лінію, а І. Панькевич на доданих до згадуваної праці картах ізоглос злегка її тільки накреслив, проте ніде не вточнює і не обґрунтовує, посилаючись, притому, на наявну з цього питання літературу.

Своє визначення словацько-української мовної межі С. Цамбель зробив на основі лінгвістичного критерію, навівши вісім фонетичних і три морфологічних прикмети, число яких Я. Гусек розширив до тридцяти (18 фонетичних і 12 морфологічних). Можна було б навести ще значно більше фонетичних, морфологічних і багато лексичних ознак, що служать для розмежування словацьких та українських говірок. Однак при цьому визначенні дослідники не зважали на лінгвогеографічну специфіку деяких мовних явищ. Не всі ізоглоси наводжуваних ними ознак можуть виступати як диференційні відмінності на всьому протязі розгляданої мовної межі. Такими винятками є насамперед спільні тільки для частини східнославацьких або українських говірок фонетичні, морфологічні та інші риси, що постали в результаті впливу сусідніх польських говірок (парокситонічний стабільний наголос; перехід *с', з' > ш', ж'*; закінчення *-ом* замість *-оу, -ою* в ор. відм. одн. жін. роду — *с том йедном добром женом* та ін.). Деякі лексичні запозичення із словацької і польської мов у місцевих українських говірках зберігають свій початковий фонетичний вигляд, не руйнують загальної історико-фонетичної системи їх і при своєму нерівномірному територіальному поширенні дають розкидані на всьому досліджуваному діалектному краєві часткові ізоглоси, які відрізняються від кардинальних ізоглос розгляданих явищ (відхилення від повноголосся, слова з початковим *йе-*, замість сподіваного *о-*, особливості дієвідмінювання та ін.). Також ізоглоси деяких явищ, що виникли завдяки внутрішньому розвитку суміжних говірок, придатні для визначення мовної межі лише на певній її ділянці. Тому-то для успішного розв'язання цікавого для нас питання ми повинні оперувати якомога більшою кількістю до-

¹⁰ Jan Húsek, зазнач. праця, розд. 4. 6 стор. 512

цільно вибраних словесних носіїв (прикладів) окремих мовних явищ, урахувавши при цьому специфіку географічного поширення їх.

Лінгвогеографічний метод набуває особливого значення за наявності складної проблематики на стикові різних говорів окремих слов'янських мов, що спостерігається не тільки в нашому випадку, а й при визначенні українсько-російської, українсько-білоруської, польсько-білоруської, чесько-польської та інших меж слов'янських або різних споріднених мов. Мовні взаємні впливи в подібних умовах настільки великі, що виникають змішані та перехідні говірки і лінгвістична межа перестає носити лінійний характер.

Тепер розглянемо головні мовні риси та ізоглоси, які служать диференційними ознаками у визначенні словацько-української лінгвістичної межі. При цьому ми виходимо з матеріалу, зібраного нами для підготовленого до друку регіонального діалектного атласа місцевих українських говірок, урахувавши також матеріали для атласа словацької мови.

З фонетичних відмінностей увагу привертають такі.

1. Для українських говорів характерне збереження голосного **ы** в тих же позиціях, що й у старослов'янській та давньоруській мовах, і, крім того, після приголосних **ж, ш**. Заміна **ы** > **і** здійснена лише в говірках деяких підчергівських сіл і діалектних островів. У говірці Остурні на місці **ы** виступає **и** (*миг, биу*), як і в польській мові. У словацьких говорах зустрічається **і**, лише в сотацьких — **ы**.

2. У інфінітиві і минулому часі допоміжного дієслова *быти* — *быу, был* в українських говірках виступає **ы**. Сусіднім східнославацьким говіркам у цій позиції властиве **у** (*буц, бул*), а частині сотацьких — **ы** (*быц, быу*). У підчергівських говірках і в українських діалектних островах Спишу та Шаришу відзначено *бути, бул* (підо впливом словацької мови). Цікаво, що в говірках північно-східної частини колишнього Собранецького району з перехідним українсько-славацьким, а також і з сотацьким говором у цій позиції виступає лабіалізоване **ы^o**, як і в говірках сусідніх українських сіл Закарпатської області.

3. На місці давнього **е**, як і в східнослов'янських мовах, зустрічається **а** з пом'якшенням попереднього приголосного, напр.: *ш'а, с'а, са; н'ін'аж* [з']і, *н'йат* [т,т], *т'ел'а* і т. ін. У східнославацьких говірках на місці цього **а** зустрічаємо **е** (*ш'е, пен'еж'і, пейц, цел'е*) в давніх коротких складах і рефлекс **а** (*порадн'е, меш'ац, пйаті* та ін.) у колишніх довгих складах та після губних. В українських говірках винятками є поодинокі лексичні запозичення¹¹.

4. Для українських говірок характерна наявність східнослов'янського повноголосся (*голова, полова, корова, веретено, молоко*, і т. ін.). У східнославацьких говірках їм відповідають групи **ра,**

¹¹ Див. В. П. Латта, Рефлексы общеславянских носовых, «Sborník Filologickej fakulty Univerzity Komenskeho. Philologica», Ročník XI, Bratislava, 1960.

ла, ре // рі, л'е // л'і (глава, крава, бриза, врецено, мл'іко та ін.). Тільки в підчергівських говірках і кількох українських діалектних островах повноголосні форми підо впливом словацьких відсутні. У досліджуваних говірках зустрічаємо, однак, неповноголосні варіанти деяких слів як лексичні запозичення з словацької, польської і церковнослов'янської мови (влякы, млодый, власт' та ін.)¹².

5. На місці праслов'янських сполук плавних р, л з редукованими ъ, ь (тобто груп *търт, *търт, *тълт, *тълт, *търт, *търт, *тълт, *тълт) у місцевих українських говірках зустрічаються інші сполуки, ніж у східнославацьких, на яких дуже позначається вплив польської мови. Напр.: *корч'ма, воук, жоутый, твердый, поўный, слеза//слиза* — в українських говірках, чому в східнославацьких відповідає

карч'ма, віл'к, жлуті, тварді, пульні//пелні//полні, солдза//сл'іза. Тільки на місці сполуки *търт часто зустрічається загальний рефлекс ер (*верх, верг'ігі, жерг', зерно, жергі* — в українських говірках; *верх, верцец, жерц*, але *зарно, жрец//жрац* — у східнославацьких).

6. На місці праслов'янського ъ у сильній позиції в українських говірках виступає о, у словацьких — звичайно е, напр.: *кóлок, за́мок, сон, моркоу* — *коле́к, замек, сен, мархеу* і т. ін. Щоправда, у східнославацьких говірках зустрічається також і звук о, що прийнято вважати за українізм, напр.: *жалудек//жалудок, земе́рец//зомре́ц, с човекем//с човеком* та ін.

7. Відмінною рисою місцевих українських говірок на захід від вододілу річок Пчолинка і Цироки є український ікавізм, тобто рефлекс і на місці давніх о, е в нових закритих складах, напр.: *к'ін', віл, міст, ст'іл(ст'іл), сніп(сн'ін), н'іс, в'іу* і т. ін. У говірках семи українських сіл північного Спишу в цій позиції знаходимо більш архаїчне *ы* (*кын', выл, мыст, стыл, снып, прін'ыс, в'ійы* та ін.). Рефлекс у<о в українських говірках на схід від вододілу Пчолинка і Цироки є давнішою стадією в розвитку українського ікавізму, а в говірках південного Спишу звук у зберігся не без впливу східнославацьких говірок, де в цій позиції завжди виступає у (*кун', вул, муст//мост, стул, снуп//сноп* і т. д.). Випадки збереження о в нових закритих складах в українських і східнославацьких говірках становлять результат лексичних запозичень і впливів, аналогії і вирівнювання основ.

8. Рефлекс у<ѣ в формах минулого часу (*н'ус, в'йул, п'йук, в'йус*) зустрічаємо в говірках на захід від лінії Гутка-Никльова — Цернина — Шариське Чорне — Біловежа — Ортутова — Шашева (у цих говірках ще знаходимо варіанти з і: *н'іс, в'іл, н'ік, в'іс*), а в українських діалектних острівцях південного Спишу (Порач, Завадка, Словинки та ін.) виступає і. У словацьких же говірках тут здебільшого зустрічаємо е, напр.: *прін'ес, зап'ік, привет, привес* і т. ін.

¹² Див. В. П. Латта, Полноголасие в украинских говорах Восточной Словакии, там же, Ročník X, Bratislava, 1958, стор. 108—119 (1 карта).

9. На місці праслов'янського **ě* (старосл. *ѣ*) у місцевих українських говірках, як і в загальнонародній українській мові, розвинувся звук *і*, тільки в говірках семи сіл північного Спишу зустрічається *ы* після палатальних приголосних, напр.: *л'іто, м'іра, ст'іна//ск'іна//цк'іна, тл'іті//кл'іті* — *л'ыто, мйыры, мйысто, ш'ч'ына, хл'ыба* і т. ін. У східнославацьких говірках на місці короткого **ě* зустрічаємо *е* (*л'ето, на мейсцу, сцена, квет*), на місці довгого **ě* — рефлекс *і* (*білі, обіт, ш'в'іч'ка, зв'ізда, кв'ітек//кв'ітка, дж'в'ір, хл'іу* і т. д.).

10. Відповідно до початкової праслов'янської сполуки **je-* в місцевих українських говірках, як і в східнослов'янських мовах, у позиції перед складом з голосним переднього ряду виступає звук *о-*, напр.: *ос'ін'//юш'ін', олін', олена//ўлена, ор'абина*. Для східнославацьких говірок характерне повне збереження *je-* (часом *ge*) (*йеш'ен, йел'ен', гел'ена*). Винятками в українських говірках є окремі лексичні запозичення (*йеден* поширене в говірках на захід від річки Ріки в Закарпатській обл.¹³; *елен'//йелен'//йелін'* зустрічається в говірках на захід від вододілу Лабірця і Ольчанки; *гелена* — у говірках на захід від Лабірської долини).

11. В українських говірках на захід від Петрової і Цигелки включно відбувся зворотний перехід загальноукраїнського *и > і* не без впливу словацьких говорів, де зовсім не зустрічається *и*, яке характерне для українських говірок на схід від Вишнього і Нижнього Тварожця в Бардіївському районі (не завжди в однакових позиціях). Напр.: *тихо, биті, міска, вилы* — у східній частині; *ціхо, біц, міска, відлі* — у словацьких говірках.

12. В українських говірках на захід від північної частини Бардіївського району зустрічаються закриті (вузькі, напружені) *е, ѓ* перед палатальними приголосними, перед складом з лабіалізованими *у, ѳ/в* або в обставинах регресивної вокальної гармонії, чого немає в східнославацьких говірках, за винятком сотацьких. Напр.: *додвора — надвѳр'і, дѳхтор — дѳхторѳваті, тѳрен — тѳр'н'а, зѳрно — у зѳрн'і* і т. ін.

13. На місці праслов'янських сполук **tj, *dj, *kt, *gt* у досліджуваних українських говірках виступають приголосні *ч', дж'*, напр.: *ніч', кл'ачуч'і, медж'а, пр'адж'а* та ін. У сусідніх словацьких говірках у розгляданій позиції виявляються приголосні *ц і дз*, напр.: *ноц, кл'еч'уці, медза, предза* і т. ін. Винятки з західнослов'янськими приголосними *ц, дз* у місцевих українських говірках

¹³ Й. О. Дзендзелівський, Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області, «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XIV, Ужгород, 1955, стор. 18—19, карта № 2.

зводяться до поодиноких лексичних запозичень із польських і східно-словацьких говорів: *тиш'іц* (на захід від Никльової, Куримки і Цернин), *вече//вечей, вецік* (усюди) і *пец//прип'ік, припічок, пріпецок* (усюди).

14. Спрощення груп дл, тл > л, характерне для східнослов'янських та південнослов'янських мов і невластиве західнослов'янським, послідовно пройшло в місцевих українських говірках, тимчасом як у сусідніх словацьких говірках ці групи зберігаються, напр.: *вилы, шыло, плела, вела, замела* — *відлі, шідло, пл'етла, ведла, заметла* та ін. Випадки з групою дл є лексичними запозиченнями: *мыдло//мыдлиті, мыдл'ар'ка* (повсюди), *зубадла, -длаті*

(повсюди), *быдло* (повсюди), *дж'вередло* (в середній частині місцевих говірок), *йадловец* (на захід від річки Удави).

15. Для східнословацьких говірок характерна палаталізація передньоязичних перед е (<е, ẽ, ɛ, ь), і (<і, рідко ẽ), а (<є в довгих складах) і перед палатальним приголосним унаслідок

асиміляції: д, т > дз, ц (давні палатальні, так звана асибіляція), л, н > л', н', с, з > ш', ж'. В українських же говірках перед е всі приголосні диспалаталізувалися, асибіляція відсутня, а палаталізація передньоязичних зберігається тільки перед і <ѣ, і <ě в нових закритих складах (у говірках п'ятьох сіл північного Спишу перед ы <ѣ), перед а <є і в говірках колишніх Міжлабірського та Строківського районів перед і <о в нових закритих складах; пор. *серце, лен, лем, д'іука //гіука, т'іло//к'іло, ниско//ніско, они//оіні, свін'а//свин'а, н'ін'аз'і//н'ін'аж'і* — в українських говірках; *ш'ерцо, л'ен,*

л'ем, дзіфка, цело, н'іско, он'і, ш'він'а, пен'еж'і — у східнословацьких. При цьому палаталізація свистячих у шиплячі, характерна для східнословацьких говірок у цілому, простежується тільки в західній частині місцевих українських говірок (на захід від лінії Млинарівці — Грабівчик — Ладомирова — Крайня Поляна і Прикра), напр.: *с'а//са//ш'а, с'іно//ш'іно//сіно, з'ат'//зат'//ж'ат', з'іл'а//зіл'а//ж'іл'а* — в українських; *ш'е, ш'ено, ж'ец, ж'іл'е* — у словацьких говірках.

16. У спільнослов'янській сполуці «губна + j» у місцевих українських говірках, як і в східнослов'янських мовах, виступає

вставне л', відсутнє в східнословацьких говірках; пор. *з'емл'а, к'упл'а* — *ж'ем, к'упа*. Однак у дієслівних формах теперішнього часу в українських говірках на захід від лінії Прикра — Вишківці — Березничка — Завада вставне л відсутнє, напр.: *лам'йу, сип'йу//сыпу, дав'йу, лам'ят, сыпут, дав'ят* — у західній частині і *ламл'у, сыпл'у, давл'у, ламл'ат', сыпл'ут', давл'ат* (і в нових позиціях на місці j — наслідку диспалаталізації губних: *ламлеш, ламле, ламлеме, ламлете* і т. ін.). — у східній частині місцевих українських говірок.

17. Для більшості українських говірок (за винятком причернівських і спиських) характерне вставне н', напр.: *мн'асо//ун'асо,*

помн'ак, памн'ат', памн'атати і т. ін. У словацьких говірках воно відсутнє (*месо, памец, паметац*).

18. У словацьких говірках (за винятком сотацьких) відбулася диспалаталізація $r' > r$, яка відсутня в закарпатських українських говорах (за винятком говірок причергівських і кількох спиських), пор.: *р'аф, пор'адок, сер'п, писар', вір', пер', коминар', писар'а — раф, порадек, ш'ерп, комінар, пісара*.

19. Зміна праслов'янських сполук $*kv, *gv > цв, зв$, характерна для східнослов'янських мов, відбита і в місцевих українських го-

вірках (*зв'ізда, ж'в'ізда, дж'в'ізда*). У словацьких же така зміна не відбулася (*гвезда, гвізда*). Варіант *гвізда* зустрічаємо тільки в підчергівських говірках, в українських діалектних островах і в говірках кількох сіл Снинського району. Однак слова *цв'іт, цвісти* з групою *цв* знаходимо тільки в східній частині місцевих українських говірок, тимчасом як *цвітін'а* виявляється значно ширше.

20. У слові *с^(о)ім, сemyй, семеро* в місцевих українських говірках на схід від Стебника відбулося спрощення групи $дм > м$. На захід же від Вишнього і Нижнього Тварождця знаходимо запозичені з східнославацького говору форми з групою *дм* (*ш'едем, ш'ідем, шедмый, ш'ідмый*; у східнославацькому — *ш'ідзем, ш'ідзі*).

21. В українських говірках зберігається так звана друга праслов'янська палаталізація задньопіднебінних у дав. і місц. відм. одн. іменників на *-а*, яка відсутня в східнославацьких говірках; пор. (*на*) *ноз'і, (на) руц'і, (на) мус'і* — (*на*) *нож'і, (на) муш'і*; у східнославацьких — (*на*) *ноге, (на) руке, (на) мухе* або, рідше, (*на*) *ногой, (на) рукой, (на) мухой*. В українських говірках причергівських і говірках колишнього Гиральтівського району та в деяких діалектних острівцях під впливом словацької мови в розгляданих формах зберігаються *г, к, х* (*на*) *рук'і, ног'і, мух'і*).

22. Протетичне *в* перед початковим *о* зустрічається в місцевих українських говірках на схід від вододілу Виравки та Удави, однак перед початковим *і < о* в нових закритих складах воно зустрічається послідовно, напр.: *воко, вухо, вугл'а* — *око, уxo, угл'а*, але *віўца (-ц'а), він, віл'ха, Вірліў* (назва села) та ін. У словацьких говірках, за винятком говірок Собранецького району, ніде немає протетичного *в*.

Можна було б навести ще низку відмінностей між словацькими і сусідніми українськими говірками, однак вони не можуть уважатися за суттєві. До цих рис Я. Гусек додає наголос, вимову *х* як *h*, відмінність середнього *л* від білабіального, наявність *г*, асиміляцію $в > ф$ перед глухими і його нейтралізацію наприкінці слова. Наголос в українських і словацьких говорах на захід від долини річки Лабірця є стабільним парокситонічним, у сотацьких же говорах на схід акцентологічні особливості інші.

Вимова *х* як *h* характерна тільки для говірок невеликого числа

приміських сіл на Спиші. Звук **г** в українських і словацьких говорах зустрічається в спільних запозиченнях.

23. Розрізнявальною ознакою лінгвістичної межі на захід від стику колишніх Гиральтівського, Свидницького і Бардіївського районів може бути хіба що згаданий перехід **в > ф**, який зустрічається в шариському і спиському словацьких говорах. Навпаки, у земплінському, сотацькому і ужівському словацьких говорах у цій позиції зберігається, як і в українській мові, лабіодентальна вимова **в**, напр.: *д'іу'ч'а, дрь'у, // дро'у, ві'уца // у'уца // о'уца — дзі'фче, оф'ца*.

Водночас можна вказати на чимало відмінних морфологічних особливостей.

1. Віддієслівні і збірні іменники на давнє **-ъје** в українських говірках закінчуються на **-'а**, а в словацьких на **-е**, напр.: *писан'а, ламан'а, (в)угл'а, кошін'а, веш'іл'а, з'іл'а (ж'іл'а) — пісан'е, ламан'е, угл'е, кошен'е, веш'ел'е*.

2. Суфіксові **-ен'** іменників жіночого роду в східнославацьких говірках відповідає **-н'-а** в українських, напр.: *пл'евен', сушен', удзарен' — пелевн'а, сушн'а, ударн'а*.

3. Закінченню **-о** в наз. — знач. відм. одн. іменників, числівників і займенників середнього роду східнославацького діалекту відповідає **-е** в українських говірках, напр.: *пол'о, мор(й)о, пл'ецо, двою, трою, мою, твою, нашо, вашо — поле, море, плеч'е, двоє, троє, моє, твоє, наше, ваше*.

4. Зменшувально-пестливому суфіксові **-ен'к-ий (-ен'к-о)** в українських говірках відповідає суфікс **-учк-і (-учк-о)** в східнославацьких, напр.: *тонен'кий, мален'кий, ч'орнен'кий, ч'істен'ка, свіжен'ко — ценуч'кі, мал'уч'ка, ч'ернуч'ке, ч'істуч'кі, ш'віжуч'кі*.

5. Іменники з суфіксом ***-et-** в українських говірках на схід від річки Удави в род. і дав. відм. одн. закінчуються на **-і//и**, у решті говірок, як і в східнославацькому діалекті, набувають у род. відм. закінчення **-а**, у дав. відм. **-у**, напр.: *великого, великому тел'аті (-ти), гус'ати (-ті), курчаті (-ти); великого тел'ата, курч'ата, гус[ш']ата; великому тел'ату, гус[ш']ату, курч'ату*; у словацьких говірках — *вел'кего цел'еца, гуш'еца, курч'еца; вел'кему цел'ецу, гуш'ецу, курч'ецу* і т. ін. Отже, взаємне розрізнення на основі ізголосл цього явища простежується в вузьких межах (на схід від сіл Зубного, Пихонь і Пчолиного).

6. Характерною для українських говірок закінченню **-і** в наз. — знач. відм. мно. іменників чоловічого і жіночого роду I і II відміни м'якої основи та іменників, що вживаються тільки в множині, відповідає **-е** в словацьких говорах, напр.: *гусл'і, воробл'і, грабл'і, гарадич'і, зац'і (зайац'і), двер'і, долон'і, медж'і, пискур'івці, ч'абал'івці — гуш'л'е, грабе, гарадич'е, зайаце, двере, медзе, пискуровце, ч'абаловце*.

7. Нульовому закінченню і закінченням **-у, -у'у, -іу** та **-ей** у род. відм. мно. іменників в українських говірках відповідає закін-

чення **-ох** у східнославацьких, напр.: *g'ir (гор), ver'n, жен, gad'()iŭ, костей* — *гурох, вербох, женох, гадох, коцоох*. Тільки в причергівських українських говірках зустрічається запозичене з словацької **-ох**.

8 Закінченню **-і** прикметників, числівників, займенників чол. роду в наз. відм. одн. в словацьких говірках відповідає в місцевих українських говірках нестягнене закінчення **-ый**. У підчергівських же перехідних говірках і в говірках українських діалектних островів під впливом словацької мови виступає закінчення **-і**. У деяких же перехідних словацько-українських говірках північно-східної частини колишнього Собранецького району зустрічаємо закінчення **-ий**, напр.: *добрый, веселый, червеный, другый, йакый* — в українських говірках; *добрі, веш'елі, ч'ервені, другі, йакі* — у словацьких говірках.

9. У род., дав. і місц. відм. одн. прикметники, числівники і займенники мають в українських говірках закінчення **-ого, -ому, -ім** (<**-ом**) у чол. і середн. роді та **-ой (-ойі), -ій (-уй<-ой)** — у жін. роді. У спиських і шариських словацьких говірках їм відповідають закінчення **-его, -ему, -ем, -ей**, а в земплинських і ужівських — **-ого, -ому, -ей**, напр.: *доброго, другому, на котрім, красной, червеній (-н'ій, -нуй)* — *доброго, другого, на хторем, красней, червеной*.

10. Закінченню **-оу** (або запозиченому з польської **-ом**) в ор. відм. одн. іменників, прикметників, числівників і займенників жін. роду в українських говірках відповідає закінчення **-у** в словацьких, напр.: *ішол з н'у за ту йедну вел'ку драшку* (словацьке) — *ішоу з н'оу за тоу йедноу великоу стешкоу* або ж у західній частині місцевих українських говірок — *ішол з н'ом за том йедном великом драшком*.

11. Прикметники, числівники і займенники в наз. відм. мн. всіх трьох родів в українських говірках закінчуються на **-ы**, у словацьких — на **-е**, напр.: *тоты йедны добры л'уди* — *тоте йедне добре л'удзе*.

12. Займеннику *што (шо)* в українських говірках відповідає *цо* в східнославацьких і *со* в сотацьких словацьких говірках. Запозичення з словацької мови зустрічаємо в говірках підчергівських сіл і діалектних островів Шаришу (*цо*) та південного Спишу (*чо*).

13. Деякі особливості спостерігаються у відмінюванні особових і зворотного займенників у род., дав. і наступних відмінках одн., напр. в українських говірках: *од мене, дала мен'і (мн'і), тоб'і, соб'і; з тобою, собою, на тобі*; у словацьких говірках: *од мн'е, дал мн'е, тебе, себе; зо мну, с тебу, зо себу*.

14. В українських говірках існує родове розрізнення форм числівників: *два* — в чол. і середн., *дві* — в жін. род. У східнославацьких говірках форма *два* є загальною для всіх трьох родів.

15. В українських говірках зберігається залишок двоїни *плеч'ї*, а в словацьких зустрічається форма множини *пл'еца*.

16. Інфінітив в українських говірках послідовно має суфікс **-ті**

(-г'і, -ті^и, -ти) або ж -ч'і (-ч'и, -чы), у словацьких тільки -ц (у со- тацьких -ц').

17. Дієслова 1-ї ос. одн. теперішнього часу в українських го- вірках закінчуються на -у (*робл'у* — *роб'ю, пишу, жену* і т. д.), у словацьких — на -м (*робим, пишем, спим, жен'ем, руцам* і т. д.). Однак у західній частині місцевих українських говірок, починаючи від вододілу Цироки і Пчолинки, зустрічаються в деяких дієсло- нах форми на -м (*мам* і *майу, знам* і *знайу, ч'ітам*), число яких у західному напрямку збільшується (*стрігам, метам*). У говірках, поширених поза суцільною українською областю, виявляється пе- реважно закінчення -м. У сотацьких словацьких говірках ужива- ється -у (*робу, ламу, гвару, але* — *варім, спім*).

18. В українських говірках закінчення -т' у 3-ій ос. мн. тепе- рішнього часу мають усі дієслова, а дієслова II дієвідміни закін- чуються на -т' і в 3-ій ос. одн. У західній частині місцевих говірок відбулася диспалаталізація т' > т. Закінчення -т характерне в роз- гляданих дієслівних формах і для говірок підчергівських сіл, змі- шаних словацько-українських говірок у північно-східній частині колишнього Собранецького району і говірок діалектних украї- нських острівців, за винятком говірок південного Спишу (крім Гельцманівець), де воно зникло. У словацьких говірках -т від- сутнє (*робі—роб'я, варі—вар'я*).

19. Форми допоміжного дієслова *бути* в теперішньому часі в українських говірках такі: *йем (ем), йес^(и) (ес), з^(и)ме, с^(и)те*. Від- повідно в східнославацьких говірках поширені форми: *сом(мі), ш'і, ме, сце*. Це розрізнення спостерігається в формах минулого часу: *рибу* (-л) *йем(ем)* — *робіл мі* і под.

20. Український прийменник-префікс *про-* в словацькій мові має варіант *пре-*: *про мене, пробиті* — *пре мн'а, пребіц* і т. ін.

Із синтаксичних особливостей наведемо тільки узгодження чис- лівників, починаючи з *п'яти*, з іменниками і прикметниками в род. відм. мн. в українських говірках і наз. відм. мн. у східнослава- цьких, напр.: *п'ят' добрых воз'ю* — *пейц добре возі; вісем моло- дих коней* — *ош'ем младе кон'е*. Словацькі впливи помітно в під- чергівських говірках і в українських діалектних острівцях. В останніх українських говірках Шаришу ця синтаксична риса поширюється тільки на іменники — назви неживих предметів: *п'ят быкох // п'ят возы*.

Щодо лексичних особливостей обмежимося тільки перераху- ванням деяких відмінностей у лексиці словацьких та українських говірок, оскільки матеріал з цієї галузі лінгвогеографічним спо- собом повністю нами ще не зібраний. У діалектології, крім випад- кових нотаток, досі ця галузь залишається нерозробленою.

1. Назва сіней сільської хати (*хыжа*) в українських говірках вимовляється *с'іни (ш'ін'і, ш'іни)*, у словацьких же — відповідно *прикл'вт*. Останнє зустрічається тільки в підчергівських говірках та в українських діалектних островах.

2. Загальна назва їстівних грибів в українських говірках — *грибы* (*грібы*); *губы* (у говірках колишнього Бардіївського району) і *грібы* (на Спиші). У словацьких говірках цьому відповідає — *козарє*.

3. Назві *груды* (-ді) в українських говірках відповідає слово *перш'і* в словацьких.

4. Сорочка з домотканого полотна в українських говірках називається *сороч'ка* (<спільнослов. **sorka*), а в словацьких — *кошел'а* (<лат. *casula*), що в місцевих українських говірках означає «сорочка з фабричного полотна».

5. Слово *дышел'* (<нім. *Deichsel*) у сусідніх словацьких говірках має відповідник *ойо*, *ойцо*. У говірках східної частини Снинського району зустрічається в цьому значенні слово *друк*.

6. Іменникові *свад'ба* (*свал'ба*, *свар'ба*) в місцевих українських говірках відповідає *веш'ел'є* в східнославацьких. На Закарпатті також поширена *свад'ба* і *свал'ба*, лише в гуцульській говірці — *вєс'іла*¹⁴.

7. В українських говірках зустрічаються характерні українські варіанти власних імен і прізвиць, чого немає в словацьких: *Васил'* (-сіл'), *Йурко*, *Митро*, *Гриц*, *Мі'кола* (*Ніколай*), *Гаврила* та ін. У словацьких говірках зустрічаємо специфічні імена і прізвиська, відсутні в українських: *Марцин*, *Онда*, *Йуско* та ін. Ця відмінність служить за підставу для визначення належності згадуваних в історичних документах минулого (урбарах, договорах і под.) осіб до певної народності.

8. Специфічну рису української лексики створюють деякі назви, пов'язані з православним церковним культом. Це назви свят, богослужінь, церковного начиння, осіб і т. ін., напр.: *цер'коу'*, *піп* (*пуп*, *пып*), *велигден'*, *св'іч'кы* // (*й*)*ордан'*, *монах* та ін. У словацьких говірках їм відповідають: *кощел*, *кл'єбан*, *вел'ка ноц*, *трікрал'є*, *мн'іх* і под.

9. Словацька назва *мудоука* (*мутелка*) в українських говірках має відповідники *колотоу* (-тоуца, -тоука, -твайя, -тушка).

10. Назви днів тижня в українських говірках відрізняються від словацьких фонетичним оформленням і почасти словотвором. Українським назвам *понед'ілок*, *ві(й)торок*, *середа*, *ч'етвер'*, *п'ят-н'іца* (-ніц'а, -ниц'а), *субота* в словацьких відповідають *пондзелок*, *у[ф]торок*, *стреда*, *штварток*, *п'яток*, *собота*.

11. Прикметнику *великий* у словацькій мові відповідає *вел'кі*, займенникові *котрий* — *хторі*.

12. Прислівникам *к'ілко* (*кул'ко*, *кыл'ко*, *т'іко*) і *тіл'ко* (*тул'ко*, *тыл'ко*, *т'іко*) у сусіднім словацькім говорі відповідають *кел'о*, *тел'о*, що їх як запозичення зустрічаємо в західній і південній частині місцевих українських говірок.

¹⁴ Й. О. Дзєндзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Частина 1, «Наукові записки. Ужгородського державного університету», т. XXXIV, Ужгород, 1958, карта № 31.

13. Деякі дієслова, що означають назви дії або стану, взаємно відрізняються в українських і словацьких говірках:

в українських	у східнославацьких
<i>веречі, метати</i>	<i>руцац, труцац</i> («кидати»)
<i>ціло[у]вати</i>	<i>боч[ш]кац</i> («цілувати»)
<i>годовати, годівл'а</i>	<i>ховац, хован'е</i> («харчувати», «виховання»)
<i>дотулити с'а (ш'а)</i>	<i>доткнуц ш'е</i> («доторкнутися»), але <i>прітул'іц ш'е</i>
<i>напудити с'а, пудж'ати</i>	<i>(на)л'акац (ш'е)</i> («налякати(ся)»)
<i>йіматі, поійматі</i>	<i>лапац, улапіц</i> («ловити», «піймати»)
<i>позираті, смотріті</i>	<i>патрец</i> («дивитися»)
<i>проситі</i>	<i>пітац</i> («просити») і багато інших.

14. Деякі прислівники також відрізняються від східнославацьких: *коли, (х)тогда, заутра // заран*⁽¹⁾ у східнославацьких говірках вимовляються *кеді, в[ф]теді, йутре*.

Ізглоси наведених слів не завжди повністю збігаються з лінгвістичною межею на всьому її протязі, оскільки в деяких говірках зустрічаються окремі запозичення з словацької мови, число яких збільшується в напрямі зі сходу на захід. Так, напр., прислівник *терас* поширений на захід від Вишнього і Нижнього Тварожця, а на схід від них зустрічаємо лише *тепер'*; *кеді* (*кеды, коды*) поширене в говірках на Спиші і в підчергівських; *улапіті* зустрічається в підчергівських говірках.

Із зробленого огляду видно, що фонетичні і морфологічні ознаки завдяки своїй послідовності і системності є сталішим, важливішим і надійнішим критерієм, ніж ознаки лексичні. Перед тим як перейти до розгляду характеру словацько-української лінгвістичної межі, яку одні вважали за лінійну і статичну, інші ж твердили про неможливість її визначення (Я. Гусек), з'ясуємо ще кілька, пов'язаних з цим, істотних питань.

Українськими селами вважаємо лише ті, усе населення яких у своєму домашньому сімейному вжитку і між собою користується виключно місцевою українською говіркою. Селами зі змішаним словацьким та українським населенням є, за нашим визначенням, такі, одна частина населення яких у домашньому побуті користується українською, друга — словацькою говіркою. Говірки деяких сіл, що знаходяться в близькому сусідстві з словацькими, внаслідок значного насичення словацькими фонетичними, морфологічними і лексичними запозиченнями починають зазнавати поступової мовної асиміляції, причому вони або зберігають в основному українську мовну структуру, або ж український характер їх порушується такою мірою, що виникає нова мішана, а також перехідна говірка. Це питання в зв'язку з його складністю і важливістю заслуговує на особливе дослідження.

Зміщення або трансформація словацько-української лінгвістичної межі за останні два століття відбувається тільки в одному

напрямі з двох причин. По-перше, внаслідок довготривалої, підсвідомої мовної асиміляції населення українських сіл, сусідніх із словацькими, виникає, як уже сказано, нова мішана або перехідна говірка, яка в дальшому своєму розвитку стає повністю східнославацькою. По-друге, у результаті швидкої і свідомої, добровільної і стихійної заміни в побуті всім населенням або ж спершу середнім і молодшим поколінням рідної української говірки східнославацькою. Такий перехід зустрічається, як правило, у мішаних селах з первісно українським і словацьким населенням, а також і в сусідніх із словацькими українських селах. У цьому випадку, поза іншими факторами, основною передумовою є повне і часткове володіння двома мовами.

Тепер на основі сказаного розглянемо, куди слід віднести деякі села, які заслуговують на особливу увагу, після чого буде легше провести словацько-українську лінгвістичну межу.

1. До словацьких діалектних островів нині належать такі села в українському діалектному оточенні: Ленартів, Мальців (раніше мав мішане словацьке й українське населення), Стебницька Гута, колишнього Бардіївського району, далі — села, що утворюють довгастий острів у долині річки Ондави (Турани, Минівці, Нижня Ольшава, Брезниця, Ситник, Стропків, Тисинець, Хотча, Дуплин у колишньому Стропківському районі і Містисько з Сорочиним у колишньому Свидницькому районі), потім Радома й Округле в колишньому Гиральтівському районі.

Польські (горальські) діалектні острови охоплюють села: Гранастів (тепер Граничне), Кренджелівка, Пильгів, Мнишек і Каче, у північній частині колишнього Старолюбовнянського району біля чехословацько-польського державного кордону.

2. Словаки та українці становлять мішане населення в таких населених пунктах: Дюрків, Висланка, Пусте Поле, Мильпош, Андріївка і Дячів у колишньому Сабинівському районі, Кружлівська Гута і Березівка в колишньому Бардіївському районі, Підпріч у колишньому Лєвоцькому районі, Францівці в Гиральтівському районі. Сорочин у Свидницькому районі, Шандал і Токаїк у Стропківському районі (після трагічного знищення 1944 р. німецькими фашистами всього чоловічого населення сюди переселилася частина чоловіків із сусідніх словацьких сіл; усі діти вдома розмовляють місцевою українською говіркою) і, нарешті, Орташ та Птачківці в Кошицькому районі і Жаківці (переселенці з Блажева) в Попрадському районі.

У розгляді характеру говірки сіл ми виходили з реального стану, а не з офіційних статистичних даних, які на лінії етнічних кордонів не точно вказують на справжнє становище і які привели б нас до безпідставних висновків. Такої помилки припустився Л. Нідерле під час складання своєї етнографічної карти¹⁵ до виправлення її. Дотримуючись критерію мовного спілкування сільського

¹⁵ L. Niederle, *Národopisná mapa a statistika uherských Slovaků na základě sčítání lidu z roku 1900*. Druhé nezměněné vydání, Praha, 1906.

населення в домашньому побуті, С. Цамбель писав: «Відокремлюючи українські громади від словацьких, я не спирався ні на підносини віросповідання, ні на визнану національність у переписі 1900 р., а тільки на відмінності, які виявляються між мовою угорських українців і східних словаків; мовні відмінності я вважаю за єдино обґрунтовану підставу розмежування при визначенні української і словацької національності»¹⁶.

Мова окремих осіб, які випадково оселилися з сусідніх або віддалених словацьких чи українських сіл, не змінює їхнього попереднього характеру і через те не береться нами до уваги, оскільки в порівнянні з місцевим корінним населенням вони становлять менше ніж п'ять процентів. Подібні випадки зустрічаємо тепер у будь-якому словацькому місті колишнього Пряшівського краю, однак жодне з них не може вважатися за українське або мішане щодо свого загального характеру.

3. Українські діалектні острови становлять села: Остурня в колишньому Списько-Старовеському районі, Завадка і Порац у Списько-Нововеському районі, Нижні і Вишні Словинки в колишньому Компаському районі, Гельцманівці та Угорна в колишньому Гельницькому районі, Гачава в колишньому Молдавському районі, Ренчишів у колишньому Сабинівському районі, Ряшів у Бардіївському районі, Банське в колишньому Вранівському районі, Машківці, Дідачів і, до останнього часу, Валяшківці в Гуменському районі.

4. Зміщення досліджуваної лінгвістичної межі виявлялось як у минулому, так і тепер. Воно відбувалося в напрямку українських говірок завдяки поступовій мовній асиміляції, знанню двох мов, змішуванню населення деяких сіл, сусідніх із словацькими і розташованих на багатолюдних комунікаційних місцях, найчастіше поблизу економічних центрів. Ще в минулому столітті по-українському говорили в Фулянці, Хмельівцях, Керештвеї, Миклушівцях, Квачанах, Кленові, Підградиці, Кокині і Руській Новій Весі в Пряшівському районі, у Руському Казимирі і Чичаві, колишнього Вранівського району, у Пакостові, колишнього Стропківського району, далі — в Лютині, Яков'янах і Олійникові, колишнього Сабинівського району, і деяких інших селах, де тепер розмовляють тільки східнославацьким діалектом. У ХХ ст. ми стали свідками безпосередньої і добровільної заміни української говірки східнославацькою в домашньому спілкуванні в таких селах: 1) до першої світової війни — у Дюрдьоші, Просачеві і Ременинах, колишнього Гиральтівського району; 2) наприкінці 30-х років подібна заміна почалась у сусідньому селі Кобильниці, і цей процес закінчується на наших очах. У той же час українська частина населення мішаного села Мальцева перейшла на східнославацький говір; 3) у 40-х і 50-х роках така заміна відбулась в кількох селах ондавської долини — Сорочині (де було раніше 19 словацьких і 53 українських родини), Мразівці і Ми-

¹⁶ S a m o C z a m b e l, зазнач. праця, стор. 79.

нівці (раніше повністю українські села), потім у Валяшківцях біля Гуменного. Населення зазначених сіл повністю запозичило східнославацький говір сусідніх сіл і засвоїло його з максимальною послідовністю. На наших очах відбувається перехід на словацький шариський говір і в хуторах Чергівського підвищення — Баранім та Амбрушівцях, де в домашньому вжиткові місцями чути українську мову, проте з чужими людьми населення цих маленьких хуторів соромиться розмовляти рідним діалектом, який зустрічаємо в сусідніх Ганигівцях, Шомі, Городиську та інших підчергівських селах.

Щоправда, в сучасній говірці згаданих сіл можна було б виявити відомі українізми і новотвори, однак, поки вона не уніфікована і не стабілізована, подібні винятки часто носять індивідуальний характер мовця.

5. Дуже сильного впливу словацьких говірок знають говірки підчергівських сіл (Дюркової, Висланки, української частини Мильпоша, Кйова, Ганигівець, Шоми, Городиська, Завади, Геральта і Жатківець), а також говірки деяких діалектних островів (Ренчишева та ін.). Можна сказати, що говірки цих сіл уже дійшли межі українсько-словацького перехідного діалекту із значною перевагою українських рис над запозиченими словацькими.

6. Новоствореним самостійним говором, який розвинувся з суміші українського та словацького, є говір кількох сіл північно-східної частини колишнього Собранецького району (Хоньківці, Конюш, Приєкопа, Порубка, Колибабці, Корумля, Петрівці і Гусак). Тут український субстрат зберігся у вигляді остаточних реліктів, і внаслідок дальшого інтенсивного словацького впливу та нівеляції цей говір поступово наближається до східнославацького діалекту ужівського типу.

На доданій карті накреслена українсько-словацька лінгвістична межа в своєму розвитку і цифрами вказані всі українські та деякі словацькі села. В інтересах економії місця ми не могли дати хоч би побіжну характеристику деяких особливостей говірок підчергівських сіл, українських діалектних островів і перехідних говірок сіл північно-східної частини Собранецького району¹⁷.

¹⁷ У діалектних прикладах наголос не позначено, тому що в місцевих українських і східнославацьких говірках на захід від долини верхньої течії Лабірця він стабільний — на другому від кінця складі. У вжитій спрощеній транскрипції не позначаємо закритих варіантів голосних о, е, які зустрічаються в говірках на схід від Свидницького району включно в позиції перед палатальними приголосними, перед складом з лабіалізованими у, у (в) або ж за умов регресивної вокальної гармонії.

І. О. ВАРЧЕНКО

ДО ВИВЧЕННЯ ГОВІРКОВИХ І ТОПОНІМІЧНИХ ДАНИХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Глибоке вивчення специфіки тих або інших говірок пов'язане, як відомо, з вивченням і врахуванням особливостей історії, етнографії, економіки та інших сфер людської діяльності в межах певного району, передусім особливостей історії місцевого населення, яке є носієм досліджуваних говірок. Зі свого боку, історична та інші науки нерідко вказують на необхідність витлумачення багатьох мовних (і вужче — діалектних, топонімічних) фактів та важливість здобуття внаслідок такого витлумачення нових висновків.

Пов'язаність історико-економічних і діалектно-топонімічних даних простежується, зокрема, в межах східної околиці колишньої Брацлавщини або, за сучасним поділом, у межах північно-західної околиці Черкаської обл., що точніше визначається територією Жашківського і Маньківського районів. Вияснити таку взаємозв'язаність у спосіб переважного розгляду частини місцевих топонімів і є завданням цієї розвідки.

Історично сучасні Жашківщина і Маньківщина, як східна частина Поділля¹, у минулому (XIV—XV ст.) належали до Брацлавщини, а пізніше (наприкінці XVI і в XVII ст.) — до Уманщини. З XIV ст. ця територія була під владою Литви, а з XVI ст. — під пануванням Польщі. Багато українських земель, зокрема й Уманщину, на час XV—XVI ст. польські буржуазні історики характеризували як зовсім незалюднену пустелю. Однак ще в дореволюційній вітчизняній науці було висловлено сумнів щодо так званої уманської пустелі. Зокрема, М. Максимович вимагав ґрунтовної перевірки твердження про незалюдненість Уманщини за тих часів. На це питання сьогодні більш чи менш задовільну відповідь може дати радянське мовознавство, особливо такі його галузі, як лексикологія (з топонімікою й ономастикою), діалектологія та етимологія. Безсумнівно, що за окремими рідкісними словами, за окремими місцевими власними назвами іноді ховається сторінка, а то й цілий розділ місцевої історії.

¹ З певною умовністю обидва ці райони далі йменуються східним Поділлям.

Твердження буржуазних учених про запустіння спростовується хоч би тим, що вже в XVII ст. Уманщина належала до густо заселених земель. Письмові джерела засвідчують наявність у другій третині XVI ст. кількох поселень на східному Поділлі і серед них — с. Вороного, теперішнього Маньківського району. Під 1545 р. (у переліці володінь звенигородського козака Дм. Базановича) згадуються Вороне і с. Соколівка, того ж району. Згадка про ці села зустрічається і під 1592 р., коли власник продав їх галицькому каштелянові Юр. Струсеві. У першій половині XVII ст. документи називають с. Багву, теперішнього Жашківського району, і Маньківку, Іваньки, Кищинці та Зелений Ріг, Маньківського району. За даними 1629 р., деякі з цих сіл були вже досить великими (у с. Вороному нараховувалося 103 двори, а в Соколівці та Іваньках — 684). Згідно з цими даними можна вважати, що деякі населені пункти східного Поділля існували задовго до XVII ст. Обмеженість же свідчень про число поселень у XVII ст. пояснюється, очевидно, історичними причинами і не може бути доказом відсутності інших поселень.

Так, на карті французького інженера Боплана, який протягом першої половини XVII ст. брав участь у будівництві на Україні міст і замків, відзначені фортеці (замки) в Жашкові та Охматові, Жашківського району, і в Зеленому Розі, Вороному та Соколівці. На ці оборонні заходи, ужиті проти татарських нападів, слід особливо вказати, тому що польські землевласники загалом дбали про своє збагачення далеко ретельніше, ніж про захист, а тим більше про розвиток підвладних земель і поселень.

Історично-економічні фактори послужили причиною дуже гострих повстань на Брацлавщині та Уманщині за часів визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. Саме тут почалися жорстокі розправи над польськими, єврейськими, українськими та іншими визискувачами.

Нарешті, ще одним історично відомим і досить вагомим аргументом на користь тези про заселеність східного Поділля і про давність деяких його населених пунктів є факт перебування в XVII ст. сіл Бузівки, Жашківського району, Маньківки та Іваньків у розряді сотенних містечок. Сотенними ж містечками могли ставати лише давні поселення, що вже раніше мали фортеці. З опису 1654 р. відомо, наприклад, що Маньківка була значним містечком, мала три фортеці, чотири церкви, пишний палац, муровані будинки, чотири ставки та ін.

До більш або менш давніх містечок і сіл на східному Поділлі належать також Вікторівка, Дзенг[з]елівка, Безпечна, Добра, Нестерівка, Подібна, Харківка, Маньківського району; Городище, Жашків, Конела, Леміщиha, Побійна, Пугачівка, Скибин та ін., Жашківського району. Давність їх потверджується низкою історичних і мовних фактів. Одним із них є точна дата вимурування церкви. Зокрема, у с. Добрій вона заснована 1751 р., у селах Безпечній, Нестерівці і Подібній — 1759 р., у Дзенгелівці — 1764 р., у с. Леміщисі — 1747 р., у м. Жашкові — 1729 р., у с. Охматові — 1735 р.

Іншим доказом давності поселень є різні події і речі матеріальної культури, пов'язані з тим або іншим поселенням. До таких свідчень належать рештки валів, фортифікацій і викопувані предмети матеріальної культури — хрести, кадила, келихи та ін. (с. Городище); місця великих боїв на околицях чи прилеглих полях (м. Жашків, с. Охматів) і под.

З мовознавчого погляду питання давності осад позитивно розв'язується на основі лексичного значення назви (пор. *Городище* < *городище* — «стародавнє земляне укріплення», «залишки давнього міста») або на підставі морфологічних особливостей назви, які відбивають давно пережиті мовні закономірності і норми (як характерні приклади пор. *Охматів*, *Жашків* і *Скибін*, де суфікси *-ів*, *-ин* указують на зв'язок з колишніми *градъ* чи *городъ* або польськими *gród*, *gródek*, тобто з іменниками чол. роду, а не середнього чи жіночого, як *місто*, *село* або *wieś*, *wieśka*).

Не можна випускати з уваги також і вірогідних усних переказів, які зберігаються або донедавна зберігалися серед місцевої людності (наприклад, переказів про місто *Буз*, попередника сучасного села *Бузівки*, про давні міста *Городище*, *Охматів*, *Жашків* та ін.).

Згадані історичні відомості слід доповнити деякими даними економічного характеру, що для розвитку східноподільських говірок, надто ж для збагачення лексичного складу їх, іноді мали ще більшу вагу.

Як сказано вище, східне Поділля в XIV ст. належало до складу Литовської держави. З Білорусії та українського Полісся, що становили райони цієї держави, прибувала людність на Поділля для будівництва дерев'яних укріплень, на відходжі промисли та іншою метою. Таке переміщення населення сприяло з'явленню нових понять і назв для них, нових елементів у подільських говірках. Сліди переміщення здавна простежуються в прізвиськах (прізвищах) і власних назвах типу *Литвін*, *Литвинчук*, *Литвінівка* — село Жашківського району (< *литвін* — «литовець, білорус, українець-поліщук»).

Письмовими джерелами минулого засвідчено, що наприкінці XV і в XVI ст. Польська держава мала значні потреби в лісових матеріалах і через те на захоплених землях Поділля почалося винищування лісів. З огляду на широкі можливості експорту через Гданськ польська шляхта зайнялася також розширенням хліборобства. Ці заходи викликали суспільні зміни (зростання безземелля, запровадження панщини, погіршення становища селян і втечі їх на Наддніпрянщину та Надбужжя), а водночас позначалися на місцевих говірках (з'явлення нових слів, запозичення і переймання з інших мов та діалектів).

У XVII ст. розвиткові економічного життя східного Поділля сприяло поширення торговельних зв'язків з Західною Україною, Степом і Наддніпрянщиною.

За даними XVIII—XIX ст., основним заняттям населення східного Поділля на той час було різногалузеве сільське господарство,

зокрема хліборобство, тваринництво і городництво. Крім того, тут були розвинені деякі ремесла і промисловість, насамперед промисловість, зайнята переробленням сільськогосподарської сировини (млини, броварні і т. ін.). Особливе місце посідало млинарство. Відомо, що давніше (в XIV—XV ст.) на Україні були поширені лише водяні млини, тимчасом як млини з використанням сили вітру з'явилися значно пізніше. Характерно, що рушійна сила млинів нерідко використовувалася також для виготовлення металу, для лісопиляння, сукновальства, олійництва та ін. На рід занять населення в минулому часто вказують поширені на східному Поділлі прізвища, які раніше були звичайними вуличними прізвиськами або виникли на основі прізвиськ (пор. *Дігтяр, Драюк, Бондар, Кравець, Бондаренко* у с. Дзенгелівці; *Коноваленко* < *коновал* — «практик ветеринарії», *Пітель* < *питель* — «млин для питльовки; питльоване борошно», *Швець* у с. Охматові; *Бондаренко, Коваленко, Кравченко, Мельник, Шмалій* < *с[и]малій* — «різник, що смалить свиней» та ін. у с. Іваньках).

Наприкінці XIX ст. млинами, наприклад, славилися Харківка (2 вітряки і 4 водяних млини), Маньківка (14 вітряків і 2 водяних млини), Бузівка (6 вітряків і 1 водяний млин), Пугачівка (8 вітряків і 2 водяних млини), Скибин (12 вітряків і 1 водяний млин) та ін. Чотири водяних млини (у Бузівці, Жашкові, Скибині і Сорочотязі, Жашківського району) були розтрусними і перемелювали хліб, що привозився з навколишніх сіл. Усього ж у межах нинішньої Маньківщини і Жашківщини нараховувалося понад 140 вітряків і щось із 40 водяних млинів.

На той же час у Жашкові були цукроварня, дві цегельні, броварня і гуральня, в Іваньках — винокурня, олійниця і цукроварня, у Багві — винокурня, у Хижній, Маньківського району, — велика гуральня, у Паланочці, Маньківського району, — круподерня, у Конелі — кінський завод, де вирощували верхових коней арабської породи, у Кищинцях — школа бджільництва і зразкова пасіка та ін.

У зв'язку з розвитком різних галузей сільського господарства і дрібної промисловості, що було виявом капіталізації краю, на східному Поділлі значно виростають окремі села (Вороне, Дзенгелівка, Добра, Іваньки, Молодецьке, Соколівка, Хижня і Юстинград, Маньківського району, Бузівка, Конела, Скибин, Жашків, Городище, Кривчунка, Пугачівка, Шуляки та ін., Жашківського району).

Для вивчення східноподільських говірок певну вагу має також характер національного складу місцевого населення, точніше наявність у минулому вихідців з інших народів та етнографічних груп.

Крім українського населення, що було корінним і становило величезну більшість, на східному Поділлі простежувався польський етнічний прошарок. Поляки мешкали в Шуляках, Побійній, Багві, Охматові, Пугачівці, Сабадаші, Жашкові, Житниках, Конелі, Бузівці, Баштечках, Жашківського району, Юстинграді, Іваньках та ін.

Після польського помітним був єврейський прошарок. Євреї

становили частину населення Житників, Леміщихи, Литвинівки, Конели, Жашкова, Бузівки, Тетерівки, Жашківського району, Юстинграда, Соколівки, Іваньків та ін.

Зрідка простежується осідання росіян, румун (волохів), татар та ін. Це осідання засвідчене, наприклад, ще реєстром Уманського полку в списку прізвищ козаків: *Москаль, Волошин, Татарин, Турчин* і под.

Згаданий реєстр дозволяє виявити на східному Поділлі також вихідців з інших місцевостей України (пор. *Дніпровський, Запорожець, Черкаський, Немирівський* та ін.).

Наявність різномовного прошарку potwierджується рядом корінних прізвищ і прізвицьк у деяких сучасних селах: *Москалюк, Москаленко, Загурський* (< польське *zagórski*), *Мазур, Ляшюк* (с. Охматів), *Ваша* (пор. тур. *paşa* і *baş*), *Циганенко* (с. Іваньки) та ін.

Серед сучасних прізвищ давніх мешканців східного Поділля є немало й таких, що вказують на походження носіїв з різних місць України: *Добченко, Коломієць, Любарець* (< *Любар* — місто на південному заході Житомирщини), *Житинський* (< *Житинці* — село Любарського району на Житомирщині), *Черняхівський* (< *Черняхів* — районний центр Житомирської обл.) та ін. (с. Охматів); *Бойко, Пилявський* (< *Пилява, Пилявка* — села на заході Поділля) та ін. (с. Іваньки).

Про тривале перебування або осідання зайшого різномовного населення окремо свідчать деякі топоніми (наприклад, назви сіл, кутків, річок). Щодо цих свідчень слід сказати трохи ширше, розглянувши деяку частину найменувань місцевих географічних об'єктів.

Поширені на східному Поділлі власні назви в своїй основі здебільшого слов'янські або, вужче, українські. Вони походять від назв рослин, тварин, особливостей природи, соціальних подій, абстрактних понять, від імен людей і под.

Іншомовними за походженням серед них є, наприклад, топоніми *Конела, Паланочка, Дзенгелівка, Сабадаш, Закляштор, Огрудок* та ін.

Назва села і річечки *Конела* за сучасною фонетичною будовою пов'язується з поняттям рослинного світу (пор. лит. *kanelija, kanelas*, латиське *kanelis* і нім. *Kanèel* — «кориця, коричневе дерево», *Sinatonium*). Однак такий зв'язок є лише позірним² або ж історично вторинним і значно пізнішим від виникнення населеного пункту та його розгляданої назви. Справа в тому, що цей населений пункт був відомий ще в XII ст. як місто *Куниль* — одне з південних укріплень Київської Русі на кордоні з воловецькими кочовищами³. З огляду на документальне історичне свідчення

² Позірне було помилково сприйняте як першоджерело автором цих рядків (див. І. Варченко, Жашківщина з погляду діалектологічного обстеження, газ. «Колгоспник Жашківщини», 1958, № 85, стор. 4).

³ Див. К. В. Кудряшов, Половецкая степь, М., 1948, стор. 128 і 140; «Полное собрание русских летописей», т. 2, СПб., 1908, стор. 49.

першоджерело назви *Куниль* — *Конела* слід шукати не в прибалтійському чи прибалтійсько-німецькому, а в іранському чи ірансько-тюркському мовному матеріалі.

Дані іранських мов і діалектів дозволяють простежити цікаве семантичне сходження: пор. перські *chani* («джерело, басейн»), *chane* («домівка, житло»), *māskuni* («будинок»), *sokunāt* («кімната») і діалектні *kiāne*, *kuonək* («вогнище, піч»), авест. *chan* («джерело, криниця»), согдій. *kanak* («житло»), осет. *kʒona* (*k'ona* — «піч, вогнище; житло, домівка») та ін. Тюркські кочові племена, які прийшли на Південну Наддніпрянщину пізніше від іранських, дуже легко могли засвоїти первісний варіант назви *Конела*, тому що він семантично і фонетично був досить близьким до тюркських мовних елементів: пор. алт. *кон* («ковбана, тихе глибоке плесо річки, місце доброї ловлі риби»), крим.-тат. *kün* («день»), тур. *gün* («день, доба; сонце, світло; епоха, часи; святковий день, свято»), *konak* («нічліг, квартира, великий будинок, стоянка, станція»), *konac* («житло, дім, домівка») і туркм. *gün* («сонце; день; життя»). Щодо форманта *-иль* — *-ел-а* розглядану назву можна зіставити з туркм. *ил* («народ, населення, люди, світ; край, сторона») і суфіксом турецької мови *-el (-al)*, який служить для утворення відносних прикметників від іменників. Семантичне сходження іранських і тюркських мовних елементів дозволяє визначити первісний лексичний зміст назви *Куниль* як «добре пристановище, забезпечений захисток».

Пізніше, уже на давньоруському мовному ґрунті, ця назва могла зазнати народного етимологізування: пор. давньор. *куна* («кішка, кунія»), а також лит. *kiūnė*, латиське *sauna*, старопр. *saune*, давньор. *кунии* («зроблений з кунячого хутра») і сучасне подільське *куніця* («очерет», *Phragmites communis* Trin.). За часів панування Литовської держави явищу деетимологізації (і фонетичній зміні) сприяла, цілком імовірно, литовська мова (пор. згадані вище *kanėlija*, *kanėlas*).

Першоджерелом назви села *Паланочка* є старопр. *phalangos*, *phalanx* («загін війська; бойовий порядок важко озброєної піхоти»; «продовгувато-круглий стовбур»), а потім уже італ. *palanca* («огорожа, палісад»), угор. *palánk* («дощаний чи дерев'яний паркан, огорожа, частокіл»), тур. *palanka* («укріплення з частоколу», «поселення, обгороджене частоколом», «частокіл») і рум. *palancă* («палісад, остріг»). В українській мові запозичення *паланка* набуло значень — «полкова фортеця (у запорізьких козаків)», «укріплення, обгороджене частоколом», «ділянка землі». Мовні дані щодо *паланка* потверджуються історичними свідченнями про с. Паланочку, згідно з якими тут виявлялися ознаки давньої військової стоянки, а саме село було оточене лісами.

Корінь назви села *Дзенгелівка* (*Дзензелівка*) сягає до двох різносистемних мовних джерел. По-перше, він засвідчується говірковими ботанічними термінами *дзенгель* («дудник, дягель», *Angelica* L.) і *дзензелія*, *дзендзелія* («золототисячник, сердушник звичайний», *Erythra Centarium* Pers.). Говіркове ж запозичення

Дженгель є відбиттям польського *dzięgiel* (*dzięgil*, *dziengiel*), що походить від пізнолат. *angelica* через нім. *die Engel*. По-друге, корінь назви можна вбачати в даних тюркських мов, зокрема в казах. *Дженгель* («вид дикорослого чагарника»), туркм. *енгель* («ліс; зарості колючого чагарника»), тур. *çengel* («гак, гачок; гнучуватий, гакоподібний») і *cingil*, *cingil* («маленькі грона вино-гриду»). До цих фактів слід, очевидно, додати укр. діалектне (наприклад, східнополіське) *Дженгалити* («жалити»), що є тюркським запозиченням. З огляду на всі дані, які стосуються назви *Дженгелівка*, доведеться зробити лише загальний попередній висновок про те, що в цій назві відбилося іншомовне поняття рослинного світу і що спершу засвоєне тюркське запозичення пізніше могло бути підтримане сполонізованим латино-германізмом.

Село *Сабадаш* (у минулому *Сабадашів Кут*), що виникло в лісовій місцевості, де знаходилося розгромлене козацьким воеводою на прізвище *Сабадаш* кубло розбійників, завдячує свою назву саме цьому прізвищу. Слово *сабадаш* походить з угорської мови (*szabados* — «вільновідпущеник, звільнений, вільний; незагнужданий»). Очевидно, носій прізвища був з походження угорець.

Назви кутків с. Охматова *Закляштор* та *Огрүдок* є частково видозміненими запозиченнями з польської мови. Куток *Закляштор*, розташований у тій частині села, яка лежала за церковною будівлею, має назву, пов'язану з польським *klasztor* («католицький монастир»). Назва *Огрүдок* виникла в зв'язку з тим, що відповідний куток села розташований на території колишнього укріпленого містечка-замку, яке по-польському звалось *gródek*⁴. Польською, до речі, в цьому селі є також назва окремої споруди — *кбс'ц'ол* (пор. польське *kościół* — «церква»).

Іншомовною, а точніше індоіранською, в своїй основі є, очевидно, також назва *Бузівка*, яку носить сучасне село — наступник давнього великого міста *Буз*, зруйнованого татарами. Корінь сучасного найменування *Бузівка* і колишня назва *Буз* можуть бути пояснені за допомогою осет. *buz*, *boz* («удячність, удячний»), *būs*, *bos* («ніжний, дорогий»), іран. **bauz*- і староінд. *bhuj*- («виявляти послугу, робити приємність, задовольняти»), а також, імовірно, осет. *bāz* («густий, гладкий»), староінд. *bahu*- («густий, багатий, пишний, буйний»). Отже, первісно назва *Буз* означала «задовільний; такий, що задовольняє; приємний». За часів панування татар ця назва зазнавала, мабуть, переусвідомлення (пор. крим.-тат. *buz* — «лід, крига» і тур. *buz* — «лід, крига; крижаний, холодний»). Цілком реальне переусвідомлення на ґрунті української мови (пор. *буз* — рослина *Syringa* L., *бузівка* — «сварка, бійка» і *буза* з тюрк. *boza* — «напій з проса; нечистота в вовні; осад у рідині»).

⁴ Пор. польські *gród* — «замок, фортеця, укріплення, твердиня, оборонні мури», «місто, особливо розкішне, велике»; *ogroda*, *obgroda* — «захищення, охорона», «огорожа, загорода»; *ogrod* — «вовківня»; *ogródek* і *ogrodka* — «захищення; загорода»; *ogródek* — «обгороджене місце на диких кабанів або на мовків» та ін. (див. J. Karłowicz, A. Kryński і W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, t. I, III, Warszawa, 1900, 1904).

Трохи загадковою є назва *Охматів*. З фонетичного боку вона нібито споріднюється з деякими фактами слов'янських мов, зокрема з польськ. *ochmiętny* («величезний»), не зовсім прозорим етимологічно, і рос. діалектним *охмѣтя* («необачна людина, гава, роззява») та укр. *охматися* («бажати, прагнути»), *охмання* («бажання»), що теж не виділяються етимологічною виразністю. Подібна загадковість змушує шукати додаткових даних, пов'язуваних як з історичним минулим села, так і з особливостями географічного розташування його (на півдні Охматова лежить коліно р. Гірського Тікичу і велике плесо-став на ньому; східною частиною села протікає р. Бурти, ліва притока Гірського Тікичу; на захід від села впадає інша ліва притока — історично відома р. Торч).

До згаданих різномовних фактів слід додати рос. *хомутіна* («озеро, річище, старик; русло річки, загнуте дугою»), болг. *хам* («аркан, петля, сильце, пастка»), лит. *kamanos* («шкіряна вузда»), старовірхньонім. *hamo* («вуздечка на диких коней»), нововірхньонім. *Hamen* («хомут»), голл. *haam* і середньоголл. *hāme* («хомут»), гр. *ketōs* («намордник»), перське *kam* («піднебіння, паша»), осет. *kom* («рот, отвір, паша; ущелина») і *gom* («відкритий, розтулений»), староіран. *kom* («рот»), не кажучи вже про укр. і рос. *хомут* чи польське *chomąt(o)* («частина кінської упряжі, одягана на ший»). Зіставлення наведених даних, споріднених етимологічно і фонетично, дозволяє відзначити роздвоєння семантики первісного кореня-основи: це, по-перше, «дуга, незамкненість» або «розтуляти, розкривати, розгинати» («хомут незатягнений, незасупонений») і, по-друге, «коло, замкненість, затиск» або «замикати, стискати, згинати до кінця» («хомут затягнений, засупонений»). Обидва напрями в розвитку семантики наштовкують на необхідність виявлення і залучення ще низки фактів. Такими фактами є укр. *гматати* («бгати, жужмити, гнути»), *гматній* («гнучкий»), *хметеліна* («бадилля кукурудзи», тобто, очевидно, «м'яте, гнуге, покручене листя») і *хметеліце* («мітлиця», *Apera spica venti* P. V. чи *Agrostis* L.), словацькі *hmatat'* («щупати, торкати»), *chmátat'* («хапати, щупати»), *chmat* («прийом, хапок; дотик»), *šmatat'* («общупувати»), *šmatl'at'* («шкандибати, криво ходити») і *šmatl'avu* («кривоногий, кривий»), чеські *hmatati*, *chmatati*, *šmatati* («мацати руками, щупати, торкати, осягати, схоплювати, хапати»), *chmat*, *hmat* («схоплювання, хапання; дотик»), *šmat'ha*, *šmat'la* («кривий, крива хода, викривлені підбори»), *šmat'hati*, *šmat'lati* («криво, колінами до себе, а ногами від себе, ходити») та ін., польські *szczmic'* («охоплювати, стискувати»), *ogmatwac'* («опутати, обплутати, піймати в тенета»), *gmatwac'*, *gmatac'* («безладно сплутувати, плутати, заплутувати»), *gmatusic* («давати, тиснути») і, можливо, *chwycic* («охопити, ухопити, схопити, узяти, захопити, огорнути, поняти»), рос. *ком* («зім'ята й ущільнена округла річ»), *скоміть* («стиснути, зім'яти»), *хомылять* («накульгувати», тобто «натискувати, нагинатися на одну ногу») та ін. Сюди, ймовірно,

а не до шведського чи німецького джерела⁵, тягнуться також укр. і рос. *шмат*, польське *szmat* («кус»), укр. *шмáта* («кляпоть, ганчірка»), рос. *шмóтбе* («лахміття»), польське *szmata* («велика ганчірка»), укр. говіркове (полтавське) *шмуток* («уривок, ляхміття») та ін.

Якщо припустити таку ж давність с. Охматова, як і с. Конели, то для остаточного обґрунтування розгляданої етимології досить залучити ще кілька топонімів, зокрема *Хомутець* (назва села на Полтавщині, розташованого над р. Хоролом, що робить тут коліно — хомут) і *Хомутинці* (назва села на Вінниччині, яке лежить біля коліна р. Постолової). Отже, лінгвістичні і географічні дані, пов'язані з назвою *Охмáтів* і самим селом, дозволяють зробити висновок, що морфологічно ця назва складається з кореня *хм-*, суфіксів *-ат-*, *-ів-* та приставного *о* і семантично відбиває поняття «незатягнений, незасупонений хомут, дуга», тобто первісно становить образну характеристику місцевості, на якій розташоване село («обведений, обігнутий річками»). Фонетично корінь *хм-* є подібним від прадавнього **chom-* (\leq **k[h]om-*), яке могло мати різні фонетичні видозміни і до якого історично пізніше могли з'явитися нові, семантизовані варіанти (типу *gom-*, *gъm-*). Суфікс *-ат-* розвинувся внаслідок рефлексії старослов'янського *-ѣт-*, що чергувався, очевидно, з *-Qt-* (за типом *chomQtъ* — *ochъmęta*), або як відбиття суфікса *-at-*, що надавав відтінку збільшеності, згрублості (пор. *пикáтий*).

Визначення семантики кореня в назві *Охмáтів* дозволяє певною мірою витлумачити непрозорі споріднені факти: польське *ochmiętni* — «такий, що дуже (на значному обширі) огинає, охоплює» і переносно — «великий, величезний»; рос. *охме́тя* — «занадто розтулений рот»; укр. *о́хмáти(ся)* — «охоплювати > ловити > прагнути» (пор. також іран. **kama-*, перське *kat*, осет. *kom* — «бажати» або «бажання, воля»).

У тому випадку, якби з'ясувалося, що Охматів як поселення виник пізніше, ніж с. Конела, скажімо в другій половині XIII або наприкінці XIV ст., можна було б припустити не індоєвропейське, а тюркське походження розгляданої назви, притому знову ж таки в зв'язку з особливостями географічного розташування села. Щодо пояснення на тюркській основі досить нагадати такі факти, як, з одного боку, загальнопоширене *ак* («текти»; «білий, чистий»), караїм. *ax*, *ak* («текти»; «білий»), тат. *акма* («джерело»), уйгур. *ak* («рідина, вологість, слюзи»), тур. і крим.-тат. *акмак* («текти, протікати, литися»), тур. *та* («вода», з арабської) і, з другого боку, башк., казах., тат. *тау*, кирг. *то*, алт. *ту*, крим.-тат. *тау* і караїм. *тау* («гора»). З огляду на ці дані назву *Охмáтів* слід було б

⁵ Див. Н. В. Горяев, Сравнительный этимологический словарь русского языка, Тифлис, 1896, стор. 424; А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. 2, М., 1959, стор. 1241; M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, 24. Lieferung, Heidelberg, 1957, стор. 414; Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская, Краткий этимологический словарь русского языка, М., 1961, стор. 382.

виводити з складного *Akmatau* (*Axmataw*) і витлумачувати як «гора джерел», «гора з навколишніми чистими водами». Фонетичні зміни в цій гаданій тюркській основі назви пояснюються дуже просто: початкове *а* перейшло в *о*, як у багатьох інших запозиченнях, а прикінцева сполука *au* (*aw*), будучи на українському мовному ґрунті дифтонгічною, змінилася в *ов* і далі, за законом закритого складу, в *ів*.

Наприкінці слід розглянути історично-топонімічні дані, що стосуються назви *Охматів*. У літописах це село згадується 1638 р. (*ad Ochmatow*)⁶ і 1655 р. (*городокъ Охматов⁷, Охматовомъ⁸*). Дані 1780 р. засвідчують у книзі Звенигородського й Уманського повітів прізвище *Охматовський* (документ писаний польською мовою)⁹. Староукраїнська пам'ятка 1624 р. називає інше село — *Охматкове* (тепер Демидівського району на Ровенщині) і став у ньому — *Охматковский*¹⁰. Ці дані вказують на те, що обидва села — східноподільське і волинське — є порівняно давніми. Однак немає ніяких свідчень, які б дозволяли скільки-небудь точно визначити час заснування Охматова. У давньоруських літописах не зустрічається жодної згадки про це поселення, зате дуже часто називається тюркське ім'я з подібним або близьким звуковим складом (пор. *Ахматъ, Ахмутъ* — під 1480 р.¹¹; *царя Охмута* — під 1474 р.¹²; *Охматъ* — під 1283 р.¹³ та ін.). Ця подібність і наштовхнула, очевидно, на пов'язування назви *Охматів* з іменем *Ахмет* (*Охмат, Ахмат*)¹⁴, хоч загальновідомо, що давньоруські міста дуже рідко діставали назву від імені визначної особи навіть із свого середовища, не кажучи вже про імена осіб з ворожого табору. Якщо взяти до уваги, що найбільш знаними серед давньоруської людності носіями згаданого імені були хан Золотої орди Ахмет (Ахмат) і кримський хан Ахмат-Гирей (перший — у XV, другий — на початку XVI ст.) і що обидва вони заслужили найбільшу ненависть у населення давньоруських земель, то слід відкинути твердження про зв'язок назви *Охматів* з цим іменем і підтримати припущення про давніше виникнення як поселення, так і його назви.

Імовірним джерелом назви міста *Жашків* є укр. і рос. *ряд* («лінія, шеренга, низка»), укр. *ряжка* (діалектні *раш[ж]ка, р'яжка* — «дерев'яне цебро для годівлі тварин», «знаряддя, начиння»,

⁶ «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», К., 1888, стор. 119.

⁷ С. Величко, *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке*, К., 1848, стор. 210.

⁸ «Летопись Самовидца», К., 1878, стор. 272.

⁹ «Архив Юго-Западной России», ч. 1, т. IV, К., 1871, стор. 631.

¹⁰ Там же, ч. 6, т. I, К., 1876, стор. 446.

¹¹ «Полное собрание русских летописей», т. 6, СПб., 1853, стор. 223, 20.

¹² Там же, т. 4, СПб., 1848, стор. 151.

¹³ Там же, т. 7, СПб., 1856, стор. 177.

¹⁴ Див. Л. Похилевич, *Сказания о населенных местностях Киевской губернии*, К., 1864, а також «*Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*», t. VII, Warszawa, 1886.

«балія»), рос. *ряж* («зруб»), *ряж* і *реж* («переплетення з колод під будівлю, греблю та ін.»), *ряжь* (*режь*, *рёжа* — «найрідша рибальська сітка»), *ряжка* («цебрик, помийниця»), *рёжка* («легенький палісад, ґратки»), укр. *рядити* і рос. *рядить* («давати лад, убирати»), білор. *ра́ж[ш]ка* («дерев'яний посуд на розчину», «помийниця»), давньор. *рядъ* («лінія, бойовий лад, низка, селище, черга, число та ін.»), польське *rząd* («ряд»; «збруя») і под. Можливо, по-перше, що основою назви *Жашків* було слово *ряжка*, яке мало в місцевих говірках родовий відповідник *ряжко* (пор. *обичайка* — *обичайко*, *ляда* — *лядо*) та вживалося в ролі прізвиська, і, по-друге, що розглядана назва пов'язана з фахом теслі, який виготовляв ряди дерев'яних виробів різного призначення (клепки для цебриків, колоди для рублених будівель, бруски для огорож та ін.) і називався *ряжко*. Іменник *ряжко* (*ряжко*) відповідно до особливостей подільських, а також польських говорів фонетично змінився на *рашкó* (ствердіння *р'* та оглушення *ж*), на основі чого й виникла назва міста *Рашків*, пізніше відбита польською канцелярією, а потім узвичаєна українською мовою в вигляді *Жашків* (українське *ря* > польське *rza*). До речі, є переказ, відомий навіть у літературі¹⁵, згідно з яким *Жашків* давніше називався *Рашків*¹⁶. Через те другий переказ, за яким назва *Жашків* походить від прізвища *Жашківський*, відомого на Брацлавщині в XVII ст., підлягає запереченню (згадане прізвище виникло від назви міста).

Назва села *Юстинград* першою своєю частиною пов'язується з іменем *Юстина*, латинським з походження (лат. *justus* — «правдивий, справедливий, правильний, слухний»).

Однак назв, у яких відбилася те чи інше людське ім'я, на східному Поділлі є чимало (пор. *Іваньки*, *Маньківка*, *Харківка*, *Нестерівка*, *Тимошівка*, *Королівка*, *Марійка*). Усі вони, якщо тільки в них не відклалися деякі давніші явища, виникли значно пізніше, ніж, наприклад, *Конєла*. Відкладення інших явищ, притому належних навіть відмінному мовному джерелу, можливе в кількох випадках (пор. *іванок гранчастий*, *іванок мохнатий*, *іванок чепурний* та ін. — різні види «заячої кривці», *Huregisum* L. > *іванкі* > *Іваньки*; *манько* — «лівша», *маніти* — «чарувати, вабити»,

а також лит. *тєнк*, *тєнкас* — «малий, дрібний, поганий» > *манькі* > *Маньківка*; *харкі* — «нісенітниця», *харкó* — «людина, яка харкає» > *харкі* > *Харківка*; а не простолінійно: *Іван* > *Іванько* > *Іваньки*; *Марія* > *Маня* > *Манька*, чи *Мануйло* > *Манько*, > *Маньківка*; *Харитін* > *Хар(ь)кó* > *Харківка*).

Більшість же відомих на східному Поділлі власних назв, як уже підкреслено, належить до суто слов'янських чи українських і за походженням, і за семантикою. Серед цих топонімів виділяються такі: *Безпєчна*, *Багва* (річечки — *Сіверна*, або *Суха*, *Багва*,

¹⁵ Див. Л. Похилевич, зазнач. праця.

¹⁶ Щодо цього пор. такі факти: *Рашкова Слобода* (село Любецького району на Чернігівщині), *Рашків* (село Хотинського району, Чернівецької обл.) і *Ряшки* (село Прилуцького району на Чернігівщині).

Мокра Багва і Гнила Багва), Воронє, Вільшанка (село Жашківського району), Добра, Жітники (річечка — Житниця, або Житниці), Жолудькове і Красноставка (села Маньківського району), Кривчунка, Леміщиха, Нагірна (село Жашківського району), Подібна, Полківніче (село Маньківського району), Пугачівка, Побійна, Соколівка, Скибін, Тетерівка (річечка також Тетерка — друга назва р. Багви), Шулякі та ін.

Так, у назві села і кількох річечок Багва відбилося укр. багва («драговина, болотиста низина»); у назві села і річечки Вільшанка — укр. вільха і вільшина («одне дерево» і «група дерев — гай» рослини *Alnus*); у назві Жітники (Житниці) — укр. житниця («звичайна грястиця», *Dactylis glomerata* L., «лучна бекманія», *Beckmannia eruciformis* Host., «тимофіївка», *Phleum pratense* L., «житній стокос», *Bromus secalinus* L., та інші рослини, а також «житня солома»), житник («жук на колосках жита», «житній хліб», «селянин»); у назві Кривчунка — укр. кривця («звіробій стрункий», *Hypericum elegans* Steph.) і, можливо, кривуля («коліно струмка або річки, зигзаг»); у назві Леміщиха — укр. леміх, леміш («частина плуга»), лемеха («їжа, приготовлена з гречаного борошна»; «вайло, тюхтій»), лемішка («їжа»; «м'яло, безхарактерна людина»), що могли бути прізвиськом людини — першого поселенця або власника землі (за переказами, першими осадниками були Леміх і його жінка Леміщиха); у назві Нагірна відбилася характеристика географічних особливостей місцевості (село лежить між давніми ярами і водоріями на горбах різної величини); у назві Побійна — зв'язок із соціальним явищем (укр. побій — «битва, побоїще, побиття»); у назві Тетерівка — вказівка на гетьмана Тетерю, що колись володів місцевими землями.

Звичайно, було б наївним на основі особливостей походження чи словотвору топонімів східного Поділля шукати відмінностей або спільностей між говірками такої вузької території. Необхідні і достатні підстави для цього дають діалектні матеріали, зібрані в різних пунктах обох східноподільських районів. За традиційною схемою класифікації українських говорів, східне Поділля, як відомо, окремими своїми частинами належить до південно-східного і південно-західного наріч. Однак дослідження говірок, поширених на захід і на схід від лінії поділу Біла Церква — Умань, дозволяє висловитися за те, що згадана лінія не відповідає дійсності, оскільки заперечується особливостями фонетики, морфології, синтаксису, лексики і наголосу, властивих говіркам східного Поділля.

Для потвердження викладеної думки тут досить буде спинитися лише на ряді таких особливостей. Це, зокрема, характерність приставного г (*гобіс'г'а, госіка, г'улик, Гуман', гінчий, гиндік, гиржат*); збереження твердості приголосних перед $i < o$ (*тік, лій, ріг*); наявність рефлексів *и, і* на місці $a < e$ (*жило, трин'ацит', дів'іг', тріц'іг'*); перехід $e > и$ наприкінці слова (*достигайи, м'іси, дужи, придани*); стягнення довгих (подвоєних) приголосних (*г'удин'а, багат'а, кл'оча, мол'очий, нисец'а, дван'ац'ат'*); оглушення

двінінких наприкінці складу або слова (*хл'їп, д'їшка, горопц'ї, д'ат'ко*); диспалаталізація *р'* (*завир'їха, кракайут, тёмрава, праду, радно*); перехід *з > дз* (*хадз'айка, дзилєний, дзилєнухи* — «зелені фрукти», *дзв'їрина, дзм'їй, дзирно*); ствердіння *т* у дієслівних формах (*скиртуйут, болїт*); зміна *рїа > рл'а, бїа > бл'а* і под. (*пидвірл'а, жабл'ачий, здоробул'а*); широке збереження *г* і перехід *г > г* (*гвалт, ганок, фурдилїга* — «хуртовина», *Гїрло, Гр'їнка, Гїа*); наявність *є < Ъ* під наголосом без пом'якшення попереднього губного приголосного (*навєс, замєн, вєшно, старовєри*); жування *ю > у* (*пудїшка, гулубл'ата*); наголошення передостаннього складу в деяких дієслівних і займенникових формах (*нєсти, нощу, ходжу, пиридала, твого, мого*); заступлення суфікса *-ен-* у пасивних дієприкметниках минулого часу (*купл'аний, квас'аний*); поширеність стягнених форм займенників (*тєйї, свєйї, тєйу*); майже виключне вживання суфікса *-ис'к-о* (*житнис'ко, коноплис'ко*); змішування відмін іменників (*гобц[т]їу, стр'їхїу, сєстріу; нощоїу, солиїу, маз'оїу, кирнїц'оїу*); послідовність словосполук з давньою двоїною (*дв'ї слоб'ї, три тон'ї, дв'ї д'їучат'ї, дв'ї в'їдр'ї*); типовість безприйменникових зворотів з род. відм. об'єкта і дієсловами *болїти, свирб'їти, хвор'їти* та ін. (*минє живїт болїт*) та спорадичність у цих зворотах дав. відм. об'єкта (*болїт мин'ї нога*); переіменування серед місцевих прізвищ утворень на *-ук* (*Андросїюк, Команчїук, Лаврїук, Милостїюк, Смаженїюк, Стецюк, Собчїук, Шкільнюк, Стасїюк, Шилїюк*); уживання багатьох імен, своєрідних фонетично і морфологічно (*Тїмон, Годобська, Пєстя, Євгїон, Ювгїна, Сивєта, Ялїна, Михтїдї, Мартїоха, Юхтїма, Зїнка, Мамїон, Харїта, Полївїохта, Талїмїон, Мелєнтїй, Фїїона, Альбїн, Гарнїав, Стрїтїй, Сїльвєїстер, Сїрафїїна, Лаврїон, Сїмафїїр, Дорохтєй, Сарфїїїон, Хтомї, Лїгїр* та ін.).

Природно, що окремі східноподільські говірки виявляють і відмінні риси. Наприклад, у говірці Дзенгелівки зустрічається суфікс *-ишч-е* (*пасовишче, барачишче*); збереження подовжених приголосних (*морковїн'н'а*); змішування в 3-й ос. одн. теперішнього часу типів дієвідмінювання (*прїсе, хїде, вїзе, бїаче*); відсутність чергування приголосних у формах 1-ї ос. одн. дієслів теперішнього часу (*хїд'у, вїд'у, нїс'у, лїт'у, трїмт'у*) та ін. Ці явища постали, безперечно, в результаті впливу середньонадніпрянських і степових говорів.

Зі всього викладеного впливають деякі більш-менш певні і важливі висновки.

Відповідно до даних історії в межах східного Поділля слід шукати однотипності говірок і сталості їх протягом тривалого часу та виявляти в них відкладення різних епох і різних мов. Дуже давні відкладення, збережені передовсім у лексиці (власні назви), були б легко втрачені, якби, згідно з твердженнями буржуазних істориків, у районі поширення східноподільських говірок

сталася значна перерва в заселеності. Через те думка про запус-
тіння східного Поділля має бути повністю заперечена.

Події ряду епох, особливо XIV—XVII ст., сприяли взаємо-
зв'язкам східноподільських говірок з говірками інших діалектних
груп, зокрема середньополіськими, волинськими, західноподіль-
ськими і середньонадніпрянськими, а також деяким безпосеред-
нім зв'язкам з різними мовами. Подібні зв'язки виявляли й попе-
редники сучасних східноподільських говірок — говірки давньору-
ської мови. Щодо питання зв'язків, то історично-економічні і
лінгвістичні дані доповнюють і підтримують одні одних.

Серед іншомовних за походженням топонімів східного Поділля
є такі, що сягають дописемної та першого періоду писемної історії,
і такі, що виникли значно пізніше. На топонімах різного часу ви-
никнення простежуються індоіранські (ширше — індоєвропейські)
мовні стикання і, рідше, тюркські. Усі східноподільські назви, не-
залежно від часу виникнення, зазнали фонетичних або фонетико-
морфологічних змін відповідно до законів української мови, а та-
кож внаслідок деетимологізації і переусвідомлення згідно з особ-
ливостями інших мов (татарської, литовської і польської).

Звернення до суто діалектних даних східного Поділля спро-
стовує як неспроможну традиційну міждіалектну лінію Біла
Церква — Умань, що нібито відокремлює подільські говори від
середньонадніпрянських, і дозволяє пересунути її на схід, до
м. Тального. Цей висновок тепер цілком потверджується також
лінгвістичним картографуванням до I тому Атласа української
мови.

П. С. ЛИСЕНКО

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕЯКИХ ГОВІРОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ЧЕРКАЩИНИ

У 1953 р. трьома експедиційними групами Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР було проведено збирання матеріалів для Атласа української мови в районах правобережної середньої Черкащини (обстежено, зокрема, говірки сіл Байбузів, Лозівка і Мошен, Черкаського району, Великої Яблунівки, Дубіївки і Сунків, Смілянського району, та Бурт, Лебедина і Сигнаївки, Шполянського району). Усі райони досліджуваних говірок належать до давно заселених місцевостей України¹.

Метою цієї статті є спроба схарактеризувати важливіші фонетичні особливості говірок середньочеркаських районів, які досі не вивчалися. Для характеристики говірок використано, крім власних спостережень над говірками сіл Черкаського району, також записи говірок Смілянського і Шполянського районів, зроблені іншими групами Інституту мовознавства, і деякі матеріали, зібрані студентами вишів протягом 1950—1953 рр.

У наголошених складах голосні фонемі досліджуваних говірок звучать, як правило, виразно і чітко. Голосні *а*, *у*, *і* порівняно мало назнають змін залежно від наголошеності чи ненаголошеності або від інших фонетичних умов.

Так, незалежно від походження і позиції в слові звук *а* вимовляється виразно і відкрито, не наближаючись до інших голосних. Ілюстрацією до сказаного вище можуть бути такі типові, записані, звичайно, на слух, слова, як *праўда*, *ха́та*, *за́с'як*, *за́города*, *ма́йу*, *ка́м'ін'*, *ка́йатис'* (у наголошеній позиції); *жа́р*, *ча́сто*, *кру́ча*, *ша́пка*, *су́шча* (після шиплячих приголосних); *ра́зом*, *тр'а́сті* (після *р*); *жа́бийачий*, *пйа́г'*, *в'і́м'я* (у сусідстві з губними *й*); *йа́кий*, *Йау́тух*, *Йау́до́ха* (у сполученні з *й* на початку слова в ненаголошеній позиції); *га́йатис'*, *пойа́с*, *вони́ до́йаг'* (після *й* у середині слова в ненаголошеній позиції); *йа́ма*, *Йа́коу* (у сполуці з *й* під наголосом на початку слова) та ін.

¹ Див. зб. «Середньонадніпрянські говори», Вид-во АН УРСР, К., 1960, стор. 22--23.

У групі слів, як і в літературній мові, вимовляється а на місці давнього о перед складом з основним (')а: *багáтий, багáто, гар'áчий, гарáзд, качáн, хал'áва, хаз'áйін, чабáн, ганчáр*, а також *манáх, манастíр*², *кажáн*³; також *казáк* (Мошни, Байбузи), але *зончáр, погáний* (Мошни).

Хоч у багатьох з наведених слів виступає а (<о) не тільки в діалектах, а й у літературній мові, причина переходу о > а ще не дістала вичерпного пояснення в науковій літературі. Щоправда, значну увагу цьому питанню приділив Л. А. Булаховський⁴. Оскільки зміна о > а за одних і тих же умов відбувається не завжди (пор. *лопата, собака*), він уважає, що це явище виникло не в результаті фонетичних змін, а, можливо, завдяки впливу інших мов або як запозичення (напр., *гарячий, кажан, качан, хазяїн, халява, чабан, манастир* і, з більшим сумнівом, *багато, багатий, гаразд* — завдяки російським і білоруським говіркам, що характеризуються аканням; *ганчар* — польській мові, пор. *gancarz*).

Зрідка заміна о > а засвідчується і в ряді інших слів, напр.: *парахóд, Б'ілаз'і́р'я* (назва села), *пала́маній, Малдáв'і́я, хара-шó, кантóра, качергá*. Очевидно, звук а появився тут у результаті впливу російської мови.

Інколи а виступає на місці е; *наўст'аж* (пор. давньор. *стежеръ*, рос. *настежь*), *тапéр, Харсóн* (і в похідних — *Харсóнщина, Харсóнс'кий* та ін.), *лалéка* (пор. польське *lelek* і чеське *lelek* — «дрімлюга», рос. *леклék*, болг. *лéлек*, сербохорв. *lelek* і тур. *lâklâk, ieylek* — «чорногуз»).

Значною строкатістю в досліджуваних говірках характеризується вимова слова *сочевиця* (пор. давньор. *сочевица, сочивица*), напр.: *чечевíц'а, чечавíц'а* і, зрідка, *сикавíц'а* (Мошни); *сечавíц'а* і, рідше, *с'ичавíц'а* (Байбузи); *чичавíц'а* і, зрідка, *чикавíц'а* (Лозівок); *с'ичовíц'а* і, зрідка, *сачавíц'а* (Лебедин, Бурти); *с'ичовíц'а* (Сигнаївка); *с'ичавíц'а, с'ичовíц'а* (Дубіївка); *с'ичáўка* (Велика Яблунівка). Крім таких виразних фонетичних моментів, як рефлексія давнього о, чергування звуків к — ч та ін., цьому слову, згідно з наведеними фактами, здебільшого властиве заступлення е [и] > а.

На відміну від літературної мови звук а виступає в середньо-черкаських говірках після шиплячих: *чахóн'а* (а в цьому слові, як і в інших назвах риб — *л'ашч, ос'атріна* — міг бути збереженням акання російських говірок Дону, звідки в старовину привозили певні сорти риби)⁵, *чардáк* (пор. рос. *чердак* із тур. *çardak*), *ч'амéрка*⁶ («рід верхнього чоловічого одягу з овечого сукна»; очевидно, з польського *czamara, czamarka*), *чамайдáн* (пор. рос. *чемо-дан* із перськ. *čāmādan*). Можливо, що наявність цього а пов'яза-

² Молодь с. Лозівка вимовляє це слово з м'яким р (*манастíр'*).

³ У говірках сіл Лозівка і Дубіївка поряд з *кажáн* відзначено ще *казанóк*.

⁴ Л. А. Булаховський, З історичних коментарів до української мови. Голосні повного творення, «Наукові записки КДУ», т. V, вип. 1, К., 1946, стор. 89.

⁵ Там же, стор. 94.

⁶ Про відмінну рефлексію в слові *чамéрка* див. нижче.

ни з фонетичною структурою слів у тих мовах, з яких вони походять.

Ненаголошений звук *у* з артикуляційно-акустичного боку, незалежно від його походження, трохи коротший проти наголошеного *у*, однак у нормальному темпі мовлення досить виразний, напр.: *уборка, рубел', радуга, худоба, кукурґідза, усад'[л']ба* та ін.

Спорадично (переважно після й перед м'яким приголосним *т'*) *у* може набувати переднього відтінку: *знайут', кйдайт', забувайут'*.

Іноді, найчастіше в скоромовців, *у* може трохи скорочуватись: *кйдайт', знайт', забувайут'* та ін.

За походженням *у* в досліджуваних говірках виступає на місці давнього *у*: *плуг, мурований, мотузочка, худоба, ухо*; на місці *у < Q*: *рука, дуб, зуб, мука, буде, сус'їди, робл'у, ламайу*; на місці *о < е*: *шулудівий*, а також у дієслівних формах типу *дн'уват', ор'уват', корчуват'*, у яких заміна давнього дієслівного суфікса *-ев-* (*-ова-*) суфіксом *-ува-* розглядається як явище морфологічне, що виникло за аналогією до форм *днюю, днюй'*?; на місці *е < а* в слові *чумерка* (Лебедин, Велика Яблунівка). У говірці Байбузів *у* в закритому складі вимовляється слово *бубун* (пор. давньор. *бубькѣ, бѣбьнѣ, бубонѣ, бубенѣ*). Зрідка звук *у* зустрічається також в інших випадках.

Схильність до змін у вимові залежно від наголошеності чи ненаголошеності і від позиції в слові більше властива голосним *о, е, и*. Зокрема, послідовно широка, більш відкрита вимова *о* буває в позиції під наголосом перед наступним твердим складом: *комобара, проросо, уббарка, кобарус, сбанце*. Трохи вужчого відтінку (хоч на слух це визначається важко) набуває *о* в наголошеній позиції перед наступним м'яким складом: *вол'а, дол'а, нашого нал'а, ос'ін'*; сильнішою проти звичайної напруженістю виділяється вимова наголошеного *о* в позиції після напівм'яких приголосних, характерних для місцевих говірок: *ложка, булб, нѳги, нѳжик* та ін.

Середньочеркаським правобережним говіркам звуження ненаголошеного *о* з наближенням до *у* взагалі мало властиве. Випадки звуження відзначено в позиції перед складом з наголошеними *у, і* та *и*: *коужух, гоулубка, нагоудій, коуткүйут', уторгуйу, оуб'їд, гоукіра, моугіла, п'їдоуждї, поул'ан'*. Проте зрідка це *о* переходить в *у*: *пужар, бубір, тупол'а, тупоїр, пушобу* («геть, гайда»), *кушил'ок, бутвіна* та ін.

Звуження ненаголошеного *о* в діалектах української мови поширене, як відомо, різною мірою. Типове це явище переважно для південно-західної групи говорів (за винятком карпатських) та для окремих південно-західних говірок північної групи діалектів і менш характерне для південно-східної групи говорів. Досліджувані говірки в основному відображають ступінь поширення

¹ Див. Л. А. Булаховський, зазнач. праця, стор. 93.

цього явища в українській літературній мові і в переважній більшості південно-східних говорів.

Звук **о** виступає на місці давнього **о** в применниках і префіксах: *од мене, од се^{ла}*; *одко́ли, одморóзит'*, *одд́азат'*, *одд́ат'*; у повноголосних формах (відповідно до **і** в літературній мові): *борóдочка, дорóг* (род. відм. мн.), *корóу, корóун'а, голóбука*; на місці **у** та **а** в деяких запозичених словах: *кор'ін'*, *корéник* (пор. тюрк. *kügan* — «табір»; Мошни, Лозівок); *бока́й* («вибоїна», Мошни), *охв́йшка* («афішка», пор. фр. *affiche*), *огро́ном, обрикóс* (< голл. *abrikoos*, фр. *abricot*); на місці давнього **е** в закритих наголошених складах: *Васил'о́ука, Рубл'о́ука* (назви сіл; Байбузи); *си́ла, оз'о́р, кост'о́л, зел'о́нка* («сорт картоплі»; Мошни) і т. ін.

Вимова звука **е**, як і в літературній мові, великою мірою залежить від позиції його в слові щодо наголосу. Під наголосом **е**, як правило, сприймається відкритим переднього ряду середнього піднесення широким голосним звуком. Таким він є в усіх досліджуваних говірках.

Ненаголошене **е**, як і в типовій українській вимові, виявляє тенденцію до звуження, тобто до більшого чи меншого підвищення артикуляції, наслідком чого воно наближується до **и**⁸.

Тенденція ненаголошеного **е** наближуватися до **и** і спостерігається в усіх обстежених говірках, незалежно від позиції його щодо місця наголосу в слові.

Вимова ненаголошеного **е** чималою мірою залежить від темпу мови: у швидкому темпі асимілятивні впливи наголошених голосних на **е** сильніші, ніж у повільному. На вимову ненаголошеного **е** може впливати також характер сусіднього приголосного. Як і в літературній мові, одні з них (губні, а також **р** і **л**) здатні розширювати ненаголошене **е**, інші (напр., м'які приголосні) — більш чи менш виразно звужувати його.

У деяких досліджуваних говірках звук **е** виступає на місці нового **и** незалежно від його походження і позиції щодо місця наголосу (Байбузи, зрідка Мошни): *тел'е́ца, л'е́с'ца, се́пте, сел'ан'ен, л'ехо, пр'еп'ічок, в'ін шелест'ет', Пух'ем; ўзлек, сен'ок, сев'у́ха, т'іл'ке, жев'е, н'осем, в'озем, в'ін х'одет'*; також відповідно до літературно-нормативного початкового **і** в успадкованих і запозичених словах: *енд'і'к, ена́че, ержа́т', ентер'ес* та ін.

Характерно, що явище заміни **и** > **е** майже не виходить за межі одного-двох населених пунктів. Така локальність його в досліджуваних говірках, як і обмеженість даних про це явище в інших говірках південно-східних діалектів, може свідчити про інодіалектність його в згаданих говірках.

Вимова наголошеного **и** з обниженням до **е**, як відомо, є ознакою частини говірок південно-західного наріччя, зокрема гуцульських, покутських, долівських⁹. Відзначена вона і на крайньому

⁸ «Курс сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського, т. 1, К., 1951, стор. 165.

⁹ Див. Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. 1, К., 1928, стор. 29.

наході західнополіських говорів¹⁰, з деяким позиційним обмеженням у говірках Львівщини¹¹ та інших¹².

Як виникло явище зміни *и > е* в окремих говірках середньої Черкащини, сказати важко. Однак разюча схожість його з відповідною рисою багатьох говірок південно-західного наріччя дає нам підстави гадати про занесення його саме з цього наріччя.

Звук *е* в середньочеркаських говірках зустрічається також на місці давнього *ѣ* (переважно в мовленні старих людей): *кр'єпко*, *б'єлка*, *б'єдност'*, *поб'єлка*, *с'єтка*, що пояснюється, очевидно, впливом російської мови; в окремих словах на місці давнього *е*: *каменщик*, *свєкла*, *с'ємдес'ят'*; на місці давнього *ь*: *заверуха*, *п'арен'* та ін. Крім того, звук *е* виступає в формі *сосен* (род. відм. мн.), що в кількох говірках є паралеллю до *сосон*, і в слові *п'асек* (Львівок), де *е* викликане, напевне, впливом польської мови (пор. польське *pasek*).

Сказане про *е* значною мірою стосується і звука *и*. У говірках Байбузів і, частково, Мошен наголошене *и* незалежно від подвоєння і позиції в слові може, поряд із збереженням, заступатися звуком *е* або схилитися до нього. Отже, поплутання звуків *е*, *и* не диференціює таких окремо взятих, різних за змістом слів, як *дем'* (наз. відм. одн.) і *дин'* (род. відм. мн. від *диня*), *сєла* (наз. відм. мн. від *село*) і *сїла* (наз. відм. одн.), *кладє* (3-я ос. одн. від *клати*) і *кладї* (наказовий спосіб від *клати*), а також *печє*, *несє*, *зрєбє* і под., значення яких виявляється тільки в мовному потоці.

Зрідка буває й навпаки: у деяких словах вимовляється і замість наголошеного *е*: *вйч'ір*, *грїчка*, *овїс*, *глічк*, *Хвйдїр*, *стїжка*, *стїп* та ін. Через таку вимову байбузців називають «гличками». Носії говірки свідомі того, що ця вимова неправильна, що вона розходиться з літературною нормою¹³. До речі, випадки заміни наголошеного *е* звуком і свого часу відзначалися і в науковій літературі¹⁴. Цікаво, що це фонетичне явище носить надто локальний характер. У сучасних бойківських говірках виявлено лише змужене *є* в позиції перед м'яким приголосним у відкритих (рідше) і закритих (частіше) складах¹⁵.

У ненаголошеній позиції, як відомо, типове українське *и* має

¹⁰ Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов и Д. Н. Ушаков, Опыт диалектологической карты русского языка в Европе., «Труды Московской диалектологической комиссии», вып. 5, М., 1915, стор. 67.

¹¹ П. І. Приступа, Говірки Брюховицького району Львівської обл., К., 1957, стор. 14—15.

¹² Про вимову *е* на місці *и* в говірках південно-східного наріччя див. П. А. Шарпнло, Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови, «Наукові записки Луганського педінституту. Серія історико-філологічна», т. X, вип. 3, Луганськ, 1959, стор. 26—29.

¹³ Іноді вони насміхаються самі з себе: *Ішбу стїжкою понад грїчкою та є оліс — шліс*.

¹⁴ Див. Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов и Д. Н. Ушаков, зазнач. праця, стор. 72, п. 5.

¹⁵ Див. В. С. Черняк, Із спостережень над системою голосних фонем бойківського говору, «Доповіді та повідомлення Львівського державного університету», Львів, 1957, стор. 97.

тенденцію до розширення та обниження, внаслідок чого може наближатися до *e*¹⁶. Така вимова ненаголошеного *и* характерна для більшості говірок південно-східного наріччя.

Досліджуваним говіркам (крім говірок сіл Байбузів і, частково, Мошен) зміна *и* > *e* не властива, а схильність до розширення і зближення з *e* менше виражена, ніж у літературній мові.

Вимова ненаголошеного *и* з наближенням до *e* здебільшого зустрічається в формах ор. відм. мн. іменників чол. та жін. роду: *дубами^е, синами^е, к'ін'ми^е, гост'ами^е, ногами^е* (Мошни, Лозівок); у суфіксі неозначених форм дієслів: *жйти^е, ходити^е, возити^е* (Мошни); у формах ор. відм. одн. іменників чол. і серед. роду: *хлѡнци^{ем}, пал'ци^{ем}, пѡли^{ем}, сѣрци^{ем}* та ін.

У ряді випадків звук *и* виступає на місці давнього *e*: *чириз плеч'ї, у сиридину, пиривѡз* (Лозівок); *биз рук, биз мене, биз в'їкон* (Мошни); у деяких говірках Шполянського району на місці давнього *о* в закритих складах: *тик, батїг, ослин. мий, вин* (Лебедин); *тик, батїг, ричак* (Бурти); зрідка на місці *ї*, властивого літературній мові, в деяких словах іншомовного походження: *хвამїл'їїа, комїс'їїа, хвигїра, институт, охвїшки*; спорадично на місці давніх *ѡ*, у (<*у*, *ѡ*) та *а*: *Билѡз'їрїа* (Байбузи, Лозівок); *одийало* (Мошни); *огирѡк, замїж, сизан* — пор. рос. *сазан* із тюрк. *sazan* —

«короп, сазан» (Лебедин); *чигар* («чагарник», Сунки).

У значній частині досліджуваних говірок наявне тверде, м'яке і напівм'яке *р* наприкінці слів, напр.: *дв'їр, очкур, качур, тепѣр, зв'їр*, але *димар', цвїнтар', косар', зв'їр'* (Мошни); *цвїнтар', глухар'* (Бурти); *цар'* (Лозівок); *димар', цвїнтар', косар', бір, С'їб'їр'* (Велика Яблунівка); *косар', чи[a]гар'* (Сунки).

Як правило, м'яко вимовляється *р* у середині або на початку складу перед голосним *а*: *р'ама, гр'ад, гр'ачица, комѡр'а, р'азом* і т. ін. Цією діалектною рисою досліджувані говірки зближуються з південно-західним наріччям.

Причини м'якості *р* у говірках південно-східного наріччя ще мало привертали увагу дослідників. Б. А. Шарпило висловив, зокрема, думку, що «пом'якшення *р* є гіперизмами, які поширені в південно-східних говорах як результат відштовхування від північноукраїнської диспалаталізації *р'* будь-якого походження»¹⁷.

Можливо, що для говорів новозаселених територій Слобожанщини та Південного Степу, де своєрідні історичні події відповідно впливали на формування діалектів, це пояснення є переконливим. Однак навряд чи можна в такий спосіб пояснити пом'якшення *р* у говірках, що виникли, як і північні та південно-західні діалекти, значно раніше і відзначаються історичними процесами та міждіалектними взаємовідносинами іншого характеру, ніж у говірках

¹⁶ Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. I, стор. 165—166.

¹⁷ Б. А. Шарпило, Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров восточной Слобожанщины (Старобельщины). Автореферат, К., 1960, стор. 15.

піднішого походження. Крім того, явища гіперизму частіше, очевидно, виникають на стику різних говорів, на їхній периферії, а не в центрі.

Твердим, напівм'яким і м'яким у досліджуваних говірках буває також л. Тверде л властиве більшості говірок у тих же випадках, що й у літературній мові. Проте така вимова л у сполучі, наприклад, з голосними тільки частково відображає характер цього звуку в говірках середньої Черкащини. Перед голосними більш чи менш послідовно, залежно від специфіки говірок і складу носіїв, звук л вимовляється то твердо, то напівм'яко. Неоднаково вимовляється л людьми різних верств населення, чоловіками і жінками. Тут слід зазначити, що частина носіїв місцевих говірок (переважно чоловіки та молодь), яка працює поза межами рідного колгоспу чи району, менш послідовно зберігає напівм'яке л, властиве говіркам їхніх сіл. Узагалі ж напівм'яке л найвиразніше виступає в мовленні жінок різного віку.

Твердість черкаського л відповідає приблизно тій, що характерна для «найбільш поширеної («середньонаддніпрянської») літературної вимови, як і переважної більшості південно-східних та північних говірок»¹⁸.

Проведене останнім часом дослідження артикуляції звуку л методом рентгенографії на кількох дикторах показало, що навіть у однієї особи може бути різна артикуляція так званого полтавського л, різний ступінь виразності цього звуку: «Такі відмінності в артикуляції полтавського л (тим більше в того самого диктора...) від ретрофлексної, або какумінальної, артикуляції... до артикуляції середнього л... можна пояснити тим, що, очевидно, існують більш яскравий і менш яскравий типи вимови так званого полтавського л»¹⁹.

З усіх обстежених говірок «середнє» л найвиразніше і найпослідовніше, часто незалежно від позиції його в слові, виступає в говірці с. Мошен: бджола́, лад, лопу́х, бо́лото, глу́хий, по́лем, ма́лен-ний; ли́шай; го́лка, колгосп, лій, сп'і́лі, ідо́л, ко́пій, му́л.

В окремих словах перед голосними а, о, у, е, и напівм'яко можуть звучати приголосні н, д, т; з, с, ц; б, в, м та р: пшоно́, кни́жка, цдо́ва, ді́кий, ві́хор, ону́к, моту́з'з'а, су́ше"ний, озва́р, со́зи, добре́нний і т. ін. Подібна вимова й у говірці с. Сушків, Гельмязівського району, на що свого часу обережно вказував В. О. Богородицький²⁰.

¹⁸ «Курс сучасної української літературної мови», т. I, стор. 191.

¹⁹ Л. І. Прокопова, До артикуляційної характеристики так званого полтавського л, зб. «Середньонаддніпрянські говори», К., 1960, стор. 106.

²⁰ Див. В. А. Богородицький, Говор села Сушки, Золотоношского уезда, Полтавской губернии. Казань, 1901, стор. 4 (окремих відбиток).

Шиплячі звуки в досліджуваних говірках є здебільшого твердими. Однак подекуди відзначено напівм'які, а також м'які ж, ч, ш перед голосними а, е, и, о. Причому м'якість трапляється не тільки в іменниках типу *курч'а*, *лош'а* чи в 3-й ос. мн. дієслів типу *держ'ат'*, а й у інших позиціях, зокрема наприкінці слів, перед приголосними та ін., напр.: *випроваж'али*, *одерж'а* («одяг»), *моблод'иж'*, *зам'иж'*, *бур'ач'ин'н'а*, *ш'чен'ати*, *плáč'уч'и* (Сигнаївка); *погбж'а* («гарна погода»), *гирж'ут'*, *теш'ч'а*, *рúč'ками*, *нáč'е* (Бурти) і т. ін.

М'які шиплячі трапляються також у говірках інших районів Черкащини, зокрема Корсунь-Шевченківського²¹. М'якою вимовою шиплячих черкаські говірки зближуються з карпатськими говорами. Отже, ця архаїчна риса не може вважатися за характерну тільки для середньонаддніпрянських говорів. Напівм'якість шиплячих виявляється також у східнослобожанських²², путивльських (на Сумщині)²³ та інших говірках.

С. І. Котков указав на м'якість шиплячих у давніх рукописних матеріалах, що вийшли з-під пера носіїв орловських говорів. Цю рису він вважає за характерну для мовлення новоселів, а не старожилів, і допускає можливість убачати увиявлених фактах «дуже рідкісні релікти м'якості шиплячих, які зберігалися в говорах ще в XVII ст.»²⁴.

У досліджуваних говірках звук ф, властивий словам іншомовного походження, замінюється, як правило, звуками і звукосполученнями хв, кв, х, п, в, т. При цьому зрідка ф зберігається незалежно від позиції його в слові, напр.: *фронт* (Мошни), *флаг* (Лозівок), *т'фу*, *ф'ідф'ебел'* (Бурти); *граф*, *т'іф* поряд із *т'іх*, *торх*; *Йен'іфан* і *Офот* (Байбузи).

Для правобережних черкаських говірок характерний, крім того, ще ряд фонетичних рис.

1. У деяких північних говірках Шполянського району (Бурти, Сигнаївка) наявна протеза г перед початковим о, а зрідка також перед а, и, і та у, незалежно від наголосу: *гор'іх*, *гор'ут'*, *гоб'ід*, *госіка*, *гáрм'ія*, *гирж'ут'*, *гінсп'ектор*, *у гус'і с'ела* і т. ін. Далі на схід, у говірках Смілянського і Шполянського районів, засвідчуються тільки поодинокі випадки розгляненого явища, які не становлять характерної ознаки цих говірок.

Отже, північна частина території Шполянського району є кінцевою лінією поширення приставного г у центральних говірках Черкаської області. Звідси протеза сягає далеко на захід, охоплю-

²¹ А. П. Могила, *Говори западної Черкащини в составе полтавско-киевского диалекта*. Автореферат, К., 1956, стор. 7.

²² Див. Б. А. Шарпило, *Українські говірки Луганщини...*, стор. 11.

²³ Див. С. І. Дорошенко, *Українские говори Путивльського и Бурынского районов Сумской области*. Автореферат, К., 1955, стор. 9.

²⁴ С. І. Котков, *К изучению орловских говоров*, «Ученые записки Орловского пединститута», т. VII, вып. 3, Орел, 1952, стор. 36.

кни говірки Звенигородщини, Уманщини і всіх інших районів за-
хідної Черкащини²⁵ та південно-західної Київщини²⁶.

2. Усім говіркам Черкаського району властива м'яка вимова
зубних приголосних *д, н* перед *і* незалежно від його походження:
д'ід'іу, молод'і д'іучин'і; гбрд'і л'юди; н'іа, н'іж, на чбрн'і хмър'і;
р'ід'ні д'іги; пом'іс; с'н'іг і т. ін. У говірках Мошен і Байбузів
звук *д, н* пом'якшуються, як правило, лише перед *і*, що похо-
дить з *ѣ*.

3. Зубний звук *т* характеризується строкатістю вимови перед
і: в одних говірках він завжди звучить м'яко, в інших — твердо
або твердо і м'яко, залежно від походження *і*.

Завжди м'яко, незалежно від походження *і*, вимовляється *т*
у говірці с. Лозівка — крайнього східного (наддніпрянського)
населеного пункту Черкаського району: *т'ік, бат'іг, при т'ім; ба-*
м'іт'і села, золот'і сѣрги; т'ін'; д'в'іст'і та ін. У решті досліджуваних
говірок цього району *т* вимовляється м'яко в позиції перед *і*, що
є рефлексом давніх *ѣ, е*.

Як правило, м'яке *т* чути і в говірках Шполянського району,
 хоч у деяких словах *т* перед *і (<о)* тут вимовляється твердо:
т'ік, бат'іг. У говірках Смілянського району *т* перед *і* переважно
тверде, за винятком випадків, коли *і* є рефлексом давнього *ѣ*.

4. Подовжені приголосні виявляють тенденцію до спрощення
п короткі звуки. Ця риса характерна більшою чи меншою мірою
для всіх досліджуваних говірок. Слід відзначити, що розпізна-
вати наявність чи відсутність подвоєння приголосних на слух

важко, особливо щодо випадків перед давнім напруженим *ѣ* у по-
зиції перед *і* наступного складу. Так, у розмові повільного темпу,
 надто в письмених людей та школярів, можна почути: *жит'т'а,*
с'м'іт'т'а, с'іл'л'у, нбч'ч'у, а також пов'ід'а, горохв'ін'а, вец'с'іл'а, до
суд'і, нбч'()йу.

Виразніше виступає спрощення приголосних у нормально ко-
роткі звуки в зворотних дієсловах, зокрема в говірках Смілянського
і Шполянського районів: *в'ін бец'рѣц'а, вони бец'рѣу'а, ти бец'рѣс'а,*
крѣтис'а, — хоч спорадично зберігається й подовження.

Характерне при цьому те, що в обох фонетико-морфологічних
випадках говірки, поширені далі на південний захід від Черкась-
кого району, засвідчують поступово зменшення кількості фактів
подовження м'яких приголосних: якщо в північно-західних говір-
ках Черкаського району (Лозівок, Мошни, Байбузи) короткі при-
голосні трапляються спорадично, то в діалектному масиві, що
лежить на південний захід (Смілянський і Шполянський райони),
 вони є панівними.

Такі в загальних рисах головніші фонетичні особливості гові-
рок правобережних середніх районів Черкащини, що становлять

²⁵ Пор. Є. Рудницький, Діалекти Уманщини (загальна характеристика),
 об. «Уманщина», вид. Уманської окр. ІНО, 1927, стор. 193.

²⁶ Див. Рукописний фонд Атласа української мови в Інституті мовознавства
 ім. О. О. Потебні АН УРСР (Ставищенський район, Київської обл.).

відмінність цих говірок від української літературної мови. Значна частина розглянутих рис може бути характерною не для всіх носіїв певної говірки, інші — властні лише говіркам окремих населених пунктів, які дозаселялися за умов значної історичної складності вихідцями, очевидно, з різного діалектного середовища.

Незначне число відмінних специфічних рис у фонетиці досліджуваних говірок дає нам підставу вважати, що ці говірки належать, в основному, до однієї діалектної групи. На підставі переважної більшості фонетичних особливостей говірки обстежених районів правобережної Черкащини слід розглядати як належні до південно-східних діалектів або, вужче, до середньонаддніпрянських говірок, що лягли в основу української національної мови.

Т. В. НАЗАРОВА

АКАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ НИЖНЬОНАДПРИП'ЯТСЬКИХ ГОВІРКАХ

Спостереження над говірками нижньої Прип'яті, що поширені в межах сучасного Чорнобильського району, Київської обл.¹, дозволило виявити такі риси вокалізму, які виникли внаслідок українсько-білоруських і, частково, міждіалектних зв'язків. У цій статті на основі власних спостережень, а також за рукописними і магнітофонними даними діалектологічних експедицій Інституту мовознавства АН УРСР висвітлюються деякі з рис, що об'єднуються аканням.

Акання, тобто відсутність розрізнення «голосних фонем не високого піднесення в ненаголошених складах, збіг їх в одному звукові»², із своїми місцевими відмінностями є характерним для частини досліджуваних говірок. Акання здебільшого виявляється тут у відсутності розрізнення фонем а і о в ненаголошених позиціях після твердих приголосних, тобто говіркам властиве «акання в вузькому розумінні»³.

Лінгвогеографічно акання в говірках нижнього Надприп'яття окреслюється досить чітко. Воно поширене в південно-східній частині Чорнобильського району, у говірках біля гирла Прип'яті і поблизу Дніпра. Північна частина досліджуваних говірок, за окремими винятками, не має акання. Воно виявляється на північно-східному кордоні з Білорусією в говірці с. Чапаевки (колишнє Хорюмне), у говірках північно-західної частини району (с. Річиця); елементи акання простежуються також на півночі, у сусідніх з Річицею говірках (Нова Красниця, Буряківка).

¹ Для збирання діалектного матеріалу були охоплені такі населені пункти: Бенівка, Буряківка, Горностайніль, Городище, Губин, Дитятки, Денисовичі, Домонтовс, Залісся, Зимовище, Калинівка, Кам'янка, Карпилівка, Кошарівка, Копаці, Кошівка, Красне, Крива Гора, Куповате, Ладижичі, Лелів, Луб'янка, Машів, Нова Красниця, Новошепеличі, Опачичі, Оташів, Паришів, Плютовище, Річиця, Розсоха, Ротичі, Рудня-Вересня, Семиходи, Старосілля, Старі Шепеличі, Стечанка, Теремці, Усів, Чапаевка, Чистоголівка.

² Р. И. Аванесов, *Очерки русской диалектологии*, М., 1949, стор. 62.

³ Там же.

Акання досліджуваних говірок має багато спільного в основних своїх рисах, що дає змогу визначити тут загальний тип акання. Проте між різними говірками, що характеризуються аканням, виявляються й деякі відмінності.

Порівняно послідовнішим є акання в говірках південно-східної частини Надприп'яття. Говірки населених пунктів біля Дніпра і гірла Прип'яті щодо акання становлять відносно великий масив, що в основному має спільні риси (Домонтове, Плютовище, Куповате, Городище, Губин, Кам'янка, Оташів, Опачичі, Сграхолісся, Дитятки, Розсоха, Ладижичі, Теремці, Кошівка, Паришів, Старосілля, Лелів). У більшості цих говірок акання спостерігається в таких позиціях:

1. У першому переднаголошеному складі: *рабџта, пайдџу, ва-зй'ли', пакй'нуџ, пабџчу, вада', кан'џчи', павџџт'*; *палй'н, паџночнй', палџден', лашџ, калй'ска, галџоџка, малџтет, карџва, галџбка, да л'џсу, па с'џєно, пашџџ, санџчнй'к, сашнй'к.*

2. У другому і третьому переднаголошених складах: *маладй', балата', малати'џ, прас'анй'шче, нагадџй, гадаваџ, панад р'џечкайу, пал'убй'џ, папалашчй', садави'на, галашчй'ок, павадй'р, касавй'ца.*

3. На місці початкового ненаголошеного о: *адлй'га, арџл, абрџч, абџџед, агџн', араџ, абџбкй', абдџџс', абџрак, арагай.*

4. У відкритому післянаголошеному складі (не кінцевому): *жџйварани', радаснй', йџгага, загарада, жџлабнй'к.*

5. У кінцевому закритому післянаголошеному складі: *радасџ', йџблан', йџгад, пџрабак, жџйваран, радџам.*

Однак навіть у тих говірках, де акання виявлене найпослідовніше, спорадично фонема **а** може виступати в позиційному вияві **а^о** (звук з артикуляцією, трохи пересуненою до середнього ряду, частково лабіалізований, акустично нібито середній між **а** та **о**). Це трапляється зрідка в переднаголошених складах, якщо під наголосом стоїть **о**: *ма^ола^окџ, га^орџди'на, са^окџли'к* (Паришів); іноді після губних: *спа^овй'вач, ба^орана* (Ладижичі). Звук **а^о** в цих говірках спостерігається переважно в вимові молоді (завдяки впливу літературної мови).

У говірках, периферійних щодо масиву акання (Кошівка, Старосілля, Розсоха, Кам'янка), позиційний вияв **а^о** спостерігається частіше, особливо в післянаголошених складах. Для цих говірок можна приблизно встановити такі позиції виявлення **а^о**:

1. У кінцевому закритому післянаголошеному складі, особливо тоді, коли під наголосом не виступає **а**: *хвуџра^ост, вџока^он, чй'па^ок, пџка^орм, сџра^ом, хџла^од, вџра^ог, зџла^од* та ін. Чим більше кінцевий склад віддалений від наголосу, тим послідовніше виступає **а^о**: *жџйвара^он, пџхара^он, зџвй'та^ок, зџвара^от, пудасй'нава^ок.* Звук **а^о** з'являється в закінченнях ор. відм. одн. іменників II відміни

з твердими основами (навіть якщо наголошений склад має а): *л'іса^ом, во́рага^ом, дуба^ом, ме́да^ом; та́га^ом, па́ра́дка^ом* (Кошівка); *ба́т'ка^ом, са́да^ом, па́рабка^ом* (Старосілля). Звук а^о часто властивий також закінченням род. відм. мн. іменників І відміни: *ду́ма^ок, жуо́на^ок, ми́са^ок, сл'іва^ок* (Розсоха). Крім фонетичних чинників, у них позиціях певну роль відіграє порівняна стійкість граматичних форм.

2. У післянаголошеному відкритому некінцевому складі, якщо під наголосом виступає фонема о: *зо́ла^ото, у го́ра^од'і, без^о по́ка^орму*. У цих випадках позначається роль попереднього о.

3. У переднаголошеному складі перед *ў*: *ка^оўн'ієр, ва^оўкі^і, да^оў-бе́шка, уда^оўбу́йт, ка^оўтн'їла, па^оўко́па, ба^оўкун* (Кам'янка), хоч *уда^оўба^ў, ка^ўта́т*, де впливає наступне наголошене а (Кошівка).

Отже, у південно-східній частині досліджуваних говірок послідовність акання іноді порушується виникненням позиційного нияву фонемі а — звука а^о.

Характерною особливістю акання нижньонадприп'ятських говірок є його обмеженість у тих позиціях, де фонема о визначає граматичні форми слова. У таких випадках акання відсутнє або малопомітне. Тут етимологічне о найчастіше зберігається незмінним або (переважно в вимові старіших людей) іноді переходить у трохи розширене о^а, що виступає як звук, середній між а і о, але ближчий до о. Акустично він близький до а^о, проте відрізняється трохи більшою лабіалізацією⁴.

Обмеженість акання виявляється насамперед у кінцевому відкритому складі, який обов'язково визначає граматичну форму слова. Порівняна стійкість граматичних форм, уникання омонімії сприяли кінцевим складам чинити більший опір аканню. Тому-то незмінне о або, зрідка, о^а виступає в таких випадках:

1. У закінченнях наз. відм. одн. іменників середн. і чол. роду: *са́ло, ра́ло, ра́мо, л'а́до, ба́ло́то, ба́т'ко, д'а́д'ко, та́то, ми́ло, зо́ла^ото, до́ла^ото, за́ткало, кас'я́лно, веребе́йко*; зрідка — *зо́ла^ото^а*,

цепи́лно^а (Кошівка).

2. У кличних формах іменників І відміни: *ма́мо, ба́бо, т уо́тко*.

3. У закінченнях дієслівних форм минулого часу середнього роду: *ди́т'а ўпа́ло, расарва́ло гре́бл'у, у хо́лад кі́нуло, бага́то*

з'іел'л'а панаро́ставало, со́нце хма́ри^і паразга́н'єло.

4. У зрідка вживаних формах дієслів І-ї ос. мн. теперішнього часу на -о (*рабі́мо, несемо*), що з'являються, очевидно, завдяки впливу літературної мови.

5. У кінцевому складі нрислівників на -о: *жу́дко, бри́дко, со́ра^омно, со́ладко, ско́ро, йа́дрено, ве́село, жа́рко, маркуо́тно*.

⁴ Слід відзначити, що звуки а^о і о^а чути при нормальному чи прискореному темпі мови. На прохання повільно й чітко повторити слово, виразно вимовляючи окремі склади, інформатори найчастіше вимовляють а замість а^о та о замість о^а.

Цією рисою досліджувані говірки відрізняються від сусідніх говірок на півдні Комаринського району, Гомельської обл., БРСР, де акання поширюється і на кінцевий відкритий склад (в іменниках та прислівниках на -о): *зо́лата, са́ла, ба́т'ка, та́та, д'а́д'ка* (Нижні Жари); *ба́бо́та, дба́лата, бл'і́зка, дал'о́ка, ху́тка* (Гдень) ⁵. У говірках Любецького району на Чернігівщині кінцеве *о* теж переходить у *а*: *бага́та, д'а́д'ка, бл'і́зка, жарка* ⁶. Говіркам же Навозів, Михайло-Коцюбинського району, і Сорокошичів, Остерського району, Чернігівської обл., сусіднім з досліджуваними, акання в абсолютному кінці слова не властиве: *та́шко, г'і́сто, г'і́ло* (Сорокошичі); *ра́ло, св'а́то* (Навози) ⁷.

Фонема *о* в нижньонадприп'ятських говірках зберігається без змін у закінченнях род. відм. одн. чол. і середн. роду прикметників, займенників і порядкових числівників, напр.: *руо́дного, сі́льного, хва́брого, му́бцного, прайі́едного, бі́стро́го, мо́го, ус'о́го, ко́го, пе́рвого, тре́йт'ого*. Ці закінчення зберігають *о* в останньому складі як фонему, що впливає на визначення граматичної категорії; передкінцеве *о* виступає внаслідок асиміляції до кінцевого *о*.

У тих флексіях, де кінцевим голосним є не *о*, передостаннє *о* переходить, як правило, в *а*, а саме:

1) в ор. відм. одн. іменників I відміни: *даро́гаю, каро́вайю, ма́ткаю, ку́ркаю, до́н'каю*;

2) у род. і ор. відм. одн. прикметників жі́н. роду: *те́мнайє но́чи, ло́ўкає жуо́нки, до́браю д'іе́ўкаю, руо́днаю ха́таю*;

3) у дав. відм. одн. прикметників, займенників і порядкових числівників: *до́браму, ти́хаму, майму́, свайму́, каму́, пе́рвamu*.

Збереження *о* в кінцевому відкритому складі проливає світло на певні особливості досліджуваних говірок у фонологічному плані. Звичайно за наявності акання розрізнення фонем *о* — *а* в ненаголошеній позиції зникає, і звуковий ряд фонем *о* наближається та переходить до вияву фонем *а* ⁸. У нижньонадприп'ятських говірках фонемне розрізнення *а* — *о* в кінцевому складі, де фонема *о* впливає на визначення граматичної категорії слова, обмежується: *та́то, ба́т'ко, д'а́д'ко* (наз. відм.) — *та́та, ба́г'ка, д'а́д'ка* (род. відм.), *ба́ба* (наз. відм.) — *ба́бо* (клична форма), *ко́ко* («яйце») — *ко́ка* («картопля», дитяче), *бі́ло* («жердка») — *бі́ла* (дієслово минулого часу), *сука́ло* («прилад для намотування ниток») — *сука́ла* (дієслово минулого часу).

⁵ Проте *о* зберігається тут у дієслівних формах: *папа́ло, убі́ло* (Гдень).

⁶ З. Г. Ніколаєнко, Говірки Любецького району Чернігівської області, К., 1951, стор. 157, 135, 141, 144 (машинопис, тексти).

⁷ Див. Рукописний фонд Атласа української мови (матеріали I т., № 79, 85).

⁸ Ф. Т. Жилко, Діалектні відмінності голосних фонем української мови, ж. «Українська мова в школі», 1960, № 4, стор. 22.

Очевидно, у цьому випадку причиною збереження фонемного розрізнення є не тільки фонетичні, а й морфологічні фактори, більша стійкість звукового ряду фонем, які оформлюють граматичні категорії слів.

Характерною особливістю південно-східної частини досліджуваних говірок є те, що акання поширюється в них за відсутності пом'якшення приголосних перед *е, и*. Тому тут не було фонетичних умов для виникнення переходу *е > а* (після м'яких приголосних). Перехід *е > а* в ненаголошеній позиції засвідчено лише після шиплячих *і*, рідше, після *ц*, тобто після давніш м'яких приголосних, що потім диспалаталізувалися, напр.: *чарні́ейе, учара́шні, вечарі́е* (Кошівка); *на́шайе, на чал'і́, шалуді́ви, шчарба́ти, ло́жак, саро́чак, д'іе́жак* (Лелів); *Чарно́бел, чалаві́ек, чата́ри, жа́бе-чаму, чай́ей, цалава́у* (Ладижнчі).

Після *ц* у ненаголошеній позиції іноді виступає звук *ä* (наслідок пересунення артикуляції *а* трохи до переднього ряду з наближенням до розширеного обниженого *е*); частіше це відзначається в закінченнях іменників (*лі́сца́м, шча́сца́м*) та зворотних дієслів (*купі́еца́, лі́еца́* — Кошівка).

Акання говірок сіл Чапаєвки і Річиці (на півночі району) відрізняється деякою специфікою. Воно менш послідовне, ніж у говірках південно-східної частини нижнього Надприп'яття. Позиційні вияви *а^о* і *о^а* виступають у цих говірках не тільки в післянаголошених, а часто й у переднаголошених складах та на місці початкового *о*, напр.: *са́ло́д, ло́ша́, га́лу́бка, со́ло́дка, да́рба́йу, да́ хати́, про́ йего́, та́ўсті́, о́ва́д, о́д'ін, а́дріе́заў* (Чапаєвка); *то́ало́ка́, бл'ізо́рук'і, о́кра́йец, ка́шў, ро́бі́ў, са́к'іра, а́кре́мо, а́дабра́ў* (Річиця).

Майже послідовно виступає в цих говірках *о^а* або *а^о* поряд з губними: *бо́йезл'і́ві, бо́рба́, дво́ма́, по́над лі́еса́м, го́да́м, лі́сто́над, старо́пол'л'е́, по́лова, хро́ма́ві, до́ма́ми, по́ласка́т, по́бі́т', па́віе́т, мо́ро́з, до́мо́ві́на, га́лу́ба́н'ка* (Чапаєвка); *ко́вен'а́, то́ва́р, во́жў, то́бі́, а́пé́нк'і* (Річиця).

У сусідніх білоруських говірках на північному сході від Чапаєвки (сс. Кулажин, Йолча, Комаринського району), як і в досліджуваних говірках, поряд з губними «на місці етимологічного *о* чується не *а*, а звук, близький до *о*, він ніби займає середнє становище між *а* та *о*»⁹.

Хоч у говірках сіл Чапаєвки і Річиці акання менш послідовне,

⁹ А. Р. Мурашка, А. У. Арашонкава, Некоторые особенности говорок Камарынского района Гомельской области, «Труды Института языкознания АН БССР», вып. VI, Минск, 1969, стор. 105.

ніж у південно-східних нижньонадприп'ятських говірках, проте воно охопило більше позицій, особливо в говірці с. Чапаєвки. Акання почало тут поширюватись і на ті склади, де фонема *о* впливає на визначення граматичної категорії. У вимові молодших поколінь позиційний вияв *а*° виступає на місці *о* в закінченнях назв. відм. одн. імениників середн. роду: *ба́т'ка*°, *та́та*°, *д'ї́ела*°, *с'ї́ена*°, *т'ї́еста*°; у дієслівних формах минулого часу середн. роду: *н'е* *убе́гла*° *д'іт'а*, *н'е* *папа́ла*° *йе́аму*; у прислівниках: *ху́тка*°, *бри́дка*°, *бага́та*°. У вимові старіших людей тут зберігається *о*: *ба́т'ко*, *д'а́д'ко*, *жа́рко*, *йа́дрено*, *з'і́мно*, *т'а́жко*, *д'ї́ело*, *т'ї́ело*, *зе́ркало*. Спостерігаються хитання і в відмінкових закінченнях прикметників, займенників та порядкових числівників: *ма*°*го*, *тва*°*го*, *сво*°*го*, *тво*°*го*, *сва*°*йму*, *тва*°*йму*; у *ког*° (старше покоління), у *ка*°*го* (середнє покоління), *ви*°*с*°*о*°*ка*°*му*, *ви*°*с*°*о*°*ка*°*го*.

Якщо в південно-східній частині досліджуваних говірок відсутнє пом'якшення приголосних перед *е*, *и* (і), то в говірках сіл Чапаєвки і Річиці це пом'якшення спостерігається, причому в Чапаєвці послідовніше, ніж у Річиці. Через те акання починає охоплювати тут і склади з *е* після палаталізованих приголосних. У ненаголошеній позиції після пом'якшених приголосних та *і* на місці *е* (< *е*, *ь*) виступає позиційний вияв фонем *а* — звук *ä*: *н'а́года*, *сн'а́жок*, *бу*°*а́л*, *л'а́ўшак*, *по*°*а́м*, *с'а́годн'і*, *т'а́нер*, *бу́д'а́м*, *с'а́ло*, *йа́жак*, *за́йа́ц* (Чапаєвка); *ко*°*н'а́х*, *з'а́мл'і*, *вес'а́лұха*, *з'е́л'а́з'єн'*, *на* *л'а́ду*, *йа́єн'а́та*, *н'а́ма* (Річиця).

Особливістю акання північних нижньонадприп'ятських говірок є й те, що фонема *е* наближається до *а* і замінюється позиційними виявами фонем *а* не тільки після м'яких, а й після твердих приголосних. У південно-східних говірках Чорнобильщини позиційний вияв фонем *а* — звук *ä* виступає переважно після шиплячих і *ц*. У чапаєвській і річицькій говірках звук *а* виникає так само після шиплячих та *ц* і, крім того, після губних та *р*, причому після шиплячих він виявляється послідовніше в чапаєвській говірці, після губних і *р* — у річицькій. Наир., у говірці Чапаєвки після шиплячих та *ц* на місці *е* виступають паралельно *а* і *ä*: *ча*°*ле́ц*, *ша*°*ст'і*, *ча́му*, *сак*°*о́ча́т'*, *ув*°*е́ча́р'і*, *си́акло*, *же*°*н'і́ццä*, *с'е́рцä́м*. У річицькій говірці *е* після шиплячих не має послідовного вияву. Тут трапляється звук *ä* (*ша́ст'ма*, *ача́рдт*, *ча́м'ер'і́ца*, *ца́д'ілачка*), збереження *е* (*че*°*рава́та*) і навіть позиційний вияв фонем *е* — звук *е*° — трохи лабіалізоване обнижене *е* (*че*°*т'і́р'і*, *ше*°*ст'і*, *вече*°*р'і́т'*, *че*°*ло*, *же*°*нк'і*). Останнє явище свідчить про те, що в цій говірці перехід *е* > *о* частково видозмінився завдяки аканню, частково зберігся в певній стадії, ще не зазнавши впливів акання.

Після губних і *р* у цих говірках на місці *е*, *ь* виступає звук *ä*:

віддрó, бадá, свáтí, цвáтóк, чéрэз (Чапаевка); *стрáлá, грáбйóнка, с'ерáбéй, жáбáччí, л'убáт'* (Річиця)¹⁰.

Отже, акання в нижньонадприп'ятських говірках має багато відмінностей, воно виявляється з різною послідовністю і різною повнотою. Проте спільні риси дають можливість установити певний тип акання, характерний для цих говірок у цілому.

На основі запропонованої Ю. Ф. Карським класифікації типів акання в білоруських говорах акання досліджуваних говірок можна було б вважати за таке, що поєднує риси помірного акання білоруського типу і слабого акання, поширеного «на кордоні з українською мовою»¹¹.

Для помірного типу акання Ю. Ф. Карський визначає такі основні риси: «Звук **а** на місці **о** завжди буває перед наголошеним складом, досить часто виступає в кінцевому відкритому складі, що стоїть після наголошеного безпосередньо або через склад, якщо цьому не заважає морфологічна аналогія випадків з наголошеними складами тих же категорій»¹². У післянаголошених складах **а** на місці **о** взагалі зустрічається рідше, ніж перед наголошеним¹³. Для говорів з помірним аканням також іноді характерним є «збереження без зміни **о** ненаголошеного або перехід його в звук невизначений, близький до **о**»¹⁴. Білоруські говори з слабим аканням, за визначенням Ю. Ф. Карського, спорадично зберігають **о** і в переднаголошених складах. Що ж до післянаголошених позицій, то в них «дуже мало випадків переходу **о** в **а**»¹⁵.

Досліджуваний тип акання значною мірою є помірним аканням. Проте в деяких місцевих говірках воно спорадично буває непослідовним і в перших переднаголошених складах, де виступає перехідний звук між **а** та **о**. У післянаголошеній позиції звуки **а^о**, **о^а** або збереження **о** зустрічаються рідше, ніж, за свідченням Ю. Ф. Карського, у білоруських говорах із слабим аканням. Тимто досліджуване акання можна вважати за різновид помірного акання, що наближається до слабого. Можливо, саме такий тип характерний для багатьох українських говірок, що мають акання і деякі білоруські риси.

Відмінності досліджуваних говірок свідчать про те, що акання в них налягає на давнє **окання** і що це явище тут порівняно нове. Місцеві говірки не знають жодних ознак редукції переднаголошених складів. Тут зберігається рівномірний розподіл експіраторної сили поміж окремими складами. Такий самий характер має акання і в сусідніх говірках на території Білорусії (Гдень, Нижні Жа-

¹⁰ У говірках Мозирщини, поширених на південь від Прип'яті, е змінюється **п** **а** після твердих приголосних (див. П. А. Бузук, Да характэрыстыкі дыялектаў паўднёвабеларускіх і пераходных до українскіх, «Sveslavenski zbornik», Zagreb, 1930, стор. 155).

¹¹ Е. Ф. Карский, Белорусы. Язык белорусского народа, вып. 1-й, М., 1955, стор. 146.

¹² Там же, стор. 143.

¹³ Там же, стор. 145.

¹⁴ Там же, стор. 143.

¹⁵ Там же, стор. 147.

ри. Комаринського району). Ця риса може бути потвердженням того, що акання налягало на основу з рівномірним розподілом експіраторної сили, що є типовою ознакою української фонетичної системи взагалі ¹⁶.

У досліджуваних говірках акання нашарувалося на українську основу з оканням порівняно недавно, причому в одних говірках воно є давнішим, а в інших — новішим. Свідченням цього може бути передусім непослідовність акання. Вище зазначалося, що в різних говірках з різною послідовністю на місці етимологічного *о* в ряді позицій виступає вияв фонем *о* — звук *о^а*. Цей звук спостережений і в північно-західних говірках Чернігівщини ¹⁷, що мають українські і білоруські мовні риси. Виникнення «проміжного» звука *о^а* можна пояснити, звичайно, впливом літературної мови. Проте «невизначений», перехідний між *а* і *о* звук виявляється і в сусідніх білоруських говірках (Кулажин, Йолча, Комаринського району) ¹⁸. За свідченням Ю. Ф. Карського, цей звук іноді заступає етимологічне *о* в деяких білоруських говорах з помірним аканням, де впливи української літературної мови виключені. Тому-то виникнення позиційних виявів фонем *а* і *о* на місці етимологічного *о* не можна вважати тільки за наслідки впливу української літературної мови та ознаки руйнування давніш послідовного явища. Перехідні, «невизначені» звуки на місці етимологічного *о* свідчать про корінну непослідовність акання в цих говірках. Очевидно, нашаровуючись на говіркове окання, явище акання зазнавало певних змін. Звуковий ряд фонем *о* починав наближатися в ненаголошеній позиції до звукового ряду фонем *а*, проте це стримувалося протилежними впливами окання. Як наслідок неповного злиття звукових рядів *а* та *о* виникли позиційні вияви цих фонем — звуки *а^о* та *о^а*, особливо в тих позиціях, де були відповідні фонетичні умови: віддаленість від наголошених складів, роль наголошеного голосного і сусідніх приголосних. Акання насувалося далі, уже несучи в собі елементи змін у звуковому ряді фонем *а*, і проникало в досліджувані говірки, будучи непослідовним у сусідніх говірках. Для того, щоб витиснути залишки окання, щоб звуковий ряд фонем *о* остаточно злився з звуковим рядом фонем *а* в ненаголошеній позиції, потрібні інтенсивні впливи говірок з аканням і тривалий час. У сучасних українських говірках, що мають деякі білоруські риси, акання зазнає впливів української літературної мови. Безпосередньо діючи через школу, радіо і т. ін., літературна мова певною мірою активізує українські мовні

¹⁶ Висловлювалося припущення, що в говірках з попередньою українською основою недисимілятивне акання майже скрізь розвинулося з українського окання (див. Н. Н. Соколов, Летние экскурсии в 1908 г. I. Поездка в Белоруссию. «Труды Московской диалектологической комиссии», вип. 2, Варшава, 1910, стор. 99, 101).

¹⁷ Див. Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини, «Диалектологический бюллетень», вип. IV, К., 1953, стор. 10, а також П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Кочубинського, Чернігівської обл., там же, вип. II, К., 1950, стор. 73.

¹⁸ Див. А. Р. Мурашка, А. У. Арашонкава, цит. праця, стор. 106.

рисні в говірках, зокрема ті елементи окання, що збереглися, а це спонує поступовому руйнуванню акання.

Отже, поширеність у досліджуваних говірках звуків а^о, о^а, які є позиційними виявами фонем а, о, свідчить, з одного боку, про те, що акання проникло сюди вже непослідовним, і, з другого боку, про руйнування акання впливом української літературної мови. Зіставлення з сусідніми говірками потверджують ці припущення¹⁹. Виникнення звуків а^о, о^а промовляє також за те, що акання в нижньоадрип'ятських говірках — це порівняно нове явище і що воно не встигло витіснити окання, залишки якого затрималися в ряді позицій. Це потверджується й периферійністю досліджуваних говірок щодо говорів з послідовним аканням. Нижнє Надприп'яття — один з районів акання, який найдалі лежить на півдні і межує з оканням.

Крім непослідовності, вагомим доказом порівняно недавнього поширення явища акання в досліджуваних говірках є його обмеженість у ряді позицій. Акання не охопило позицій з найбільшим опором цьому процесові, зокрема тих, де фонема о служить визначенню граматичної категорії (як виняток — говірка с. Чапаєвки). Акання не було настільки інтенсивним, щоб перемогти тенденцію до збереження граматичних ознак; для цього потрібні були сильніші і значно триваліші білоруські впливи.

Нарешті, для значної південно-східної частини нижньоадрип'ятських говірок акання виявилось своєрідним форпостом білоруських мовних рис. Воно нашаровувалося на виразно українську фонетичну основу, не діставши підтримки від інших особливостей, властивих білоруській мові, зокрема від збереження м'якості приголосних перед давніми е, и. Там, де приголосні перед е, и стверділи, не було умов для виникнення більш переднього вияву фонем а. Це теж до певної міри є свідченням обмеженості акання: воно поширилося тільки на склади з твердими приголосними, тимчасом як у більшості говорів з аканням (російських, білоруських) голосні фонем невисокого піднесення після м'яких приголосних також не розрізняються²⁰.

Розгляд особливостей окремих говірок нижнього Надприп'яття дозволяє визначити, де акання розвинулося давніше, а де пізніше. На перший погляд давнішим видається акання в говірці с. Чапаєвки, тому що охопило тут ширшу сферу — склади з м'якими приголосними і, частково, кінцеві відкриті склади. Проте кінцеве о

¹⁹ Поширення проміжних між а і о звуків зростає з віддаленням від говорів з сильним аканням: у говірках Лоевського району, Гомельської обл., вони не виявлені (див. Т. С. Янкова, *Говори Лоевского района Гомельской области*, М., 1955 (машинопис); у любецьких говірках на Чернігівщині вони відзначені лише в говірках сіл Любеча і Лопатнів (див. З. Г. Ніколаєнко, *Гомельської обл.*, ці звуки виникають уже досить послідовно в позиції між губними (див. А. Р. Мурашка, А. У. Арашонкава, *цит. праця*, стор. 106).

²⁰ У сусідніх з досліджуваними говірками колишнього Річицького повіту, особливо в північній частині їх, а після м'яких приголосних виникає досить часто (див. Е. Ф. Карський, *цит. праця*, стор. 185).

(а також о в інших позиціях, де воно служить визначенню граматичної категорії, зокрема в закінченнях род. відм. одн. прикметників, займенників і числівників) зазнає впливів акання лише в вимові молодших поколінь. У вимові старіших людей кінцеве відкрите о, як і передкінцеве в закінченнях род. відм. прикметникових форм, зберігається. Для мовлення старшого покоління характерні й інші українські фонетичні риси, зокрема відсутність початкового дзекання і цекання, властивого мовленню молодших поколінь. Окремі елементи акання ширше зустрічаються в вимові молодших поколінь і в інших північних говірках нижнього Надприп'яття (Зимовище, Крива Гора, Старі Шепеличі). Це можна сказати і про дзекання та цекання. Аналогічне явище доводиться спостерігати в сусідніх говірках на території БРСР (сс. Довляди, Наровлянського району, Борщівка, Комаринського району). Тут білоруські фонетичні риси, зокрема акання, дзекання і цекання, також виразніші в мовленні молодших поколінь. Старіші люди довше зберігають українську фонетичну основу, що пояснюється, можливо, вихованням на тій мовній традиції, яка витворилася протягом віків за умов певної стабілізації населення. Середнє покоління зазнало більшого впливу білоруських рис; очевидно, на його мовленні відбилися такі соціальні явища, як переселення і заробітчанський рух (усе — в південному напрямі), що припадають на кінець ХІХ і, особливо, на перші десятиліття ХХ ст.²¹ Через те можна припустити, що деяка «інтенсифікація» акання (ширша, ніж у південно-східній частині досліджуваних говірок, сфера його виявлення) у чапаєвській і, частково, річицькій говірках пояснюється взагалі посиленням впливу тут білоруських рис протягом останніх ста років²². Водночас акання в північних говірках нижнього Надприп'яття виявляється непослідовно в інших позиціях, зокрема в переднаголошених складах, на місці початкового о, де частіше виступає звук а^о або спорадично зберігається о.

Отже, в окремих північних говірках акання менш послідовне, хоч у мовленні молодших поколінь виявлене позиційно ширше. У південно-східних говірках нижнього Надприп'яття акання послідовніше, однаковою мірою властиве мовленню всіх поколінь, проте в деяких позиціях обмежене (не поширюється на склади з палаталізованими приголосними і на кінцеве о). Приблизно подібного ж типу акання виявлене і в сусідніх чернігівських говірках²³.

²¹ Саме на цей час припадає заснування на Чорнобильщині хуторів, заселених вихідцями з північної Гомельщини, Могилівщини і Чернігівщини [хутори Золотнів, Тересиця (офіційно — Тарасиця), Заглиб'я]. У сусідньому білоруському селі Радичі, Комаринського району, половину населення, за переказами жителів, становлять переселенці з-за Гомеля.

²² У говірках колишнього Річицького повіту, безпосереднього сусіда Чорнобильщини, на початку ХХ ст. українські риси помітно відступали на південь (див. Н. Н. Соколов, *ззнач. праця*, стор. 94).

²³ Див. Ф. Т. Жилко, *Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, Чернігівської області*, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, К., 1960, стор. 22; П. С. Лисенко, *ззнач. праця*, стор. 73—76, а також Рукописний фонд Атласа української мови (матеріали 1 т.).

Постає питання про шляхи поширення акання в досліджуваних говірках. Це явище не могло проникати безпосередньо з півночі, з Білорусії, тому що в сусідніх говірках півдня білоруської території (північний захід Комаринського району, південь Наровлянського), як і в прилеглих до них північних говірках Чорнобильського району, розвинулося протилежне і гіперичне в основі явище — заміщення ненаголошеного етимологічного а фонемою о. Акання спорадично зустрічається в цих говірках лише в мовленні молодших поколінь. Через те можна припустити, що акання проникло сюди з-за Дніпра, тобто з східнополіських говорів, де воно порівняно поширене. Нашаровуючись на основу з оканням, акання поступово втрачало інтенсивність і досліджуваними говірками сприймалось непослідовно.

Отже, і з погляду лінгвогеографії, і за своїм характером акання споріднює досліджувані говірки не стільки з сусідніми на півночі говірками білоруських сіл, скільки з західною частиною східнополіських говорів.

Говірки південної частини клина білоруської території, що лежить у межиріччі Дніпра і Прип'яті (сс. Гдень, Нижні Жари), мають багато спільних рис з південно-східною частиною досліджуваних говірок, хоч акання в них охоплює й кінцеві відкриті склади.

Можна приблизно визначити і межі акання в районі Прип'яті та Дніпра на південь від білоруського державного кордону. На основі опублікованих даних, матеріалів Атласа української мови і наших спостережень слід уважати, що південна межа акання перетинає Дніпро на південь від гирла Прип'яті (сс. Страхолісся — Домонтове), охоплюючи на Лівобережжі говірки Остерського району²⁴. На Правобережжі акання виявляється в говірках, що поширені на північ від гирла Прип'яті (з Лелевим, Старосіллям та Чапаєвкою включно), на півдні Комаринського району, БРСР, і між Прип'яттю, Дніпром та Ужем, сягаючи до лінії, яка пролягає через сс. Розсоху, Дитятки, Страхолісся і Домонтове²⁵. Через те можна внести деякі корективи в визначену П. Бузуком південну межу акання, яка, на його думку, перетинає Дніпро між Лукоїдами (сучасне с. Кірове, Комаринського району) і Комарином²⁶.

Очевидно, проникнення акання в говірки на півдні межиріччя Дніпра і Прип'яті відбулося після того, як унаслідок значного впливу білоруської мови на говірки північної Чернігівщини в прилеглих до Дніпра говорах витворився певний тип акання, різновид якого й поширився в досліджуваних говірках. Припускаємо, що порівняно найдавнішим є акання в говірках, ближчих до Дніпра, тобто в південно-східній частині Чорнобильщини, поблизу гирла

²⁴ Ф. Т. Жялко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 22.

²⁵ У говірках сіл Ротичів, Лапутьків, Зорина і Горностайполя, що розташовані далі на південь, акання немає.

²⁶ П. Бузук, Спроба лінгвістичнає географії Беларусі, Мінск, 1928, стор. 20.

Прип'яті, Акання в говірках, віддалених на північ від гирла Прип'яті, поширилося пізніше, і тому воно менш послідовне. Деяка «активізація» акання в чанаєвській говірці пов'язана з новими впливами білоруської мови на північну групу досліджуваних говірок (протягом останнього століття).

Незважаючи на непослідовність акання, у говірках нижнього Надприп'яття воно є активним явищем, яке поступово проникає в говірки з оканням. Звичайно, перемога акання пов'язується не тільки з певними рухами населення, а й з особливостями самого явища акання.

У взаємодії окання та акання стикаються два принципи: розрізнення ненаголошених фонем невисокого піднесення, характерне для окання, і відсутність такого розрізнення, що є ознакою акання. Принцип акання простіший від принципу окання²⁷, через те структурні особливості акання звичайно перемагають. Може бути й так, що принцип нерозрізнення ненаголошених **а**, **о** перемагає, як простіший, проте звукові ряди цих фонем зливаються в звуковому ряді не фонема **а**, а фонема **о**. Певною фонетичною основою тут, можливо, є тенденція до лабіалізації звуків, характерна для багатьох поліських говорів. Витиснення ненаголошеної фонемі **а** фонемою **о** фактично є наслідком намагання зберегти окання як основу, що всвідомлюється «правильною». Отже, це явище гіперичного порядку є виявом відштовхування системи окання від акання²⁸. У такий спосіб ненаголошене **а** (за винятком позицій, де **а** впливає на визначення граматичної категорії слова) заміщується фонемою **о**, тобто постає гіперичне окання, напр.: *кортóпл'а, коп'ұста, год'ұка, понорóстуволó, пойд'ёхоу, новор'їла, но*

стол'іе, брот'ї, свот'ї та ін. Це явище поширене в північній частині досліджуваних говірок (Новошепелічі, Бенівка, Кошарівка, Машів, Красне, Денисовичі, Усів, частково Семиходи, Старі Шепелічі, Зимовище, Крива Гора, Чистоголівка).

Залежно від характеру розрізнення ненаголошених фонем **а**, **о** чи збігу їх в одній фонемі досліджувані говірки можна, таким чином, поділити на три виразно окреслені групи. На південному сході нижнього Надприп'яття поширені говірки з аканням, на півночі — говірки з гіперичним оканням, між ними на правому березі Прип'яті — говірки з розрізненням ненаголошених фонем **а**, **о**, як і в літературній мові (Луб'янка, Стечанка, Іллінці, Роз'їжджа, Великий Корогод, Малий Корогод, Запілля, Новосілки, Черевач, Ямпіль, Калинівка, Рудня-Вересня, Карпнівка, Копачі). На лівому березі Прип'яті говірки з аканням і з гіперичним оканням майже стикаються, утворюючи групу своєрідних «перехідних» говірок (Зимовище, Крива Гора). Акання поступово заходить у го-

²⁷ Р. И. Аванесов, Вопросы образования русского языка в его говорах. «Вестник МГУ», № 9, 1947, стор. 147.

²⁸ Докладніше про це див. Т. В. Назарона, Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках нижньої Прип'яті, «Діалектологічний бюлетень», вип. VIII, К., 1961.

вірки з розрізненням ненаголошених фонем **а**, **о** і в говірки з гіперичним оканням. Природно, що шляхи поступового витіснення ненаголошеної фонемі **о** фонемою **а** де в чому відмінні в цих двох групах говірок.

У говірках з розрізненням ненаголошених **а**, **о** послідовність заміни **о** > **а** зумовлюється кількома причинами. По-перше, певну роль відіграє позиція ненаголошеного складу щодо наголошеного і віддаленість від нього. Як свідчать дані досліджуваних говірок, акання найпослідовніше захоплює перші переднаголошені склади, потім другі і треті переднаголошені, менш послідовно — перші післянаголошені, за ними другі і треті післянаголошені склади. Деяке значення має характер складу: у післянаголошених відкритих (не кінцевих) складах акання перемагає швидше, ніж у закритих. По-друге, більша чи менша послідовність акання залежить від ролі сусідніх приголосних: найслабіше акання поряд з губними і **у**. П. Бузук зазначав, що недалеко від Прип'яті на півдні Мозирщини акання з'являється тільки після зубних і **р**, тимчасом як після задньопіднебінних, губних і на початку слова **о** зберігається³⁹. По-третє, певне значення має характер наголошеного звука: перед наголошеним **о** і після нього частіше виникає звук, проміжний між **а** та **о**. Нарешті, найбільший опір аканню чинять післянаголошені відкриті склади, де фонема **о** служить виявленню граматичного значення. Слід підкреслити, що в досліджуваних говірках тенденція до збереження граматичних закінчень обмежує не тільки акання, а й гіперичне окання: навіть у тих говірках, де фонема **о** заступає ненаголошене **а** послідовно, кінцеве **а** зберігається. Це свідчить про те, що нерозрізнення фонем **а**, **о** в досліджуваних говірках (незалежно від характеру збігу їх) має обмежений характер і не поширюється на ті випадки, коли фонемі **а**, **о** впливають на визначення граматичних категорій слів. Швидкість перемоги акання в певних позиціях і послідовність його в тих же позиціях не завжди, можливо, збігаються: перші переднаголошені склади акання охоплює найшвидше, проте, скажімо, у чапаєвській говірці воно в цій позиції не завжди послідовне.

У говірках з гіперичним оканням це явище виникло як опір щодо акання; воно перешкоджало поширенню акання з півночі. Проте нові впливи білоруської мови, що несуть елементи акання, уже позначаються на мовленні переважно молодших поколінь. У говірках Довлядів, Наровлянського району, Борщівки, Масанів, Комаринського району, БРСР, Бенівки, Кошарівки, Старих Шепелічів і Чистогалівки, Чорнобильського району, у вимові молодших поколінь зустрічається акання. Акання насувається і з південного сходу досліджуваних говірок, утворюючи смугу «перехідних» говірок (з оканням і аканням). Отже, під натиском акання двох лінгвогеографічних напрямів гіперичне окання втрачає свою послідовність і виникають паралелі з оканням та аканням (переважно в мовленні молодших поколінь).

³⁹ П. А. Бузук, Да характэрыстыкі дыялектаў паўднёвабеларускіх ... (стор. 155).

Шлях наступу акання в говірках з гіперичним оканням має свої деякі особливості порівняно з говірками, де фонема **а**, **о** в ненаголошених позиціях розрізняються. У цих говірках акання впливає насамперед на ненаголошені склади з **о** негіперичного походження. Склади, де фонема **о** виникає як гіперизм на місці **а**, чинять більший опір аканню. Тому-то в говірках, де акання наступає на гіперичне окання, паралельно зустрічаються акання і гіперичне окання, напр.: *зокон, гроз'юка, мол'іна, похал'і, кортол'а, роскул'а, чил'і і раб'іл'і, балата, акун'і, аж'іна* (Борщівка, Комаринського

району); *зоб'улос'е, перейіхоу, конави, сторі, перейіхоло, Вос'іл' і хад'іл'і, бо'ало, гарод* (Чистогалівка); *кобачі, хвол'іце, Мор'ус'а, зд'умот, дашчём, ариех, кал'іс, да матк'і, каруонка* (Старі Шепеличі); *бот'кі, зокон, Понас, трова, мосл'інп, похзол'іт, хвор'т'ух і памерт'і, пап'іч'іт'іут, го'лава, ба'ол'іет, ма'олакó* (Крива Гора); *поц'ук, зомоз'ура, но пол'і свор'і'лос' і ва'ол'і, ад йак'і'х нур, халад'і'ец* (Зимовище).

Порівняно найбільший опір аканню чинять іншомовні слова, що виявляють гіперичне окання: *мош'і'на, хвом'і'лея, гор'аж, коз'б'нни'йе* (Крива Гора); *отóбус* (Усів); *вог'он. вок'а'цейа, мот'е'р'і'ча, бороб'ан* (Старі Шепеличі). Стійким щодо впливу акання виявляється **о** на місці **а** в дієслівних формах, у префіксах і службових словах: *зопасл'а, новож'у, перейіхол'і, но вóз'і* (Старі Шепеличі); *д'умо'у, ві'копо'у* (Зимовище).

У складах з гіперичним **о** перехід **о** > **а** найлегше відбувається в словах етимологічно прозорих за умови, якщо при зміні певного слова або в спорідненому слові в наголошеній позиції виступає **а**. На місці гіперичного **о**, яке зазнало зміни, можуть виникати позиційні вияви фонем **о** і **а** — звуки **о^а** і **а^о** як поступовий перехід від гіперичного окання до акання: *бр^ат'і, бр^ат'і* (бо під наголосом **а**: *брат*), *бо^ат'кі, ба^ат'кі* (*ба'т'ко*), *мо^алі'йе* (*ма'ло*), *ко^аж'у* (*ка'же*) (Чистогалівка).

Навіть при сильному наступі акання окремі слова у вимові старіших людей можуть затримувати гіперичне окання, напр.:

перейіхоу, д'умо'у, вор'ен'іки (Річниця); *вор'ен'а, стонов'і'ла, д'умо'у, д'умол'і* (Гдень, Комаринського району).

Не можна ці факти всюди розглядати як залишки колись послідовного гіперичного окання, подібного до того, яке виявлене в говірках Новошепеличів, Машева, Красного і Денисовичів. Очевидно, у говірках, які лежать далі від масиву з гіперичним оканням, заступлення **а** > **о** ніколи не було послідовним. Тут спорадично (в окремих словах) виникало гіперичне **о**, як вияв часткового опору аканню.

Нарешті, слід сказати, що в говірках, де стикаються акання і гіперичне окання, можливе, як один з наслідків такого стикання, також розрізнення фонем **а**, **о** в ненаголошених складах: *об'уги'йе,*

дохторѣў, плат'ілі (Чистоголівка); *кал'іна, копаѣў, прос'іті* (Старі Шепеличі).

Отже, у деяких досліджуваних говірках унаслідок стикання акання і гіперичного окання виступають різноманітні паралелі, перехідні між аканням та оканням. Акання поступово насувається двома лінгвогеографічними напрямками, і гіперичне окання поволі втрачає послідовність. Наступ акання, боротьба протилежних тенденцій і складні зв'язки між варіантами з аканням та оканням певною мірою регулюються впливом української літературної мови. Для говірок, перехідних між двома спорідненими мовами, роль літературної мови має особливе значення. Вона не тільки приводить до витіснення окремих діалектних відмінностей, а й активізує в говірках ті риси, які збігаються з національною літературною нормою або близькі до неї, спрямовує розвиток окремих явищ на зближення з загальнонаціональними мовними особливостями. У говірках нижньої Прип'яті, які мають деякі білоруські риси, вплив української літературної мови, що особливо посилюється за радянського часу, активізує ті риси, які наближують досліджувані говірки до української загальнонаціональної мови і є відмінними від особливостей білоруської мови. Українська літературна мова посилює в досліджуваних говірках елементи фонемного розрізнення *а* та *о* в ненаголошених позиціях, а це певною мірою руйнує принцип відсутності розрізнення ненаголошених *а*, *о* і збігу їх в одній фонемі.

У підсумку до всього сказаного слід ще раз підкреслити, що акання в нижньонадприп'ятських говірках виявляється непослідовно. У південно-східній частині цих говірок воно послідовніше, більш-менш стабільне і поширилося тут давніше з сусідніх східно-поліських говорів, становлячи спільну з ними рису. У північних говірках (Чапаєвка, Річиця та ін.) протягом останнього століття акання розвивається активніше завдяки впливам білоруської мови. У значній частині досліджуваних говірок розвинулося протилежне аканню явище — гіперичне заступлення ненаголошеної фонемі *а* фонемою *о* як вияв опору української фонетичної системи білоруському впливу.

Незважаючи на свою непослідовність, акання поступово насувається з говорів східного Полісся, а також, останнім часом, з півночі, з білоруських говірок.

Наступові акання протидіє, з одного боку, опір українського окання і виникнення гіперичного окання, а з другого — вплив літературної мови, який активізує ті говіркові риси, що відмінні від особливостей білоруської мови. Розвиток акання, опір щодо нього — гіперичне окання, роль української літературної мови — усі ці, в основі своїй протилежні, чинники створюють строкату і досить суперечливу картину різноманітних паралелей, перехідних і протилежних варіантів у досліджуваних говірках. Зокрема, слід наголосити на ролі літературної мови саме для перехідних говірок, де завдяки їй активізуються ті говіркові риси, що є спільними для цієї мови або близькими.

В. В. НІМЧУК

СЛОВОТВІР СПОЛУЧНИКІВ У ВЕРХНЬОНАДБОРЖАВСЬКИХ ГОВІРКАХ¹

Поряд з вивченням синтаксису простого і складного речення українських народних говорів є настійна потреба вивчати засоби поєднання слів і речень — склад, структуру та походження сполучників живої народної мови.

Сполучники, як і інші службові частини мови, не мають своїх формальних словотворчих засобів. Вони є або колишніми повнозначними словами, або поєднанням різних сполучників, тому-то, вивчаючи їхній склад, доводиться займатись переважно походженням їх з погляду історії та етимології. Оскільки сполучники не мають власної семантики, то, досліджуючи їхню структуру, не можна оминати основні функції їх.

Відповідно до цього всі сполучники ми об'єднуємо в групи за їхніми основними функціями, а серед кожної з цих груп досліджуємо склад сполучників. Розглядаються й сполучні слова, які вживаються для сполучення речень і значною мірою зберігають свою власну семантику.

Верхньонадборжавські говірки щодо словотвору сполучників і їхніх функцій є типовими середньозакарпатськими говірками.

Давні едн аль н і сполучники збереглись у досліджуваних говірках у вигляді простих сполучників *и, а, та, ни*. Сполучник *ни* зрідка має приставне *а* — *ачи*. Дуже часто вживається складний едн аль н ий сполучник *тай*, що виник шляхом лексикалізації *та, и* (пор. словацьке *aj*). Оскільки давньоруське *и* в говірках верхньої Надборжавщини майже послідовно, незалежно від позиції, перейшло в передньо-середнє *и* (*игла, ити, дойти, Марійи*), то едн аль н ий сполучник *и* (після голосного — *й*) та *ни* має тут фонетичний вигляд, відмінний від літературно-нормативного.

Сполучник *и* вживається здебільшого в перелікові: *и Иван, и Фидур, и Мигал' быў* (Д.). Він виступає також для поєднання

¹ Об'єктом дослідження є говірки таких населених пунктів Закарпатської області: Приборжавського (П.; колишнє Заднє), Довгого (Д.), Броньки (Бр.), Сухої (С.), Кушниці (К.), Лисичева (Л.), Іршавського району, і Керецьких (Кер.) та Березників (Бер.), Свалявського району.

двох іменників (напр.: *истѣннѣ отіц' и мати* — Д.) або одного й того ж дієслова з метою підкреслення інтенсивності, настирливості (напр.: *хлопчійше їй пік и пік* — Д.). Цей сполучник може поєднувати і два речення, одне з яких допустове: *міц'ін'ка лампа, и кул'ко будѣ с'вітїти* (К.).

Сполучник *та* виступає переважно в починальній та приєднальній функції: *идї та нарві слиў* (Д.); *та ци йдеш до́му? кид' ни йдеш зо мноў та пуду сам; тот богáчик, шчо сте ми бы́ли да́ли, та сыро́й быў* (Д.).

Слід указати, що *та* вживається лише як сполучник сурядності. Твердження про те, що в закарпатських говорах він виступає в підрядних реченнях², помилкове.

Нерідко наступне речення, приєднане до першого сполучником *та*, має значення наслідку того, що сказано в першому, напр.: *наїлас'а чирішїн' нїдостїглых та бол'їло їй чѣрево; дощч падаў та ни хот'їло ми с'а йти* (Д.).

Сполучник *тай* уживається для поєднання різних слів парами, у переліці, а також з метою вказівки на послідовність, напр.: *брат тай сестра; прїйде мамка тай н'ан'ко тай свáха тай стрыйко; наїли-с'а, порозбирáлис'а тай пол'їгáли спáти; помы́ла йа бл'уда тай с'їла прáсти* (Д.); пор. *Вилїзь на вербу та й подивись*³.

Сполучник *тай* може приєднувати речення допустове: *грѣбу с'їно, тай сонце ўже зайшло* (Д.).

Сполучники *и, тай* широко вживаються в приєднальній функції. Це особливо яскраво виступає в розповідях, казках і под., напр.: *бы́ло де ни бы́ло.., быў цар', цар'оваў, айбо́ царїца умѣлла та упстаўс'а д'їтвак: и прїйшло на цар'а та ўмер и ўвун; сўд'ат гин'ары тко будѣ за цар'а, и д'їтвакови присудїли гин'арус'ку д'ївочку; бы́ло де ни бы́ло.. и быў йедѣн пиривузнїк, ги ко́й у Лїпши тай у Ізї, и тот пиривузнїк маѣ ут чоловіка грїйцар' тай мїсил' мукы* (Д.).

Сполучник *а* часто виконує починальну функцію в питальних реченнях: *а ўткы ты знáеш? а ци ты бы ўбáх* (Д.).

Єднальний сполучник *а* виступає між двома іменниками для підкреслення великої кількості предметів, між двома дієсловами для підкреслення тривалості, інтенсивності, а також між доданими числівниками, напр.: *найшло́ бы́ло жун а жун; ишло́ до них сватачуў а сватачуў; грїб а грїп с'їно ц'їлы́й дик'* (Д.); *шїс'ц' а пїат' — оденáц'ц'ит'* (Д.); *пїат' а чотыри — дїўйат'* (К.).

² І. Г. Чередниченко, Синтаксичні явища закарпатських українських говорів, «Вопросы славянского языкознания», кн. II, Львів, 1949, стор. 207.

³ «Словарь української мови», за ред. Б. Грінченка, т. IV, К., 1959, стор. 241. Далі посилання на цей словник (умовно — Грінч.) наводяться в тексті.

Сполучник *a* також дуже часто виконує приєднальну функцію, особливо щодо підкреслення: *иді а ўз'ми ланкы; наварыла левешу а напекла фанкуў а принесла палінкы, ий шчо гостіна была* (Д.); *ий сут у н'а два конікы, а ўба вóронін'кі* (Бер.); *кажи йуў, обы бра́ла мих а ўбы была пуддуха туй* (Д.).

Особливості парних єднальних сполучників у другому компоненті зумовлені відмінністю говіркових протиставних сполучників: *не лишé — ай и*, зрідка *не лиш(é)* (*лишэк, лишён'*) — *айбó и(й)*, *не лиш(é)* (*лишэк, лишён'*) — *айно и(й)*. У мовленні осіб, знайомих з нормами літературної мови, зустрічається пара *ни тулко — ай и(й)*, напр.: *йак Иван, тах и Маріа нипòслухл'аўні* (Д.); *ни лишé тебе ни хóчу від'іти, ай и мят'ір' ти* (К.); *не лиш мене ни клікали на свал'бу, ай и дрўгых* (Л.); *не лиш с'пузали, айно й играли* (Д.); *ни тулко на мене го́йкала, ай и на Афіу* (Л).

Найпоширенішим простим протиставним сполучником є *a*. Часом у протиставній функції виступає *и*, напр.: *сід'іти будé, а робіти ни даў бух* (Д.); *жаба здóйме го́лоў лигінéви, а й цар' ни покладе* (С.); *трічі м го клікаў, и ни хóт'іў иті; йак ни прибагаў, и ни гóнна м йуў угóдити* (Д.).

Шляхом лексикалізації кількох давніх простих сполучників виникли нові, говіркові складні протиставні сполучники *ай, айно, айбó*, напр.: *кид' исме с'а договорыли, ўже сме собі ни кумóве, ай сватóве; оты йаблыка ни роздувайте, ай дайте свині* (Д.); *бул'і будўт садіти, айно шчо будўт робіти* (Л.); *кўшлі два моторы, айно наші с'а шчóс' нич ни рўшаут* (Бр.); *спала бы, сугін'атко, айбó ни гóнна* (Д.).

Протиставний сполучник *ай* виник унаслідок лексикалізації протиставних *a* та *и*. Він зустрічається в поезії закарпатського поета ХІХ ст. Василя Довговича, що проживав деякий час у с. Довгому: *Не можеме продолжати, ай весело провожати*⁴.

Сполучник *ай* відомий також у бойківському діалекті: *Та бо хороба не є роджена, ай з голоду й людської бідки*⁵.

Складний протиставний сполучник *айно* зовні схожий на стверджувальну частку досліджуваних говірок — *айно* («так»). Етимологічно вони подібні, проте розвинулися різними шляхами. Частка *айно* виникла з лексикалізації *a* та *ино* в вислові **a ино [так йе], *a ино [йак]*; пор. *іносе* — «згоден, гаразд, нехай так, зрозуміло» (Грінч., т. II, стор. 199); рос. діалектне *иносъ, ино* — «гаразд, можливо, прошу»⁶. Сполучник *айно* є результатом лексикалізації

⁴ Див. «Вибор из старого руського письменства Подкарпатья (от найдавніших початков до середины ХІХ в.)», составили Николай Лелекач и Михаил Грига, Ужгород, 1944, стор. 129.

⁵ Ю. Кміт, Словник бойківського говору, «Літопис Бойківщини», ч. 3, Самбір, 1934, стор. 9.

⁶ В. Даль, Толковный словарь живого великорусского языка, т. II, М., 1955, стор. 199. Далі посилання на цей словник (умовно — Даль) наводяться в тексті.

давніх протиставних сполучників *а* та *ино* (пор. давньоруський і староукраїнський протиставний сполучник *ино*). Дуже близьку функцію в сучасних українських говорах виконує слово *іно*: *Все може нагородитися, іно страх ніколи* (Грінч., т. II, стор. 199). Протиставний сполучник *іно* засвідчили, наприклад, І. Верхратський у говорі батюків та Д. Г. Бандрівський у підбузьких говірках на Львівщині⁷. Ці факти підтверджують, що тут сталася лексикалізація саме сполучників *а* та *ино*, а не сполучників *а*, *и* та давнього протиставного *но* і що тут не стверджувальне *айно*, яке можна було б припустити, виходячи з значення адекватного діалектному *айно* літературного *так* (останнє, як відомо, є стверджувальною часткою і протиставним сполучником).

Речення з протиставним *айно* мають відтінок причини або наслідку, напр.: *хот'іла м п'їти пр'ата, айно вода каламутна* (Д.). Можливо, що *айно* є контамінацією давньоруських протиставних сполучників *ано* та *ино*.

Третій складений протиставний сполучник *айбо* появився внаслідок лексикалізації складного протиставного сполучника *ай* і слова *бо*, яке й тепер у досліджуваних говірках поширене в протиставних висловах, напр.: *пуд'єш до Ан'ці ннис'? бо ни пуду, об'їс' ни задира'ї д'їтїну! бо буд'ї! об'їс' ни купова'ї цїгар'єтлику'ї! бо к'їп'ї та роскаж'їт ми* (Д.); пор. *ба* — «на початку заперечної відповіді служить підсиленням у значенні» (Грінч., т. I, стор. 12); «*Дай сюди мотовило... — Ба не дам, бо й мені треба...*»⁸; та сполучник *ба* — «так, мало того, навіть»⁹.

Протиставний сполучник *айбо* знаходимо в творах В. Довговича: *Айбо тогда хоть тко щаслив'є, когда мало вина попив'є*¹⁰. Відомий цей сполучник також бойківському діалекту (пор. *Айбо тре го било добрі угрїти поза вуха...*¹¹) і гуцульському (пор. *він, бр'є, дуж'єї — аї бо ја наслабойк'єї*)¹².

У ролі протиставних сполучників можуть уживатися *заўто* («зате»), *к'їй* («коли»): *ниїє, с'оґо г'бду слиї, заўто ўрїх'її д'оста; ниб'ай, ош с'їрота, к'їй ф'айна* (Д.); *та най буд'є л'їпко ч'орний, к'їй овун прим'оўний* (Л.). Зустрічається також *айбо к'їй*: *айбо к'їй їа ни знаї тот'ї нїч* (Л.); *д'їже му семел'їє, айбо к'їй д'їти с'а ни так кох'їут* (Д.).

До протиставних прилягають сполучники, що приєднують ре-

⁷ І. Верхратський, Говір батюків, Львів, 1912, стор. 85; Д. Г. Бандрівський, Говірки Підбузького району Львівської області, К., 1960, стор. 77.

⁸ І. С. Нечуй-Левицький, Дві московки. Кайдашева сім'я, К., 1956, стор. 100.

⁹ «Українсько-російський словник», т. I, К., 1953, стор. 21.

¹⁰ Днв. «Выбор из старого руського письменства Подкарпатья...», стор. 129.

¹¹ Ю. Кміт, зазнач. праця, стор. 9.

¹² Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 58.

чення з відтінком раптовості й несподіваності: *колі, кой, рас кой, раз лиш, раз лиш кой*, напр.: *сид'іли сме, кой с'а здойме вітер; нікау йа, рас кой иде Полан'а з берёменом; а ўвун йак с'а схопиў та бех того по пьску (Д.); колї прибіх та ухопиў пліту (Л.)*.

У функції протиставного був зафіксований у діалектному записі ХІХ ст. з с. Кушнці сполучник *ано* без *й* (... *разъ лишъ [увидишь!] ано чорна бокомъ, бокомъ у хамникъ*)¹³. Тепер у говірці цього населеного пункту такий сполучник не зустрічається.

Прості розділові сполучники *хот', буд', вад', ци, то* і складні *або, ахот', авад', ци ўто (тотó), буд' отó (тотó), най отó (тотó) будé, ни буд'* то разом становлять значне багатство розділових сполучників досліджуваних говірок.

Сполучники *хот', вад'*, а також *або, ахот', авад'*, залежно від потреби, можуть уживатися поодинокі або утворювати цілі розділові ряди.

Сполучники *ци, буд', то, ци ўто, буд' отó, най отó будé* виступають тільки в парах або в розділових рядах: *ци., ци., ци.; буд'., буд'., буд'.; то., то., то.; ци ўто., ци ўто., ци ўто.,* і под. Оскільки сполучники *хот', або, вад', ахот', авад'* синонімічні, то в розділових рядах можуть чергуватися: *або., хот'..; вад'., хот'..* та ін., напр.: *туй ахот' там перебуде (Л.); прийдеш ты або Марія (Д.); звірі ват' л'уде учинили пьрт' (К.); згурбў рьбу трóул'ат авад' бўлі из ниў сад'ат (Л.); хот'д'] заплата хот' застилка (Бер.); усе дашчо ми принесé, ци йаблок, ци слиў; то мыц'кы, то кый чорт надбідат; буд' йа буд' ты пудеш; ци ўто старшóму, ци ўто мóлóчшóму, ус'ім л'убит чéсте дати (Д.); уз'аў у кривачку ци ўто мукы, ци шчо ни бўт' (К.)*.

З наведених вище розділових сполучників найчастіше зустрічаються *хот', вад', або, ци, то*. Інші вживаються зрідка.

Етимологія більшості розділових сполучників досить прозора. Сполучники *хот'* (пор. літ. *хоч*, в інших українських говорах *хот'*¹⁴, рос. *хоть* — Даль, т. IV, стор. 67), *буд'* (літ. *будь*, пор. словацьке *bid'* — *bid', bid'* — *alebo*, польське *badź*) походять від наказових форм дієслів *хот'іти, быти*.

Розділовий сполучник *хот'* засвідчений закарпатськими пам'ятками ХVІІ ст.: *хоть на улици хоть у хыжи* («Казання» близько 1660 р.)¹⁵; *члвкъ ахоть жена* («Ключъ», ХVІІ ст.)¹⁶.

¹³ Е. С а б о в, Хрестоматія церковнославянських и угрорусских литературных памятников с прибазлением угрорусских народных сказок на подлинных наречиях, Ужгород, 1893, стор. 217.

¹⁴ П. І. Приступа, Говірки Брюховицького району Львівської області, К., 1957, стор. 67; В. М. Бра х н о в, Сурядні сполучники в говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині, зб. «Середньонадніпряньські говори», К., 1960, стор. 119.

¹⁵ «Вибор из старого руського письменства», стор. 22.

¹⁶ Ю. А. Яворский, Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности ХVІ—ХVІІІ веков, Прага, 1931, стор. 122.

Сполучник *або* виник у результаті лексикалізації давніх сполучників *а* і *бо*.

Часто вживаний сполучник *вад'*, а також сполучник *авад'* є запозиченням з угорської мови (угорські *vagy* і *avagy* — «або»). Це запозичення зустрічається вже в пам'ятках XVII ст., писаних на Закарпатті¹⁷.

Під впливом сполучників *або*, *авад'* появилось початкове *а* в *хот'* — *ахот'* (пор. *а хот'* у говірці с. Лужан, Кіцманського району, Чернівецької обл.)¹⁸.

Сполучник *ци* («чи»; пор. польське *czy*, словацьке *či*, чеське *či-li*) і частка *ци* походять з давньоруського *ци* (пор. білор. *ці*). Слово *ци* — займенникового походження. Етимологія літературного *чи* з'ясовується зіставленням його з лат. *qui* («як»), *quit* («як не»), давньонім. *hwī* («як»). Спільнослов'янське *к* утратило лабіалізацію і перед наступним і перейшло в *ц* (так звана перша палаталізація). Невідомо, чому в частині давньоруських діалектів з'явилось *ци*, яке вспадувала частина західних діалектів української мови, а також білоруська мова. Корінь у *ци*, безсумнівно, той же, що й у *чи*, а звук *ц* постав начебто внаслідок другої палаталізації задньозвичних. Л. А. Булаховський *ци* виводить із **koi*. Він указував, що певну трудність становить пояснення *и* замість *і*, яке мало б відбити давнє *і* після *ц*, і писав, що тут, може, вплив *чи* або окрема фонетична доля голосного в сполучнику, який вимовлявся в швидкому темпі¹⁹.

На нашу думку, у питальній частці і сполучникові *ци* звук *и* розвинувся згідно з фонетичною системою досліджуваних говірок

пор. ще *Україйна, на лавици, воўци* < *вълци*).

Слово *ци* як розділовий сполучник уживався ще в давньоруській мові. Він відомий із запису 1747 р. з територіально дуже близького села Імстичева: *а... ся иважи(в) ѿ(т) тоє цркве ѿ(т)дали...* *ци сиценникъ ци діакъ, ли зъ ихъ роду*²⁰.

У функції розділового сполучника виступає слово *май*: *ты май полей, май утпочивай, май посиди, будє ти л'ипше* (Д.). Слово *май*, що вживається також для ступенювання²¹, запозичене з румунської мови (пор. рум. *mai*).

Роль розділового сполучника виконують також словосполучки *чай ото (тото) будє, ни буд' то: най ото будѹт штримфл'и, най ото будѹт топанкы, ус'о трєба сокотити* (Д.); *стирначиц'а, де с'а косит голина: ни бут' то жи́то, пшениц'а* (Бер.).

¹⁷ Ю. А. Яворський, зазнач. праця, стор. 76, 78, 180, 125.

¹⁸ В. М. Брахнов, зазнач. праця, стор. 120.

¹⁹ Л. А. Булаховський, Питання походження української мови, К., 1956, стор. 95.

²⁰ Всев. Саханев, Новый карпаторусский эпиграфический материал, «Науковий зборник товариства «Просвіта» в Ужгороді», річник IX, 1932, стор. 99.

²¹ Див. В. В. Німчук, Ступенювання в говірках району верхньої течії р. Боржави, «Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія історико-філологічна», № 1, Ужгород, 1957, стор. 90—92.

З підметовими підрядними реченнями здебільшого вживаються займенники *тко (ко)*, *щчо*, напр.: *кого укусиў гыт, и глисты с'а боййт; тко ни быў при с'акѡму, ни знайе, шчо ўто прійшча* (Д.).

Присудкові підрядні речення приєднуються переважно за допомогою тих же сполучників і сполучних слів, що й підметові, додаткові та означальні (див. нижче), напр.: *ѡвун ни тот, шчо горшкы плѣтат; добрый, йак[г] дарáбиц' хл'їба; отѡ гот хлопчійшче, шчо ў кѡўпац'ї* (Д.).

Найтиповішим сполучником, що приєднує додаткові підрядні речення, є *ож (ош)*, напр.: *а баба вішчовала, ож (т)отѡ нидѡбре будѣ* (Д.); *казала, ож прійде* (Кер.); *каже, ош хот'їў бы с'а женїти* (Л.); *ий кажут, ож йа старá* (Бер); *д'їўка ревала та ўсѣ з'їдала, ож дѣ йим хыжа* (Д.).

Зрідка додаткові підрядні речення приєднуються сполучником *аж (аш)*: *кажит чѡлѡвікови, аж най берѣ вѡзик та най идѣ до мене* (Д.); *идѣ, ни знаў, аш прійде* (Л.).

Говірковий сполучник *ож* походить з давньоруського *оже (ожь)*, а останній — не обов'язково з старого *еже* в східнослов'янському фонетичному оформленні (з переходом початкового *е* в *о*), як це вважають дослідники²².

Наявність *о* та *а* поряд з *е* — первісних відносних слів — у різноманітних частках і сполучниках слов'янських мов (пор. давньор. *аже* і *оже*, *али* і *оли*, сербохорв. *али* і *оли*, *или*; пор. болг. *оше* — «ще»; частки *ось*, *он*, *от*, рос. *вот*, *вон*, укр. діалектне *ан*, а також *ген* < (г)енъ, рос. *этот*, білор. *геты*, сербохорв. *ево*, *ено*; пор. також *абы* і вживаний у закарпатських говорах *обы*) настановує на думку, що слова з початковим *о* існували ще за праслов'янської доби. Отже, *оже (ожь)* могло виникнути з поєднання *о* і *же*.

У головних реченнях, до яких приєднуються сполучником *ож (ош)* підрядні додаткові, можуть пропускатись дієслова (у відповідній граматичній формі) *казати*, *думати*, *гадати*, напр.: [кажеш],

ош идѣш заўтра до Білѡк? ни дадѣт на тѡлѡц'ї ош нич? (Л.).

Сполучник *ож* часто вживається в реченнях з передачею чужого висловлювання, думки. При цьому зберігаються сполучники і сполучні слова, які стоять на початку чужого висловлювання, напр.: *утказоваў Мигáл', ош обїсте му прійшли бѣл'ї брати; гáдат, ош кид' бим май скѡро вичїр'у зварїла, ни сважаў бы с'а* (Д.).

У ролі сполучників додаткових підрядних речень у досліджуваних говірках виступають і відносні займенники та прислівники займенникового походження: *тко(ко)*, *щчо*, *йак*, *де*, *куды*, *ўткі* (*ўтки*, *вѣткі*, *вѣткы*), *колі*, *чѡмў* та ін. Зрідка вживається також

²² Про те, що давньоруське *оже* походить від *еже* за відомим законом східнослов'янської зміни початкового *ie* — перед складом з палатальним голосним (крім *ь*), див. Л. А. Булаховський, Питання походження української мови, стор. 94.

сполучник *о[у, ў]бы* («щоб»): *она лиш чекала, ўбы дашчо чапнути та утечі* (Д.).

Підрядні означальні речення в говірках верхньої Надборжавщини найчастіше приєднуються сполучником *што*, напр.: *говоріла м ис тыў д'іўкоў, што ў вас учора была; принеслі того йагн'а, што му чорна заплатка на хрыпті; усє такоґо бур'ану принесє, што корова л'убит істи* (Д.); *синтакое, егє, полотно, што ў бдўті* (Л.).

Іноді з підрядними означальними реченнями вживаються сполучники *обы, ги* (гибы), *ги кой*, напр.: *треба справелліву зазулі, обы так кукати, ги тот* (Л.); *дайте ми, каже, таку піпу, обы сама курила* (Д.); *остра будє, ги утиц' йу* (Л.); *быў йедєн пиривузник, ги кой у Ізі* (Д.).

У ролі сполучних слів у підрядних означальних реченнях уживаються *тко(ко), де, куды, ўткі* (ўткы, вьткі, вьткы): *у таку ім хашчи быў, де буча такоїе, што двом л'удом йєшчо убыймати; иди до того пана, де сме дрыва рубали* (Д.).

Підрядні речення часу здебільшого приєднуються сполучниками *кой, коли, йак*, напр.: *кой с'а сірота женіла, тай нніна йу с'а змаліла* (Д.); *пирійати, помочі, кой шдс' несє; кой с'а Тоні жиніў, што поўбивали йамы были, шчб калу наносіли; сўмно мин'і, соколику, коли ни віжу т'а* (Л.); *йак пійан'і, та йграйт* (Бер.); *ото ни даў бұх, обы запєр двір'і, кой идє даґде* (Д.); *кой ота слота была перєже* (Л.).

Сполучник *кой* міг розвинутися з **кол'* (пор. *коль* у записях І. Верхратського²³, рос. *коль*²⁴). Старослов'янський сполучник *по кои* («після того як») ²⁵ наштовхує також на думку, що сполучник *кой* з'явився на основі давньоруського займенника *кый* у формі середн. роду (*коѣ*).

Уживається *кой* і в говірках південно-західної Львівщини²⁶. Цей сполучник засвідчений у діалектних записях ХІХ ст. з с. Кушниці: *кой янутъ у того бехати*²⁷... У записі того ж часу з с. Керецьких цей сполучник відзначено в формі *коль*: *Изъ суботы на недѣлю новина ся стала, Коль молода дѣвка бѣла хлопця*

²³ І. Верхратський, Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, ч. II, Львів, 1901, стор. 128.

²⁴ Пор. Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, т. II, К., 1953, стор. 345.

²⁵ А. Вайан, Руководство по старославянскому языку, М., 1952, стор. 405.

²⁶ Див. Я. О. Пура, Деякі особливості синтаксису говорів Прикарпаття у зв'язку з карпатськими говорами (Вживання сполучників підрядності), «Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія філологічна», № 3, Ужгород, 1958, стор. 40; його ж, Сполучники в говірках південно-західної Львівщини, зб. «Праці Х Республіканської діалектологічної наради», К., 1961, стор. 199—200.

²⁷ Е. Сабов, зазнач. праця, стор. 216.

чаровала²⁸. Нам здається, що це *коль*, замість *кой*, — наслідок підрівнювання діалектного тексту до тодішнього так званого язичія, тому що тепер у жодному з досліджуваних населених пунктів *кол'* нами не відзначено.

Підрядні речення часу приєднуються також за допомогою сполучних слів *дѡкы* (*дѡкі, дѡку*), *закы* (*закі*), *дѡты* (*дѡті, дѡту*).

утколї (*вытколї*), *уткѡй* (*выткѡй*), *уттѡуды* (*выттѡуды*), *лише* (*лиш, лишѣк, лишѣн'*) та сполучників *йак*, *чим* («як тільки»; пор. сербохорв. *чим* — «як тільки»), *начим* («як тільки»), *наколї* або *накѡй* («на той час, як») та ін.

Усі вказані сполучні слова є за походженням займенниками і займенниковими прислівниками, напр.: *утколї с' н'а пѡц'ул'оваѡу, уттѡуды т'а л'убл'у* (Д.); *чим с'а д'їѡка уддас'ц', нарас прїйде* (Л.); *наколї ты будѣш на Кѡчери, стїмн'іе с'а* (Д.).

У ролі сполучників підрядних речень місця вживаються слова *де, куды, ѡткі* (*ѡткы, выткі, выткы*), напр.: *и вѡрон туды ни залѣтит, куды ѡго с'л'їдѡ; кырнїц'а там, де тотѡ пас'їка, на крайчику* (Д.).

Підрядні речення способу дії, зокрема підрядні порівняльні, приєднуються до головних простими сполучниками *ги, йак*, а також складними й складеними сполучниками *гибы, йагбы, ги колї, ги кѡй, йак кѡй; ги колїбы, йак колїбы, йак кѡйбы, ги кѡйбы, ги кобы, йак кобы, ги кид', йак кид', ги кид'бы, йак кид'бы; таги, тагибы, таги колї, таги кѡй, таги кид', таги колїбы, таги кѡйбы, таги кобы, таїак, таїагбы* та ін., напр.: *вал'аный прїйшѡу, ги пѡрѡс'а* (Д.); *ѡтѡ шпѡруѡнѡ, йак мыш* (Л.); *такѡй у н'а л'ѡпко, йак колї косїц'а* (К.).

З цих сполучників найчастіше вживається простий *ги* та складні й складені, що постали на його основі (*гі, ге, гибы, гїбї[ы]*)²⁹.

Як свідчать діалектні дані східних говірок Закарпаття, де зустрічається сполучник *гий*³⁰, а також дані карпатських говорів української мови (*гей, гейби*³¹; пор. у М. Черемшини:... *хитається межи горами, гей дубова колиска у віночку*³²), первісно тут могло бути кінцеве *й*. Відпадиння інтervoкального та кінцевого *й* у досліджуваних говірках — досить часте явище (пор. *л'удї < л'удїй, злѡд'ї < злѡд'їй, пѡку < пѡкуй*).

Проте сполучник *ге[ги]*, без кінцевого *й*, відомий і в підбузьких говірках на Львівщині³³ та в інших південно-західних українських говорах (пор. *Дух у тобі запирає, руки мліють, ги би їх ножїма повідсікав*)³⁴.

²⁸ Е. Сабов, зазнач. праця, стор. 217.

²⁹ Див. Я. О. Пура, Деякі особливості синтаксису говорів Прикарпаття... стор. 39.

³⁰ Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955, стор. 267.

³¹ І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 162.

³² Марко Черемшина, Вибрані твори, Ужгород, 1952, стор. 43.

³³ Д. Г. Бандрівський, зазнач. праця, стор. 77.

³⁴ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. I, К., 1955, стор. 112.

Л. А. Булаховський говорить про *гей* (*гейби*) як про рідкісний (діалектний) порівняльний сполучник спірного (можливо, вигукowego) походження³⁵.

На нашу думку, *ги* (*гей, гий*) є сполучником займенникового походження. Його корінь становить відносно чи вказівне слово **е*, що збереглося як складова частина вказівних займенників і вказівних часток у багатьох слов'янських мовах (пор. укр. *ген, зеть*, рос. *этот*, білор. *геты*, сербохорв. *ево, ено*)³⁶, перед яким розвинулася протеза *г*. Для підкреслення до *ге* був доданий *й* < *и*. Ненаголошене *е* перед наступним *й* перейшло в *и*. Отже, *ги* < *гий* < *гей* < (*г*)*е* + *и*. Сполучник *ги* (*гей*) можна зіставити з словацькою стверджувальною часткою *hej* («так»). Цей сполучник зафіксований в учительному евангелії з закарпатського с. Угля, Тячівського району, в пам'ятці XVII ст.: *таковий знакъ имѣла, ги мѣтлу*³⁷.

Етимологія решти наведених вище сполучників прозора: *н'і-би* < *нѣбы* < **нѣтъ бы*; *йак* — колишній прислівник.

Більшість розглянутих складних і складених сполучників має в своєму складі прості сполучники *ги, йак* та умовно-часові сполучники *кої, коли, кобї* в поєднанні з часткою *би* або без неї.

У сполучниках *ги коли, ги кої, ги кобї, йак коли, йак кої, йак кобї* спостерігається перерозклад сполучників: сполучники умовно-часових речень переходять до складу порівняльних.

Сполучник *як коли* відомий і в інших південно-західних українських говорах (пор. *Ей старий, старий, тото-с ні лишив, як коли би-с утік від слюбу*³⁸; *Як коли би голуб над его головою білі крила розхцилв, як коли би з-поза білих крил сине небо прозидало*)³⁹.

Аналогічний сполучник *iak ked*, уживаний у лемківській говірці с. Комлошка в Угорщині, Е. Балецький вважає за кальку з угорського *mint ha* (дослівно — «неначе якщо») ⁴⁰. Однак наявність сполучника *як коли* в українських говорах Прикарпаття ставить під сумнів таке міркування.

Іноді в верхньонадборжавських говірках зустрічаються сполучники *ги кої коли, ги кої кид'бї* (*йак кої коли, йак кої кид'бї*)

³⁵ Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них, «Наукові записки Київського державного університету», т. V, вип. 2, К., 1946, стор. 65.

³⁶ Про займенниковий корінь **е* див. ще В. В. Німчук, Словотвір займенників у говірках району верхньої течії р. Боржави, «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XXVI. Діалектологічний збірник, вип. 2, Ужгород, 1957, стор. 197—198; його ж, Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії річки Боржави (Прислівники займенникового походження), там же, т. XXXV, Ужгород, 1958, стор. 45.

³⁷ Ю. А. Яворський, зазнач. праця, стор. 44.

³⁸ В. Стефанік, Повне зібрання творів у трьох томах, т. I, К., 1949, стор. 41.

³⁹ Там же, стор. 56.

⁴⁰ Э. Балецький, Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии, «Studia slavica», t. IV, f. 1—2, Будапешт, 1958, стор. 27.

та ін., напр.: *ревé, ги кой кобы го лупи́у* (Д.); *усé майл'інше, ги кой коли́ робити* (Л.).

Унаслідок перерозкладу й лексикалізації вказівного слова так головного речення і сполучника *ги* виникли сполучники *та́ги* (< так *ги*, *таг ги*, де к[г] випало), *та́ги кой*, *та́ги коли́*, напр.: *та́ги чорт ут'іка́у*; *чуй, та́ги бы го шу́л'кау́ игло́у* (Д.); *то́уды пйáтка былá май пшча, та́ги типір' йедини́ца* (Л.); *розыйду́ца, та́ги кли́на* (С.).

Лише для підкреслення вживається *таг ги*: *рева́у, таг ги бу́гул* (Д.).

Шляхом перерозподілу так і йак часто виникає *та́йак*, з випадінням к[г]: *та́йак вы йи у челлёну каліну намочі́у* (Д.).

У ролі порівняльного сполучника вживається словосполука *такёйе гибы* (*гиколі́*): *с'пува́ли, репетова́ли, такёйе ги коли́ чорти* (Д.).

Підрядні речення способу дії з відтінком наслідку вводяться сполучником *шчо*. У підрядному для підкреслення вживаються частки *вон'* («аж»), *лише́* та сполучник *и*, напр.: *так с'а сважайут, шчо й по́та бы йим на хыжу ни с'іло; так віау́ вітер, шчо вон' с'а дири́ул'а гну́ло* (Д.).

Підрядні речення міри чи ступеня з додатковим відтінком, що вказує на наслідок, поєднуються з головним сполучниками *шчо* та *обы́*, напр.: *нату́'ко с' н'а л'уби́у, хлб́че, обім банова́ла; ту́'ко набра́ла гли́ны, шчо ледвы́ припе́кала* (Д.); *ту́'ко хусна́, шчо прика́зуеме* (Л.).

У підрядних реченнях, де ступінь виражається через порівняння, досліджуванім говіркам властиві майже всі сполучники, що вживаються в підрядних реченнях способу дії порівняльних: *ги*, *йак*, *гибы́*, *йак[г]бы*, *ги кой бы*, *йак коли́* та ін., напр.: *ту́'ко спау́, ги коли́ бы перо́ упали́у* (Д.).

Зіставні складнопідрядні речення поряд з подвійним *чим—тым* (колишня форма ор. відм. відповідних займенників), у верхньонадборжавських говірках часто поєднуються подвійним сполучником *кам—там* (< *камо—тамо*). Пара *кам—там* виступає в таких реченнях, де зіставляються в формі найвищого ступеня прикметники, прислівники, а також іменники й дієслова⁴¹, напр.: *чим май годі́на, тым май фáйно росте́ киндири́ца*; *кам май го про́сит, там май го мо́рит; кам май д'і́ука, там май на н'у уры́ват; кам май ско́ро при́йдете, там май ун'і́р'уйете* (Д.).

У мовні підрядні речення пов'язуються з головними за допомогою сполучників *йак*, *аж*, *кой*, *кид'*, *обы́*, а також ускладненими *йак[г] бы*, *аж бы*, *кид' бы*, *кой бы*, напр.: *йак[г] будеш ре-*

⁴¹ Див. В. В. Німчук, Ступенювання в говірках району верхньої течії р. Боржави, стор. 90—92.

вѣти, ниц ни дѹстанеш; коли мѣеш час, мѹжеш итѹ; кой ни хоч, ни лѹсиш; кид' бы с'а мамка упоздѹла, сам накладѹ ѹгне (Д.); кит' с'а ни ѹпоздѹш, поверни (Кер.); кит' упстрижений та кѹже, егѹ, уже с'а запѹд'ѹ (Л.); такѹ, ги рѹковѹ водѹ, аж ни булша (С.); аж ни хоче спѹти, най с'а бѹвит; обы дошч ни пѹдаѹ, бѹли бы бул'и (Д.); курѹ былѹ дванѹц'ѹит', аш ни булше (Л.).

Сполучник аж є вѹбиттям давнѹоруського ажє (ажь).

Часто вживається в дослѹджуваних говѹрках запозичений з словацької мови сполучник кид' (< ked'), де виступає и внаслідок говѹркового переходу е > и перед м'якими приголосними. Зрѹдка в говѹрцѹ с. Довгого чути хит'.

Пѹдряднѹ речення умови з дуже виразним вѹдтѹнком б а ж а н н я (ми вважаємо за краще називати ѹх пѹдрядними оп т а т и в н и м и) у верхнѹонадборжавських говѹрках, як і в багатьох ѹнших говѹрках Закарпаття, приєднуються до головного сполучником кобѹи (пор. коб, коби, Грѹнч., т. II, стор. 258; кобы⁴²). Сполучник коби зустрѹчається в творах І. Франка, В. Стефаника, Ю. Федьковича, Л. Українки. Як пише Л. А. Булаховський, цей сполучник лише зовнѹшньо нагадує рос. кабы (каб), що походить з как бы, тимчасом як укр. кобѹи є вѹбиттям коли би⁴³.

На наш погляд, укр. кобѹи (кобѹи, коб) етимологѹчно якнайблѹжче спорѹднене з рос. народним кабы (каб) і бѹлор. каб. І в рос. кабы (каб) і в бѹлор. каб вѹдбилося, можливо, фонетичне написання а на мѹсцѹ первѹсно ненаголошеного о (пор. коба, сполучник, обл., «як, нѹби») ⁴⁴. Зѹставлення укр. кобѹи (кобѹи, коб), рос. кабы (каб, коба), бѹлор. каб, кабы і словацьк. кебу («якщо б») дозволяє припустити, що пѹсля к у минулому стояв сильний редукований ѹ, який у схѹднослов'янських мовах перейшов у ѹ, а в словацькій — у е. Отже, в укр. кобѹи (кобѹи), коб, рос. кабы (каб), бѹлор. каб і словацьк. кебу ми схильнѹ вбачати застиглий займенниковий корѹнь *кѹ. Про наявнѹсть займенникового кореня *кѹ у сполучниковѹ коби висловлював здогад О. Огоновський, проте вѹн не наводив нѹяких доказѹв⁴⁵.

Наше вѹтлумачення цього сполучника в своѹй основѹи не суперечить і мѹркуванням М. Фасмера про те, що в рос. кабы можна вбачати закам'янилий вѹдмѹнок *ка, як у рос. пока, покамест, болг. атка. До речѹ, укр. коби вѹн теж пов'язує з рос. кабы⁴⁶. Напр.:

⁴² І. Верхратський, Про говѹр галицьких лемкѹв, стор. 162; ѹого ж, Говѹр батюкѹв, стор. 84.

⁴³ Л. А. Булаховський, З ѹсторичних коментарѹв до української мови. Сполучники., стор. 53; див. також «Курс сучасної української лѹтературної мови», т. II, К., 1951, стор. 295; Я. О. Пура, Деякѹ особливѹстѹ синтаксису говорѹв Прикарпаття., стор. 39.

⁴⁴ «Словарь русского языка, составленный Вторым отделением Академии наук», т. IV, вып. I, СПб., 1906—1907, стор. 1215.

⁴⁵ Е. Оголовский, Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Львѹв, 1880, стор. 165.

⁴⁶ М. Vasmer, Russisches etymologisches Wѹrterbuch, Bd. I, Heidelberg, 1953, стор. 125.

кобим с'а добиў у тѳтѳ рѳбѳту, ду⁴ставаў бим ф⁴айн⁴і грѳш⁴і; **кобы** н'а сис' лигін' уз'аў та таку бим му жбѳжѳвину дала, шчо с'вітѳла бы на ўс'ый с'віт (Д.); **кобы** бѳла с', мѳа мѳамко, лиш менѳ ни мѳала, ты бы бѳла, мѳа мѳамко, за бѳдѳ ни знѳла; **кобы** ў нас мѳа ма йеннѳ, а ўтиц' най будѳ хѳт' кѳтрый (Л.).

Роль сполучника в пѳдрядних реченнях умови виконує дѳєслово стѳгнути: тод бы н'а т'ах пѳчморгом, стѳгла бим уснѳти; стѳгне дошч пѳдати, зберѳ з горѳдѳны плѳт'а (Д.).

Пѳдряднѳ речення п р и ч и н и здебѳльшого приєднуються до головного простим сполучником бо (< або, бо), напр.: ни нѳкайте, **бо** зѳм'ѳете, йак понѳкаете; тѳчѳти бы пасѳл'у, **бо** акѳ ўже вилѳка (Д.); нѳткѳ ни знаў, до Мигѳл', **бо** твѳрдо му нѳдѳбре бѳло (Л.).

Ўживаються також сполучники займенникового походження за ўто (тѳтѳ) шчо, через ѳтѳ шчо, напр.: л'ўблѳ йѳ, за ўтѳ шчо нѳгда ми попѳрек[г] д'ѳкѳ ни ўпѳвѳс'ц'і; ни пѳдеш зѳ мнѳѳ у пѳле, через ѳтѳ шчо с' нѳскор'ѳжлива такѳ (Д.).

Частѳше вживається складний сполучник заўтѳ бо, через ѳтѳ бо (пор. тому, бо в твѳрах захѳдноукраїнських письменників⁴⁷), напр.: ни знѳе нѳч заўтѳ, **бо** ни ходѳла ў вѳшкѳлу (Д.). Може вживатись і саме шчо (заўтѳ пропускається): рѳкѳ ми тѳплѳ, шчо ў хѳжи (Д.).

Зрѳдка з пѳдрядними причини вживається сполучник зачим (< за + чим — ор. вѳдм. займенника шчо), напр.: зѳчим ў т'а йе час, мѳг бис' прийтѳ до нас (Д.).

Пѳдряднѳ на слѳдковѳ приєднуються до головного речення складним сполучником так шчо, напр.: у сѳредѳ м ни гѳден прийтѳ дѳму, так шчо ни чекѳйте н'а (Д.).

Типовими допустовими сполучниками в дослѳджуваних говѳрках є простѳ аж, ѳж, хѳт' і ускладненѳ умовною часткою бы — ажбѳ, ѳжбѳ, хѳд'бѳ, а також ѳбѳ. Вони можуть пѳдсилюватись за допомогою и (й): ѳжбѳ и (й), хѳд'бѳ и (й), напр.: хѳт' и малѳй пѳндѳлик, ус'ѳгда ним пѳўно (Кер.); рѳбит ги за двѳх, хѳт'ѳн' и гиртикѳшний (Д.); ѳж бис' шчѳ чинѳў, и так ти ни дам нѳч (К.);

ѳш бѳлѳ бѳр'а, урожѳй бѳў (Л.); **ѳжбѳ** вы, мѳѳ гѳс'ц'і, ни ѳли ни пѳли, а шчи бисте, мѳѳ гѳс'ц'і, сѳмно ни сид'ѳли (Бер); **ѳж** бѳ йакѳй вѳден, ни бѳла бим (Л.); **ѳш** тотѳ и берѳт грѳшѳ за вѳнѳк, ѳбѳ трѳба с'а там ўробити; **ѳж** бис', хлѳпче, такѳй фѳйный, ис самѳѳ грѳне, йа ти д'ѳку ни ўпѳўн'у, тѳтѳ с'а ни стѳне (Д.); **кобы** рас свѳл'ба, **ѳж** бѳ с'а пак и на збѳрѳ ни вѳд'ѳли (С.); **ѳбѳм** йакѳй бит'ѳжнѳн'кѳй, йа вѳздѳрѳвѳў (Л.); **ѳбѳ** ѳуў сто рас казаў, а ўна кѳже ругѳл' (К.).

⁴⁷ Див. Л. А. Булахѳвський, З истѳричних коментарѳв до української мѳви. Сполучники..., стор. 41.

Сполучник *хот'*, як свідчать варіанти *хот'ан'* (< хот'а + н') і *хот'ай* (< хот'а + и), за походженням є активним дієприкметником теперішнього часу (пор. давньор. *хотѣа*, рос. *хотя*, білор. *хаця*).

Сполучники *аж* і *ож* походять від давньор. *аже* (*ажь*) і *оже* (*ожь*). Уживаються вони в досліджуваних говірках паралельно.

Сполучник *обьі* в допустових реченнях виступає досить часто. В аналогічній ролі в деяких карпатських говірках зустрічається сполучник *аби*: **Аби-сь дав ми тільки злота, що наповню всю долину, Аби-сь дав ми вдвоє більше, то я Дзвінку не покину**⁴⁸.

Допустові сполучники *ожбы*, *ажбы*, *хот'[д']бы*, *обьі* дуже часто виступають у парі з підкреслювальними *шчи ни*, *и так* у головному реченні, напр.: **аж биз' го просійу таги бѣга, ишчй ни послухат; обьі с'а так вітко уночі, ги їдін', и так с'а бойт** (Д.).

Підкреслювальні *шчи (ни)*, *и так* є, очевидно, кальками: перший — угорського *megis* («усе ж таки, усе ж», буквально «ще й»), другий — угорського *igu is* («усе ж таки, усе ж, усе одно», буквально «так і»).

У ролі допустових сполучників виступають *шчо (и, й)* (пор. словацький сполучник *ѣо ај*), *зачим*, а також слова *най*, *зідар'* (*зідармо*, *дідармо*, *дідармно*, *зідармно*) *шчо* і сполучення *зідар' шчо*, а *прѣ їто*, напр.: **што їты мал'ар'і и берут за рѣбѣту, захѣдит им с'а; зачим тот блуй так шкѣдѣу, и тот ис' ун' н'а мѣс'іу рѣзѣл'л'ати; ни послѣхау н'а, зідар' шчо м му говоріу** (Д.).

У підрядних реченнях допустових уживається запозичений сполучник *підик[г]* (з угор. *pedig* — «усе-таки»; «незважаючи на те, що»), напр.: **ни купіу пѣрѣс'а, педиг грѣши мау дѣста** (Д.).

У реченнях узагальнено-допустових зустрічаються сполучники: *йак ни*, *де ни*, *кудѣ ни*, *колі ни*, *тко (ко) ни*, *шчо ни* і т. ін., напр.: **котрий ни їз'ме рѣклик, усѣ з'з'ап; кудѣ ни хѣжу, усѣ за т'а гѣтку мау** (Д.).

Речення з допустовими *ажбы*, *ожбы*, *хот'[д']бы*, *обьі* часто мають додатковий відтінок умови.

Умовно-допустові сполучники теж становлять чималий ряд: *йаг бы ни*, *кул¹ко ни*, *де бы ни*, *кудѣ бы ни*, *колі бы ни* та ін., напр.: **кулко бис' ни гѣйкау, ни пѣнкау, ни хѣче й гѣтѣво** (Д.).

Підрядні речення м е т и приєднуються сполучником *обьі (убьі, їбы)* (пор. давньор. *абы*, укр. *аби*, чеське і словацьке *абу*, польське *абу*).

Сполучник *обьі* засвідчений пам'ятками давньоруськими (пор.: *Рѣжетъ изгнивъшее, ѿбы како да ѿставѣвшая въ сѣбѣраніе придоуть и сѣращеніе*⁴⁹), східноукраїнським XVII ст. (пор.: *бо Іванѣ, и лагодне и фуками, все ми дорогу правил, оби м с прибишами*

⁴⁸ Юрій Федькович, Буковина, К., 1950, стор. 41.

⁴⁹ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. II, СПб., 1895, стор. 272.

конвертуючи ему статку овецок и иных речей примножал⁵⁰), закарпатським XVII ст. (пор.: першая прычына — *обы ру(в)ны(й) бывъ изъ отцемъ своимъ, обы ся надъ отца своего не возвышавъ..*⁵¹; розказав емъ бывъ, обы тое нікто не рушавъ ніяковъ хитростю⁵²) і закарпатськими XVIII ст. (пор.: протештовалъ передъ отцемъ Ігуменомъ, обы неважился пойти и лазы манастыря Уголского дати косити⁵³). Він поширений також у бойківському діалекті: *Айбо тре го било добрі угрѣти, оби знав на другий раз, що гварити*⁵⁴.

Очевидно, сполучник *обы* виступав ще в давню давнину як паралель до *абы*, аналогічно до вживання сполучників *аже* й *оже* (пор. старосл. *о еже* — «щоб, аби»⁵⁵, старорос. *во еже*⁵⁶, польське *oby* — «хай, щоб» в окличних реченнях, давньор. *оли* й *али*, хорв. *ol* — «або»⁵⁷).

Отже, *обы* походить від сполучення *о + бы*, як *абы* (*аби*) від сполучення *а + бы*.

Приклади з сполучником *обы*: *лишила м на Івана тай на Ан'ц'у маргу, обы посокотили, а ўни й свѣи корѳвы пѳгубили* (Д.); *пѳжу с'а, обым с'а ўкѳ ўпѳтила* (Л.); *дакѳтрі женѳт молодѳцѳ и уперѳт, обы молодѳцѳа розказовала ў хѳжи* (Бер.); *кудѳ йдеш? иду, обым маѳ вѳткѳ прийтѳ* (К.).

Роль сполучника в підрядних реченнях мети може виконувати частка *най*, напр.: *пѳй с'удѳ, нибѳже, най т'а ўвѳжу* (Д.); *зметѳти ийг былѳ на дошч, най бы былѳ кѳсли* (Бер.).

Як впливає з цього розгляду, верхньонадборжавські говірки досить добре зберегли давній склад сполучників і, переважно, давні функції їх. На ґрунті лексикалізації здебільшого первинних простих сполучників виникли новіші складні. До розряду сполучників перейшли різні слова — повнозначні частини мови, зокрема займенники і займенникові форми та прислівники займенникового походження. Кілька сполучників досліджуваними говірками запозичено з сусідніх угорської та словацької мов. Є випадки, що нагадують калькування угорських сполучників.

Багатий склад сурядних і підрядних сполучників свідчить про те, що сучасна жива народна мова має досить розвинене сполучникове складне речення, зокрема складнопідрядне. Твердження, ніби діалекти бідні на складнопідрядні речення, пов'язане з недостатньою вивченістю синтаксису й системи сполучників народних говорів.

⁵⁰ «Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в.», вып. I, Чернигов, 1912, стор. 193.

⁵¹ «Выбор из старого руського письменства Подкарпатья...», стор. 58.

⁵² Там же, стор. 59.

⁵³ Там же, стор. 94.

⁵⁴ О. Кміт, зазнач. праця, стор. 9.

⁵⁵ «Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением Академии наук», т. III, СПб., 1867, стор. I.

⁵⁶ Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, т. II, стор. 336.

⁵⁷ «Hrvatski dijalektološki zbornik», knjiga 1, Zagreb, 1956, стор. 170.

С. Ф. ДОВГОПОЛ

ПОЛІСЬКА НИЖНЬОНАДДЕСНЯНСЬКА ГОВІРКА с. ПУХІВКИ

Згідно з сучасною класифікацією українських діалектів говірка с. Пухівки, Броварського району, Київської обл., належить до групи поліських говорів. За двадцять п'ять кілометрів на захід від Пухівки пролягає межа східнополіських і середньополіських говірок¹, а за тридцять—сорок кілометрів на південь починається територія перехідних говорів від східнополіських до середньонаддніпрянських.

Зіставлення з навколишніми говірками, що вже відомі в літературі², і з даними карт до 1 тому Атласа української мови дозволить показати зв'язки пухівської говірки з іншими говірками та виявити її місце серед діалектів української мови.

Село Пухівка розташоване на лівому березі Десни за 25 км від м. Києва і за 12 км від районного центру Броварів. У минулому воно належало до Остерського повіту, Чернігівської губернії. Серед пухівців є дві версії про історію назви села. За однією з них, колись воно мало назву Комарівка, а потім згоріло «впух» і стало називатися Пухівкою. За іншою версією, тут у давнину розводили гусей і заготовляли пух, у зв'язку з чим і виникла назва. Як свідчать перекази, село панщини не знало. В одній з історичних праць говориться, що майже всю Броварську волость (80—98%) заселяли «колишні державні селяни», які «вийшли здебільшого з колишніх монастирських селян»³.

¹ Див. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955, стор. 76, 82, 164, а також карта говорів української мови, стор. 308.

² Див. Ю. Виноградський, До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928; П. Гладкий, Говірка села Блоставиці, Гостомського району на Київщині, там же; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині, зб. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954; його ж, Говірка с. Михайло-Коцюбинського, Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, К., 1950; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, Чернігівської області, там же; В. М. Брахнов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, зб. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954.

³ А. Русов, Описание Черниговской губернии, т. I, Чернигов, 1898, стор. 11.

До Великої Жовтневої революції Пухівка була бідним затурканим селом. За часів колективізації в селі виникло дві артлі, які об'єдналися тепер в один колгосп ім. Ватутіна (до цього колгоспу належить і с. Рожівка). Багато місцевої молоді працює на промислових підприємствах м. Києва.

Під час Великої Вітчизняної війни майже вся Пухівка була спалена фашистами. Тепер вона відбудувалась; є школа-восьмирічка, лікарня, клуб, пошта, бібліотека. Село повністю електрифіковане, чимало колгоспників має телевізори.

Діалектологічно село не досліджувалось⁴.

Завдання цієї статті полягає в розгляді на основі зроблених спостережень деяких фонетичних та морфологічних особливостей пухівської говірки в зв'язку з поліськими і середньонадніпрянськими діалектними рисами. Для зіставлення беруться не всі суміжні говірки, а переважно ті з них, які поширені в Димерському, Бородянському та Переяслав-Хмельницькому районах, Київської обл., і в Сосницькому, Остерському, Козелецькому та Михайло-Коцюбинському районах, Чернігівської обл.

У досліджуваній говірці виявляються ті ж голосні звуки, що властиві й літературній мові, проте вони не завжди взаємовідповідні позиційно.

Так, на місці давнього а (<є) у ненаголошеній позиції, як і в літературній мові, виступає а: *чел'ад'*, *м'іс'ац'*, *дєўйат'*, *пáм-н'ат'*, *нóс'ат'*, *прóс'ат'*. Лише зрідка зустрічається е: *глед'іт'*, *колóдец'*. Середньополіським говіркам, як відомо, у відповідній позиції властиві е, а або, часом, і⁵ (говірка с. Блоставиці в дієслівних формах засвідчує виключно а); для східнополіських говірок характерне е і, менше, а⁶ (у говірці м. Сосниці в дієслівних формах виступає лише а); для говірок Переяслав-Хмельницького району — а⁷.

Відповідно до початкової ненаголошеної звукосполюки *йа* в літературній мові пухівській говірці переважно властиве *йа* і зрідка — *йе*: *йакі́*, *йалóзит'*, *Йарéма*, але *йейцé*. Середньополіські говірки в цій позиції зберігають *йе*, *йа*, а також *йі*⁸; східнополіські — *йе*⁹; переяслав-хмельницькі говірки — *йа*¹⁰.

⁴ Одну лише згадку про нього див. Г. П. Іжакевич, Про особливості говірок Броварського району, Київської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, К., 1950, стор. 31.

⁵ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 101; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 82.

⁶ Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 157; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів..., стор. 22; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 71.

⁷ Див. В. М. Брахнов, зазнач. праця, стор. 69.

⁸ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 104; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 83.

⁹ Див. Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів..., стор. 24; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 72; Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 157.

¹⁰ Див. В. М. Брахнов, зазнач. праця, стор. 69.

У нових закритих складах відповідно до давнього наголошеного **о** досліджувана говірка виявляє звук **и**: *дзир, стил, нич, виз, бик, скійки, тійки*. Звук **и** (поряд з **ю**) в цій позиції виявляють також південно-східні середньополіські говірки¹¹; східнополіські говірки в відповідній позиції мають «дифтонги» **юо**, **уе**, **уи**, **уі**, **(уі)** або монофтонги **о**, **у**, **и**, **і**¹²; переяслав-хмельницькі говірки — **і**, **и**¹³.

Монофтонг **и** (< **о**) спостерігається і в говірках північної частини Пирятинського району¹⁴ та в прилуцьких говірках¹⁵.

Ненаголошене **о** вимовляється в пухівській говірці, як правило, виразно, без наближення до **а** або **у**: *голубка, нагодуй, ночуй, дорба, вода*. Давнє **о** зберігається і в відкритих та ненаголошених закритих складах: *война, гол'л'е, хутор, остроу, роуцак, поймаг', пойти, радос'ц', парбок; метроу, сус'ідоу, чолов'ікоу, бригад'іроу; од нас*.

У закінченнях род. відм. мн. іменників чол. роду давнє **о** виступає в більшості середньополіських говірок¹⁶; у східнополіських — **а** і зрідка — **о**¹⁷; у говірках Переяслав-Хмельницького району — **о**, **і**¹⁸. Ізогласа цього явища проходить через с. Пухівку, розмежовуючи північні діалекти, у яких тут зберігається **о**, і південні, у яких виступає **і**.

Іноді ненаголошене **о** переходить у **а**: *матузка, гар'ілка, Гарпіна, манастір, хамут, дбхтар*. Подібне явище спостерігається в сосницькій говірці, а також у говірках Переяслав-Хмельницького району¹⁹.

Як і в багатьох північних говорах, у говірці села спостерігається випадіння голосного **о** за умов збігу з іншими голосними: *двєри (о)дчині, хл'іба (о)др'іж, матєр'ііі (о)дм'ірай, по(о)ббіват'*²⁰.

Давнє **о** зберігається в дієсловному суфіксі **-ова-** і виступає замість **е** в суфіксі **-ева-**: *ц'іловат', танц'оват', мал'оват'*. Ізогласа

¹¹ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 105; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 83, 85.

¹² Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 150; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів..., стор. 25; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 67.

¹³ Див. В. М. Брахнов, зазнач. праця, стор. 73.

¹⁴ Див. І. О. Варченко, Рефлексія давнього **о** в лубенських говірках, зб. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», стор. 50.

¹⁵ А. И. Филиппова, Говоры Прилукины, Черниговской области. Автореферат, К., 1959, стор. 8.

¹⁶ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 98; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 84.

¹⁷ Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 152; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 73.

¹⁸ Див. В. М. Брахнов, зазнач. праця, стор. 71.

¹⁹ Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 149; В. М. Брахнов, зазнач. праця, стор. 69, 70.

²⁰ Про це явище див. Ф. Т. Жилко, Говори української мови, К., 1958, стор. 25.

цього явища свідчить, що воно характерне тільки для поліських говорів; у говірках, які лежать далі на південь, у відповідній позиції виступає звук у²¹.

Прийменник-префікс *під* у досліджуваній говірці вживається з монофтонгом у: *пуд столбм, пуд хвірткоюу, пудн'ат', пудбшва*.

Звук у з'являється і на місці давнього о в займенникових формах *туйейі, туйейу* та, за аналогією, *ц'уйейі, ц'уйейу*, а також у числівникових формах *однуйейі, однуейу*.

У пухівській говірці на місці давнього ь під наголосом виступає і: *в'ітер, хр'ін, т'ін', сн'іг, л'іто, д'ід, д'іти, б'іли*. Звук і в цій позиції властивий також говіркам Переяслав-Хмельницького району²²; середньополіські говірки виявляють і, іе²³, східнополіські —

і (після губних йі), іе, 'е²⁴. Ізогласа, що розмежовує північні говори, де на місці наголошеного ь поширені і, іе, 'е, і південні, у яких тут виявляється і, проходить приблизно на 30 км на північ від с. Пухівки.

Відповідно до ненаголошеного ь досліджувана говірка виявляє е або і: *стенá, мешб́ок, песб́ок, семн'á, ведр́о, д'ідб́ок, д'іла́, б'іда́, т'іла́, л'іса́ми*. У південно-східних середньополіських говірках тут спостерігається і і зрідка — е, и²⁵; у більшості східнополіських — е і зрідка — и²⁶; у говірках Переяслав-Хмельницького району — і і зрідка — е²⁷, и²⁷. Ізогласа рефлексії ь у ненаголошеній позиції проходить через с. Пухівку, відмежовуючи північні говори, де виступає е, і, и, від південних, у яких виявляється і.

Спорадично в закритому складі відповідно до літературно-нормативного е в говірці Пухівки вимовляється і: *попер'ід*, але *попереду*.

У дієсловах багатократної дії замість органічного и після губних спостерігається і: *зап'іра́т', наб'іра́т', ум'іра́т'*, — після інших приголосних — и: *скида́т', зрива́т'*²⁸; відповідно до літературного і виступає и в слові *знима́т'*.

На місці давнього ь у сполучнику, частці або префіксі ні досліджувана говірка виявляє рефлекс е: *нема́ не робо́ти, не спб́-*

²¹ Див. Ф. Т. Жилко, Говори української мови, карта ізоглас № 1.

²² Див. В. М. Брахнов, зазнач. праця, стор. 73.

²³ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 98; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 86.

²⁴ Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 153, 154; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів..., стор. 26; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 68.

²⁵ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 98; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 83.

²⁶ Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 155; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів..., стор. 24; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 68.

²⁷ Див. В. М. Брахнов, зазнач. праця, стор. 73.

²⁸ Про подібне явище див. В. М. Брахнов, Говори Переяслав-Хмельницького району на Киевщині. Автореферат, К., 1960, стор. 4.

кою; нечѳо, нехтѳо, некуди. Давній ѳ у дієсловах сид'їти, посїд'їти незалежно від наголосу перейшов у е: *седжу, сед'їт', посїд'їт'*.

Як і в усьому північному наріччі, у говірці Пухівки відсутнє змішування голосних е — и незалежно від місця наголосу: *чѳвен, хлѳпец', мѳне, сѳбе, передат', перейшли*. Ізогласа, що відокремлює північні говори, де відсутнє змішування ненаголошених е — и, і південні, яким властиве таке змішування, лежить на південь від Пухівки.

Давнє е в нових закритих складах під наголосом змінилося в говірці на і: *ш'їст', п'їч, кїс'їл'*. Середньополїські говірки в цій позиції виявляють і, іе і зрїдка — е²⁹; схїднополїські — іе, і³⁰; говірки Переяслав-Хмельницького району — і і зрїдка — е³¹.

У ненаголошенїй позиції давнє е зберїгається: *пѳпел, пѳгреб, кѳамен', лѳбед', кѳорен', але ѳс'їн'*.

Ізогласа переходу е > і в словї *ѳс'їн'* (цей звук властивий південним говорам) проходить на північ від Пухівки, відмежовуючи досліджувану говірку від полїських говорїв, де в цїй позиції виступає (')е.

Відповідно до давнього е перед колишнім суфіксом -ѳк-а спостерїгається говїркове у: *мѳт'унка, їт'унка, пїят'унка*.

Звук е зберїгається в закїнченнї наз. і знах. відм. одн. іменникїв середи. роду: *гарбузїн'н'е, картоплїн'н'е, вес'їл'л'е, нас'їн'н'е, з'їл'л'е, п'їрїе, шчѳст'е*. Збереженнє цього е характерне для всїх північних говорїв³².

Відповідно до давнїх звукосполук ѳр, ѳр, ѳл, ѳл у говірці Пухївки виступають *ро, ло* або *ри, ли: дрова, дровїтн'а, брѳви, лѳжка, кривѳви, глїтѳт', грим'їт', христїц'а*.

Для досліджуваної говїрки характернї повноголоснї форми (*вѳрог, сѳром, волод'їт', охорѳна, нагорѳда*). Старїшими людьми вживаються також варїанти *страм, страмнїц'а, їраг, їлад'їт', охрѳна, нагрѳда*; слово *зѳлото* зустрїчається з повноголоссям; варїант *зѳлото*, як свїдчать старї люди, тут також уживався.

На мїсці давнього Q виступає у в словах *зѳмуж, дубрѳва*. Говірці села, як і всїм полїським говорам, властиве давнє у в словї *гурѳк*.

Замїсть давнїх *гы, кы, хы* в говірці вживаються сполуки *ги, ки, хи: хїтри, погїбел', кїнут', кїсли*. Цїкаво, що в говірці с. Зазим'я (три кілометри на захїд від Пухївки) і, частково, в говїрках сїл Погребїв та Троещини (шїсть і дванадцять кілометрїв на захїд від Пухївки) виступають сполуки *гї, кї, хї*. Цї села відсутнї

²⁹ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 104; П. С. Лисенко, Фонетичнї і морфологїчні особливостї говїрок Димерського району..., стор. 87.

³⁰ Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 150; Ф. Т. Жилко, Сучаснї змїни в говїрках Козелецького й Остерського районїв..., стор. 26; П. С. Лисенко, Говїрка с. Михайло-Коцюбїнського..., стор. 68.

³¹ Див. В. М. Брахнов, Фонетичнї риси говїрок Переяслав-Хмельницького району..., стор. 71, 73.

³² Див. Ф. Т. Жилко, Говори української мови, карта ізоглас № 2.

в мережі і тому Атласа української мови, а через те ізголоса поширення звукосполук *гі, кі, хі* не свідчить про наявність їх у говірках південного заходу східнополіської території (крім однієї говірки с. Княжичів, що за 15 км на південь від Пухівки).

У словах іншомовного походження відбувається перехід *і > и*: *кинó, километр, килó, гитáра*.

Давні *ы* та *и* в досліджуваній говірці злилися, як і в сусідніх говірках, у передньо-середнє *и*: *тíхо, син, мíли, сíні, мíло, чíсто, живíт*.

У словах *з'іма́, п'іс'мо́, крас'іви* зберігається давнє *і*. Звук *і* виступає і в деяких словах іншомовного походження, що в літературній мові мають *и* (*парт'іза́н, бригад'ір, команд'ір, сант'іметр*).

Рядом особливостей характеризується також система приголосних говірки с. Пухівки.

У закінченні наз. відм. одн. прикметників (діеприкметників, числівників, займенників) чол. роду зникає *й*: *зелéни(й), ско́ше-*

ни(й) луг, сін'і(й) пинджа́к, четве́рти(й), такі(й) ден', са́ми(й) ші́рши(й). Ізогласа зникнення *й* у відповідних формах свідчить, що на південь від Пухівки зустрічаються тільки нестягнені форми, а на північ — стягнені.

Зберігається *й* у закінченнях дав. і місц. відм. прикметників (займенників, діеприкметників і числівників) жің. роду: *молоді́й д'і́учин'і, л'у́бий доц'ц'і, на зла́мані́й гру́ші, у бі́лши́й хат'і, у дру́гий брига́д'і, такі́й дити́н'і*.

Нерідко втрачається *й* у наказовій формі односкладових дієслів: *ни(й), ли(й), би(й)*, хоч поряд зустрічаються форми з *й*: *ми́й, ший*.

Після префікса, що кінчається на голосний, звук *й* у досліджуваній говірці зникає або, навпаки, не розвивається: *при́(й)де, ві́(й)ти, при́(й)н'а́т', на(й)шли́*. Ізогласа цього явища в слові *при́йде* свідчить, що на південь від поліських говорів *й* не зникає, за винятком поодиноких подільських та середньонаддніпрянських говірок.

У прислівнику *тре́йчи* та в прикметнику *тре́йт'і* давній *й* зберігається, проте прислівник зрідка вживається і без *й*: *тре́чи*³³.

Для пухівської говірки характерна відсутність протетичних звуків на початку слів перед голосними *у, о*: *уж, у́хо, ос'* («вісь»), *у́лиця́, убо́л'ле, у́з'ки, окно́* (хоч у мн. *ві́кна*), *ор'іх, ого́н', у́л'ік, у́зол, у́са* (наз. відм. мн. від *овес*), але *го́стри*. Ізогласа наявності протези в слові *у́лиця* проходить приблизно за 20 км на захід від Пухівки і розділяє середньополіські говірки (з наявністю протетичного звука) та східнополіські, де цей звук переважно відсутній.

Досліджуваній говірці властиве подвоєння приголосних, що сталося внаслідок асиміляції *й* у давніх *-ье (-ьју)*: *жит'т'е́, ве-*

³³ Щодо збереження *й* у прислівнику *тре́йчи* див. І. О. Варченко, Палатальні (середньоязичні) звуки в лубенських говірках, зб. «Середньонаддніпрянські говори», К., 1960, стор. 83.

с'іл'л'е, нас'ін'н'е, кам'ін'н'е, см'їт'т'е, з'іл'л'у, нас'ін'н'у. Подвоєння приголосних у цій позиції спостерігається також у говірках Переяслав-Хмельницького району³⁴; у східнополіських говірках зустрічаються випадки з подвоєнням і без подвоєння³⁵; у більшості середньополіських говірок немає подвоєння³⁶.

Ізогласа подвоєння приголосних у розгляданій позиції свідчить про те, що це явище властиве східнополіським, середньоаддні-пряньським та волинським говорам і відсутнє в середньополіських та подільських говірках. Стягнення приголосних у цій позиції виявляється окремим острівцем у східнополіських говірках над Десною, що потверджує спостереження Ф. Т. Жилка над остерськими і козелецькими говірками³⁷.

Приголосні в формах ор. відм. одн. іменників жін. роду III відміни в пухівській говірці подвоюються: *но́ччу, сіл'л'у, т'ін'н'у, але п'їчу*.

У дієсловах 3-ї ос. одн. і мн., а також в інфінітиві звук т завжди м'який: *ба́чит', кри́чїт', ору́т', перу́т', мійу́т', косі́т'*. М'якість т властива сосницькій говірці³⁸; у деяких середньополіських говірках виступає т і т'³⁹.

Шиплячі перед а (<є) в дієсловах 3-ї ос. мн. вимовляються м'яко: *крич'а́т', ба́ч'а́т', дру́ж'а́т', леж'а́т', тїш'а́т'*. М'якість шиплячих у цій позиції спостерігається в говірках Блоставиці, Сосниці, Переяславщини і Прилуччини⁴⁰.

Пухівська говірка виявляє ствердіння шиплячих основи в іменниках і прикметниках: *радо́шчи, жа́лошчи, ну́стошчи, ду́рошчи, мїшачи, кї́р'ачи, но́чи, пе́чи, гру́ши, кру́чи, пло́шчи, ме́жі* (наз. відм. мн. і род. відм. одн.); *гро́ши*; також у числівниках *пе́рши* (наз. відм. мн.), *дві́чи, тре́йчи*.

Звук в виникає в словах *хво́ри, пахва́, верствá*. Зникнення в спостерігається в словах *с'(в)а́ті, с'(в)а́ткі (велико́дні)*, хоч поряд *св'а́то* (коли йдеться про революційне свято).

Дзвінки приголосні наприкінці слів та в середині слова перед глухими зберігають свою дзвінкість: *дуб, риг, виз, сад, моро́з, ниж, пудпе́рти, во́жки, соло́дки, бері́зка*, хоч поряд *блі́шше, ві́шше*. За аналогією до позиції перед глухими приголосними (*д'охт'а́р,*

³⁴ Див. В. М. Брахов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району..., стор. 75.

³⁵ Див. Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів..., стор. 29; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 72.

³⁶ Див. П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 87.

³⁷ Див. Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів..., стор. 29.

³⁸ Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 163.

³⁹ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 112; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 88.

⁴⁰ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 116; Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 160; В. М. Брахов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району..., стор. 75; А. И. Филиппова, зазнач. праця, стор. 10.

но́хт'і) звук г вимовляється як х і перед голосними в словах д'о́хот', но́хот'.

У середньополіських та в переяслав-хмельницьких говірках приголосні наприкінці слів дзвінки, зате в префіксах і прийменниках дзвінки перед глухими вимовляються глухо ⁴¹.

Пухівській говірці властива зміна мй > мн': мн'áсо, памн'ат', семн'á, мн'ат', мн'áта, солóмн'ани, імн'е. Ізогласа цього явища в слові пам'ять проходить приблизно за 30 км на північ від с. Пухівки, відокремлюючи північні говори, де виступає памет', пам'ат', від південних, які виявляють звукосполуки мн' або мй.

Звук р наприкінці слова в досліджуваній говірці твердий: бригад'ір, секретар, Лазар, бондар. У позиції перед а звук р частіше м'який: р'асні, р'áмо, гр'ад, пор'áдок, бур'áк, квартир'áнт, штр'а-хóўка, зор'á, бур'а, — і лише зрідка р буває твердим: ратовáт', на дверáх, вечерáт', бу́ра. Твердим р виступає перед голосними у, о: óрут', ору́, вару́, куру́, кручо́к, чо́тиро́х, тро́х; також — двéри.

У цій же позиції подібна вимова р спостерігається в середньополіських говірках, у говірках Переяслав-Хмельницького району, Прилуччини та в сосницькій говірці ⁴²; в інших східнополіських говірках р переважно диспалаталізоване ⁴³.

Приголосний л перед голосними а, е, о, и в досліджуваній говірці напів'який: лі́си, лі́ст, лежа́т', во́ліу́, ла́д, лопа́та, мо́локо, ході́ла.

Ця якість звука л у відповідній позиції виявляється в частині середньополіських ⁴⁴ і східнополіських говірок ⁴⁵ та в говірках Переяслав-Хмельницького району ⁴⁶; у сосницькій говірці цей звук буває твердий і напів'який (у вимові жінок і дітей він завжди напів'який) ⁴⁷.

Перед приголосними н, к, ц, ш, т у пухівській говірці виявлена зміна л' > л: ме́лник, сі́лли, мі́лли, пі́лли, стебе́лце, палто́, бі́льше, ко́лце́, в'і́лце. Подібне явище спостерігається в лубенських говір-

⁴¹ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 110, 112—114; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 90; В. М. Брахнов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району..., стор. 74.

⁴² Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 111; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району, стор. 89; В. М. Брахнов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району..., стор. 75; А. И. Филиппова, зазнач. праця, стор. 10; Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 158.

⁴³ Див. Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів..., стор. 28; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 81.

⁴⁴ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 111; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 91.

⁴⁵ Див. Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів..., стор. 29; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 81.

⁴⁶ Див. В. М. Брахнов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району..., стор. 75.

⁴⁷ Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 159.

ках⁴⁸. У середньополіських⁴⁹, східнополіських⁵⁰ та в переяслав-хмельницьких говірках⁵¹ звук л перед відповідними приголосними переважно напівм'який (спорадично в говірці с. Блισταзиці трапляється тверде л перед н).

Говірка Пухівки виявляє епентетичне л після губних у дієслівних формах: *рòбл'ат'*, *л'убл'ат'*, *прáўл'ат'*, *дй'ул'ац'а*, *лòўл'ат'*. Ізогласа поширення вставного л у цій позиції пролягає щось за 30 км на північ від с. Пухівки, відокремлюючи північні говори, де відсутнє вставне л, і південні, у яких виступає цей звук.

Приголосний ц у досліджуваній говірці переважно м'який, зокрема наприкінці слів: *м'іс'ац'*, *хлòпец'*; в іменниках перед -а: *кúриц'а*, *молодй'а*; у займенниках: *ц'іх*, *ц'іми*; поряд з цим зустрічається і тверде ц: *цурáц'а*, *цурка*, *кúци* («короткий»).

Подібна вимова звука ц наприкінці слів виявляється в говірках Переяслав-Хмельницького району⁵²; переважно м'який він також у середньополіських говірках⁵³; у східнополіських — звук ц твердий⁵⁴.

На місці ф у говірці Пухівки виступають звуки х, п та звукосполуки хв і зрідка — кв: *хунт*, *хúра*, *картòпл'а*, *Пиліп*, *хвіртка*, *шáхва*, *хваміл'йа*, *хвигúра*, *хвартúх* (іноді *квартúх*), *Хвèдор*, *Нехвòд'йй*, *квасòл'а*.

Звук г зберігається в прислівнику *негдè*. Звук г зустрічається в словах: *гунáза* («гуля»), *гúл'а*, *гвалт*, *дзйга*, *гúдзйк*, *гедз'*, *гнит*, *Гл'а* («для») та ін.

У дієслівних формах з основою на д виступає африката дж: *буджú*, *седжú*, *воджú*, *ходжú*; у вимові молоді села ці форми звучать переважно з приголосним ж: *бужú*, *сежú*, *вожú*.

Звук дж спостерігається також у середньополіських⁵⁵ і переяслав-хмельницьких говірках⁵⁶; у східнополіських говірках африката дж зустрічається зрідка⁵⁷.

⁴⁸ Див. І. О. Варченко, Палатальні (середньоязичні) звуки в лубенських говірках, стор. 81.

⁴⁹ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 111.

⁵⁰ Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 159; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів..., стор. 29; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 81.

⁵¹ Див. В. М. Брахнов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району..., стор. 75.

⁵² Див. там же.

⁵³ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 115; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 89.

⁵⁴ Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 159; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 80.

⁵⁵ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 116; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району..., стор. 91.

⁵⁶ Див. В. М. Брахнов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району..., стор. 76.

⁵⁷ Див. Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 161; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського..., стор. 83.

Африката $\widehat{дз}$, як і в середньополіських та середньонаддніпрянських говірках⁵⁸, виступає в обмеженій кількості слів: $\widehat{дзіга}$, $\widehat{дзеркало}$, $\widehat{дзвин}$, $\widehat{дзуз}$ (вигук, яким відганяють kota), $\widehat{дзурчіт}$.

Приголосний звук ч унаслідок дисиміляції в досліджуваній говірці зазнав зміни в ш перед н: *пшенішши, сѳн'ашши, см'ашши*: звук к заступився приголосним х перед т: *дѳхтар, тр'ахтор*.

У говірці села спостерігається послідовна заміна $t > d$ у сполучниках *так, та (та ѱ), то*: *Прѳс'ат', дак ѱа ѱ кажѳ: даваѳ по-с'їєм пшеніц'у; до ѱа на п'анішчину ѱтѳму, да снопѳк нажнѳ, да з п'анішчини, да ѱ вѳжну*.

Подібне явище зустрічається в середньополіських говірках⁵⁹; у переяслав-хмельницьких та східнополіських говірках у цих сполучниках виступають приголосні t і d паралельно⁶⁰.

Звук ж замінився приголосним з у словах *зал'їзо, миз* («між»), хоч іноді зустрічається і *миж*. У пухівській говірці виявлено явище переходу одних приголосних у інші: $p > n$ (*некрѳт*), $p > l$ (*ѱармалок*), $n > l$ (*палам'ар*), $m > n$ (*Нехводіѳ*).

Зустрічається тут і явище занепаду окремих звуків або складів: *мѳ(ж)на, тр(ѳб)а, к'а(ж)е, мѳ(ж)е, бѳ(д)е* та ін.

Своєрідних особливостей словотвору в говірці Пухівки спостережено небагато.

З метою іронічної характеристики в іменниках жін. роду вживається суфікс *-ух-*, у іменниках чол. роду — *-ун-*: *брехѳха, лизѳха, мазѳха, ласѳн, вередѳн, хвастѳн, свистѳн, брехѳн*. Суфікс *-ух-*, що в літературній мові надає відтінку згрубілості, у говірці, як і в російській мові, досить часто вносить відтінок прихильності, ласкавості: *моѳа сестрѳха, мий братѳха, Ван'ѳха, Кур'ѳха*.

Іронічно-зневажливого відтінку надає слову суфікс *-ан'*: *лоб'ан', голов'ан', черев'ан', нос'ан', бород'ан'*.

Досить часто в пухівській говірці зустрічаються суфікси *-ишч-е, -ак-а* для визначення відтінку згрубілості: *ручѳшче, мордѳшче, ротѳшче, морд'ака, рот'ака*.

Суфікс *-ишч-е* вживається також на визначення площі, з якої щось зібрали (*просѳшче, жѳтнншче*), або місця, де раніше стояли будівлі (*двѳришче, пожарѳшче*).

Для іменників середн. роду із збірним значенням характерні суфікси *-ин'н'-е*, для іменників жін. роду *-н-*: *гарбузѳн'н'е, квасолѳн'н'е, калачовѳн'н'е; комашн'а, тел'ашн'а, мурашн'а, дурашн'а*.

Поряд з простою формою найвищого ступеня порізання при-

⁵⁸ Див. П. Гладкий, зазнач. праця, стор. 113; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району., стор. 91; В. М. Брахов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району., стор. 76.

⁵⁹ Див. П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району., стор. 88.

⁶⁰ Див. В. М. Брахов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району., стор. 77; Ю. Виноградський, зазнач. праця, стор. 161; П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського., стор. 79.

кметників та прислівників (*найстаріши, найхуже*) виступає описова: *са́ми гідши, са́ме краще, са́ми ме́нши*.

Відтінку згрубілості в досліджуваній говірці надають суфікси *-елезн-* (*тоўстелэзни, доўжелэзни*), *-езн-* (*величэзни*), *-ущ-* (*ску-п'у́шчи*), *-уч-* (*тоўст'у́чи*) та *-енн-* (*тоўстэ́нни, силэ́нни*).

Суфікси *-есен'к-* та *-ус'ен'к-* (частіше) вживаються в говірці на означення міри якості: *білэ́сен'ки, малэ́сен'ки, гарн'у́с'ен'ки, мал'н'у́с'ей'ки, корот'у́с'ен'ки*. Неповна якість прикметників передається суфіксом *-оват-*: *солодковати, гирковати, низ'ковати*.

У деяких прислівниках місця і часу зустрічається суфікс *-ечк-*, *-ен'к-*: *та́мечки, ту́течки, ондечки, тепе́речки, та́мен'ки, ту́тен'ки, тепе́рен'ки*.

Слова *спитат', спинит'* ніколи не зустрічаються з префіксами *за-*, *зу-*. Без префікса *зу-* вживається слово *стр'ит'*, без префікса *з-* — слова *вітти* («звідти»), *вітки, витки́л'а* («звідки, звідкіля»).

Говірці Пухівки дуже властивий складний дієслівний префікс *попо-*: *попоходіли, попоробіли, попоноси́ли, попопросіли*.

Більшість істотних особливостей у досліджуваній говірці стосуються словозміни.

Зокрема, іменники жі́н. роду I і III відміни з основою на шиплячий у род. відм. одн. і наз. відм. мн. мають закінчення *и:* *кру́чи, гру́ши, зада́чи, плóшчи, ме́жй, но́чи, пе́чи*.

Як і для всього північного наріччя, для говірки характерне закінчення *-у* в дав. — місц. відм. одн. іменників II відміни чол. роду: *ба́т'ку, бра́ту, го́ст'у, кра́йу, дубу, ковал'у́*.

Ор. відм. іменників III відміни має тільки фонетичні відмінності порівняно з формами літературної мови: *но́чку, п'ічу, ра́дост'у*.

У наз. відм. мн. іменники чол. роду II відміни закінчуються на *-и*, *-а*: *поводі́, рукава́, грунті́, труді́, годá, л'іса́, поряд — годі́, л'ісі́*; після приголосного *р* виступає закінчення *-і*: *дохтар'і, вє-чор'і, косар'і, Бровар'і*.

У пухівській говірці іменники з суфіксом *-ан-*, які вказують на соціальний стан, національну належність, професію, у наз. відм. мн. мають закінчення *-и*: *сел'а́ни, цига́ни, м'ішча́ни, громад'а́ни*. Лише в іменнику *л'уди* лексикалізувалося закінчення *-є*: *л'уде*.

Род. відм. мн. іменників жі́н. роду I відміни має в основному нульову флексію: *хат, стр'іх, ба́лок, кип* («кіп»), *сесте́р, але ба́бійу́*.

Досить поширена в говірці клична форма іменників: *до́н'у, сін'ну, Мико́ло, молоді́це, диті́но, Мар'і́ко*. При звертанні на ім'я і по батькові вживається наз. відм.: *Іва́н Петро́вич, Васи́л' Сідо-рович*.

Від чоловічих імен (крім імен на *-а*) клична форма вживається тоді, коли мовлення має відтінок попередження: *Ой Іва́не, Іва́не, пошан'ї́ се́бе*.

У наз. відм. мн. уживається коротка і повна форма прикметників: *чужі́ л'уде, га́рни ко́н'і, сін'і́ очи, чужі́ї́ л'уде, га́рний ко́н'і, сін'і́ї́ очи*.

Наз. відм. присвійних прикметників має закінчення *-и*: *ба́т'ко-ви, ма́чини д'іти*.

Форма особових займенників з приставним *н* у говірці майже не зустрічається: *одѣжа на йій, на йому, на йіх, підѣм до йійі, до йогѣ, до йіх*, але *балáкаў з нѣйу, з нїми*.

Паралельно з нечленними формами вказівних займенників живляються, хоч і рідше, членні: *та, та́йа, ц'а, ц'а́йа, те, те́е*.

Неозначена форма дієслова має лише суфікс *-т'*: *ході́т', носі́т'*. Зрідка (в народних піснях) спостерігається інфінітив на *-ти*.

Пухівській говірці властиві дві форми майбутнього часу недоконаного виду дієслів — складна і складена: *ході́тиму, просі́тиму, б́уду ході́ти, б́уду просі́ти*.

Спостерігається форма давноминулого часу: *сказа́ў бу́ў, зро́біла бу́ла*.

Наказова форма дієслів (1-а ос. мн.) має закінчення *-ім(о)*: *ход'ім, ход'імо, нес'ім, нес'імо, бер'ім, бер'імо*.

2-а ос. мн. наказової форми дієслів закінчується на *-іт', -те*: *бер'іт', роб'іт', п'іт', б'іт', в'іт', л'іт', стійте, шукáйте, шійте, мійте*.

Деякі іменники засвідчують у досліджуваній говірці відмінний граматичний рід: *кров* (чол. рід), *л'ітра* (жін. рід), *р'áмо* (середн. рід), *л'ісапéта* (жін. рід) та ін.

Розгляд фонетико-морфологічних особливостей говірки с. Пухівки в порівнянні з даними сусідніх говірок свідчить про те, що в досліджуваній говірці є багато спільного з поліськими та середньонаддніпрянськими говірками. Поліські мовні риси виявляються в пухівській говірці, зокрема, в збереженні *е* в колишньому закінченні *-ѣ* і давнього *о* в відкритих та ненаголошених закритих складах і в дієслівному суфіксі *-ова*; у зникненні звука *й* у наз. відм. одн. прикметників і після префікса, що кінчається на голосний, та ін.

Поряд з характерними рисами північного діалектного типу, у говірці с. Пухівки спостерігається ряд явищ, властивих південно-східним говорам. Головніші з них такі: ненаголошене *а* (< *ѣ*), початкове *йа* на місці давнього *йа*, наголошене (зрідка і ненаголошене) *і* (< *ѣ*), наголошене (а часом і ненаголошене) *і* (< *е*) в закритих складах, уставне *л* та м'яке *-т'* у дієслівних формах, наявність сполуки *мн'* (< *мй*), африкат *дж, дз* і м'якості приголосного *ц*.

Як уже говорилося, згідно з сучасною класифікацією говорів української мови говірка с. Пухівки належить до північних діалектів, проте дані порівняння, а також ті ізоглоси ряду явищ, які проходять через с. Пухівку або за 30—40 км на північ від неї, дозволяють уважати досліджувану говірку за одну з таких, які мають риси перехідних від східнополіських до середньонаддніпрянських говірок. Оскільки територія вказаних перехідних говірок сягає далі на північ, ніж прийнято в науковій літературі, виникає питання про перегляд межі східнополіських і лівобережних середньонаддніпрянських говорів.

І. О. ВАРЧЕНКО

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ДВОХ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ

Питанням про виникнення наших прізвищ, про походження деяких із них, що на сучасному етапі розвитку української мови стали вже незрозумілими і загадковими, питанням про правопис та орфоепію їх тепер цікавиться багато хто. Про інтерес до цих питань свідчать такі, наприклад, факти, як безпосереднє звертання носіїв говірок до учасників діалектологічних експедицій і листи, що надходять до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та до редакцій журналів і газет.

Ця коротка стаття переслідує мету дати відповідь щодо походження, а також правопису і вимови лише двох прізвищ. Для розв'язання порушеного завдання залучаються дані діалектів, топоніміки і художньої літератури та іншомовні факти.

Слід, до речі, підкреслити, що дуже корисну і потрібну справу робить журнал «Українська мова в школі», який має спеціальний відділ «Консультація», де висвітлюються найрізноманітніші питання, а серед них, звичайно, і питання ономастики. Цим журнал сприяє поглибленню фахових знань учителів-мовників і піднесенню культурного рівня читача. Однак у згаданому відділі популярного журналу часом трапляється поверховий або плутаний розгляд окремих явищ мови.

Не можна, наприклад, не спинитися на двох відповідях журналу «Українська мова в школі». (1957, № 1, стор. 70—71), що стосуються правопису прізвищ *Визиренко* і *Калениченко*. Деякі міркування журналу, зокрема про належну внормованість правопису прізвищ і про відсутність підстав для вживання і замість *е, и* в прізвищі *Калениченко*, є цілком справедливими. Та ж частина пояснення, яка зачіпає семантику та етимологію названих прізвищ і «обгрунтовує» подвійне написання їх, викликає серйозне заперечення. Насамперед не можна погодитися з таким твердженням щодо *Визиренко*: «Очевидно, це прізвище походить від слова *візир* або *визирати*, звідси і правильне написання його — *Визиренко, Визиренко*».

Якщо брати за основу *візір* у його сучасному літературно-нормативному вигляді (за словниками), то слід з'ясувати похо-

дження цього іменника, без чого важко обстоювати будь-який висновок. Слово *vižir* веде початок від арабськ. *vazi* («той, що видає закони, запроваджує, установлює, кладе») через арабсько-тур. *vāzīr* і тур. *vezir* («вища адміністративна особа — в колишній Османській імперії і в деяких країнах мусульманського Сходу»; до цього пор. тур. — з арабської — *nazir* — «міністр», «той, що дивиться, спостерігає», «завідувач»). Отже, у другому від кінця слова складі наявність звука *i* етимологічно не potwierджується. Не засвідчують здебільшого цього звука і сусідні мови (пор.

болг. *vezir*, серб. *vežir*, польське *węzır*, чеське *vezir*, тат. *vəzir*, нім. *Vesier*, *Wesir*, рос. *визирь* і молд. *vižir*). Діалектно трапляється як звук *и* (напр., у західнолугенських говірках — м. Гребінка)¹, так і звук *i* (напр., у середньополтавських говірках: *vižir* — м. Миргород, — варіант з іншим наголосом, відомим за лексикографічними джерелами², хоч з певністю не можна сказати, що варіант з *i* є відбиттям запозичення, а не успадкованого слова.

В обох складах іменника *vižir* (або його похідних) звука *i* не відбивають і давньоруські, а також, переважно, староукраїнські пам'ятки: *вѣзырь*, *възырь* (И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1-й, СПб., 1893, стовпець 284), *вейзирь* (1683 р.; «Летопись Самовидца», К., 1878, стор. 158), *Везирь* (1683 р.; «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницького», М., 1846, стор. 73), *Вейзерови* («Сказание о войне козацкой» Самійла Величка, К., 1926, стор. 80), *визѣрь* («Киевская старина», т. XI, 1885, стор. 72), *Вѣзерский* (1766 р.; «Архив Юго-Западной России», ч. 1, т. II, К., 1864, стор. 606—607), *Wizerskiego* (там же, стор. 147-bis), *Вѣзерскій* (1768 р.; там же, ч. 1, т. III, стор. 755, 756). Як свідчать ці дані, передумов для виникнення звука *i* в запозиченні *vižir* фактично майже не було. Спорадичні ж винятки *визѣрь* і *Вѣзерский* з'явилися, напевне, внаслідок відбиття діалектної риси (пор. хоч би *vižir* з південно-східного говіркового масиву) або завдяки практиці російських канцелярій. Діалектними особливостями пояснюється також написання *е*, замість *и*, в наголошеному складі (пор. *Вейзерови* і сучасне наддністрянське *хѣтрий* або північнополтавське *садѣба*).

З огляду на історичні дані і на свідчення інших мов слід прийти до висновку про безпідставність уживання *i* в обох складах. На основі сукупності свідчень, зокрема й найновіших із художньої літератури (пор. А. Навої, Фархад і Шірін. Переклад М. Бажана, К., 1947, стор. 44, 46, 48, 165 та ін.), треба було б погодитись на тому, що в другому з кінця складі можна вживати *е*: *vezir*. Отже, пропонований варіант вимови і написання прізвища — *Визирѣнко* відпадає як бездоказовий, неаргументований.

Однак до уваги необхідно взяти ще моменти деетимологізації (утрата змістового зв'язку з певним коренем), народної етимо-

¹ Із звуком *и* це слово відбите, між іншим, і в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка, т. I, К., 1907.

² Див. там же.

логії (переусвідомлення слова і пов'язування його з відомими словами рідної мови) та можливості виведення прізвища від основи, що є впадкуванням, а не запозиченням. На розгляданому прізвищі ці моменти простежуються досить виразно. До того ж, народне етимологізування могло виявлятися ще в діалектах тюркських мов (пор. тур. *vizir* — «умить, скоро, жваво»). Змістове пов'язування прізвища *Визиренко* з *визирати* безсумнівне (пор. *скидати* → *Скидан* → *Скиданенко* і село на Полтавщині *Скиданки*; *продати* → *Продан* → *Проданенко* і село на Дніпропетровщині *Проданівка*; *ждати* → *Ждан* → *Жданенко* і села *Жданівка* на Вінниччині, Дніпропетровщині, Полтавщині та ін.). Народну етимологізацію і разом з тим усталення в обох випадках звука *и* потверджують, зі свого боку, факти топоніміки (пор. с. *Визирка* і х. *Визирці* на Одещині, х. *Визирівка* на Сумщині).

Народне етимологізування і можливості виведення прізвища від успадкованої основи, очевидно, тут дуже тісно переплелися. У цьому легко переконатися, якщо зважити ще на такі факти: *Визір* (прізвище, с. Велика Обухівка, Миргородського району на Полтавщині), *візир* («вигляд, погляд», «вікно» і «візир») ³, *візур* («вікно», закарпатські говори), *візир'я* («люстро») ⁴ і *візир* («дротяна заслона при шоломі») ⁵.

Отже, ураховуючи всі викладені міркування і виходячи з настанов «Українського правопису», згідно з якими слід уникати паралелізму в написаннях, треба визнати варіант прізвища *Визиренко* за єдиний як фонетично, так і графічно.

У тлумаченні прізвища *Калениченко* журналом «Українська мова в школі» також припущена неточність, яка виявилася, зокрема, в намаганні пов'язати це прізвище з іменником *каліна*. Насправді ж, утворене від слова *каліна* за допомогою суфікса *-енко* похідне прізвище має вигляд *Каліненко* і ні в якому разі не *Калениченко* (чи *Калениченко*).

Розглядане прізвище є, без сумніву, патронімічним. Припущення, ніби воно походить від жіночого імені, видається безпідставним, оскільки відомий від *Кулина* (рос. *Акулина*, польське *Akwilina* з лат. *aquila* — «орел», *Aquilina* — «орлина» через старогр. *Ακυίλη*) варіант *Калина* порівняно з іншими (*Кулина* і *Якилина*) зустрічається в говірках дуже рідко, унаслідок природного відштовхування від однозвучної назви рослини. Це спостереження перекуликається з топонімічними фактами (пор. *Кулинівка* на Одещині, *Кулиничі* на Львівщині, Полтавщині і Харківщині, *Кулинка* на Станіславщині і т. ін.).

Вичерпне пояснення дає чоловіче ім'я *Каленік* (< старогр. *Kallinikos*, — «той, що здобуває славу, прекрасну перемогу;

³ «Див. «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка, т. I, К., 1907.

⁴ Пор. «Беру *визир'я*: глибоко запалі очі, змарніле лице й строгий, сухий вираз на йому» (С. Васильченко, Талант, К., 1955, стор. 33).

⁵ Див. І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. IV, К., 1951, стор. 527; т. XII, К., 1953, стор. 114.

переможний» — від *kállos* — «краса; красуня» і *níkē*, дор. *níkā*, пізньогр. *níkos* — «перемога, перевага»). З приводу цього імені слід лише зауважити, що в ньому сталася зміна наголошеного *и* в *е* на місці старогрецького *і* внаслідок тенденції до семантичного розрізнення з українським словом *калі́нник* — «пиріг (хліб) з калиною», «кисіль з калини» (пор. щодо фонетико-семантичної диференціації на ґрунті історично одного й того ж слова широко відомі *голівка* і *голівка*, *берізка* і *берізка* або діалектне *лїнія* — «залізнична колія, ряд» і *лінія* — «риси, риска»).

Серйозні аргументи на користь саме такого тлумачення прізвища *Каленичєнко* подають факти топоніміки (пор. *Калениченки* на Полтавщині, *Калениченків* на Сумщині, *Каленики* на Станіславщині, *Калеників* на Харківщині і под.).

Отже, з двох позірно пропонованих, а в деяких канцеляріях навіть практикованих варіантів — *Калиниченко* і *Калениченко*⁶ прийнятним та етимологічно і фонетично вмотивованим слід визнати другий. Зрозуміло, що в вимові він у багагьох говорах звучить як перший.

Розгляд питання про виникнення прізвищ *Визирєнко* і *Каленичєнко* яскраво доводить вагу різнобічності в підході до фактів ономастики, вагу свідчень етимології, діалектології, фонетики, історії мови та інших галузей мовознавства в поєднанні їх, у взаємозв'язку. У цій справі може немало нашкодити поспішність висновків і неврахування окремих даних, навіть дрібних.

Витлумачення хоч би деяких прізвищ зайвий раз підкреслює те, наскільки необхідним і важливим є збирання діалектного ономастичного матеріалу з усіма подробицями, що до нього стосуються.

⁶ Про зовсім неграмотний варіант — *Калініченко* тут не варто навіть згадувати.

С. І. ДОРОШЕНКО

МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ СУМЩИНИ

У пропонованих матеріалах, читач знайде ту частину говіркової лексики Сумщини, якої немає в українській літературній мові або яка розходиться з відповідними словами української літературної мови значенням чи особливою фонетико-морфологічною структурою.

Діалектна вимова слів передається буквами звичайного українського алфавіту. З додаткових знаків ужито: 1) африкати **дж**, **дз** позначаються відповідними літерами з дужкою над ними; 2) задньоязичний дзвінкий вибуховий звук передається літерою **г**.

Слова пояснюються лексичними або фразеологічними відповідниками літературної мови. Якщо таких відповідників у літературній мові немає, значення слова розкривається описово. До деяких говіркових назв рослин наводяться латинські відповідники.

СЛОВНИК

Умовні скорочення слів-термінів

анат. — анатомія
безос. — безособове дієслово
бот. — ботаніка
буд. — будівельна справа
виг. — вигук
вищ. ст. — вищий ступінь
глузл. — глузливе
гонч. — гончарна справа
див. — дивіться
дит. — слово або вислів, що вживається дітьми або зустрічається в розмові з дітьми
дорев. — дореволюційне слово
етн. — етнографія
ж. р. — жіночий рід
заст. — застаріле
зб. — збірне

зменш. — зменшене
знев. — зневажливе
ірон. — іронічне
кул. — кулінарія
лайл. — лайливе
мн. — множина
мод. с. — модальне слово
наказ. сп. — наказовий спосіб
неперех. — неперехідне дієслово
нов. — слово, нове за походженням
пред. — предикативне слово
през. — презирливе
прийм. — прийменник
присл. — прислівник
р. в. — родовий відмінок
рел. — релігійно-культове слово
риб. — рибацтво

рідк. — зрідка вживає
с. г. — сільське господарство, сільськогосподарське
спол. — сполучник, сполучне слово
с. р. — середній рід
техн. — технічна справа
тільки мн. — уживане тільки в множині

тільки одн. — уживане тільки в однині
фам. — фамільярне
ч. — частка
част. мн. — уживане частіше в множині
ч. р. — чоловічий рід
шк. — шкільне

Умовні скорочення назв населених пунктів,
у яких записувалась лексика

- А.* — с. Алтинівка, Конотопського району.
Ан. — с. Андріївка, Роменського району.
Ант. — с. Антонівка, Ямпільського району.
Б. — с. Байрак, Липоводолинського району.
Бас. — с. Басівка, Хотінського району.
Бгд. — с. Богданівка, Шосткинського району.
Біл. — с. Біловоди, Хотінського району.
Боб. — с. Бобрик, Улянівського району.
Боч. — с. Бочечки, Конотопського району.
Брж. — с. Бережки, Лебединського району.
Брз. — х. Березівка, Талалаївського району.
Брм. — с. Боромля, Тростянецького району.
Буд. — с. Будне, Охтирського району.
Буйм. — с. Буймер, Тростянецького району.
Бшк. — с. Бишкiнь, Лебединського району.
В. — с. Ворожба, Білопільського району.
Вас. — с. Василівка, Лебединського району.
В. Б. — с. Великий Бобрик, Сумського району.
В. В. — с. Великий Вистороп, Лебединського району.
Вег. — с. Вегерівка, Путивльського району.
Вов. — с. Вовківці, Роменського району.
В. П. — с. Велика Писарівка, Великописарівського району.
Врж. — с. Ворожба, Лебединського району.
В. С. — с. Великий Самбір, Конотопського району.
В. Ч. — с. Велика Чернещина, Сумського району.
Г. — с. Грунь, Охтирського району.
Гл. — с. Глинськ, Роменського району.
Глхв. — м. Глухів, Глухівського району.
Гол. — с. Голінка, Роменського району.
Гр. — с. Грузьке, Тростянецького району.
Грин. — с. Гринівка, Недригайлівського району.
Гринц. — с. Гринцеве, Лебединського району.
Д. — с. Дмитрівка, Буринського району.
Дор. — с. Дорошівка, Ямпільського району.
Д. П. — с. Другі Павлівки, Білопільського району.
Дух. — с. Духанівка, Буринського району.
Дяк. — с. Дяківка, Буринського району.
Жур. — с. Журавне, Охтирського району.
Зар. — с. Заруддя, Роменського району.
Зац. — х. Зацарний, Сумського району.
З. Т. — с. Зноб-Трубчевська, Зноб-Новгородського району.
К. — с. Кам'янка, Тростянецького району.
Кальч. — с. Кальченки, Білопільського району.
Кам. — с. Кам'яне, Лебединського району.
Кам'ян. — с. Кам'янка, Ямпільського району.
Кап. — с. Капустинці, Липоводолинського району.
Кар. — х. Караван, Лебединського району.
Каш. — с. Кашпури, Липоводолинського району.

- Ким.* — с. Кимличка, Липоводолинського району.
- Кл.* — с. Клепали, Буринського району.
- Клн.* — с. Калинівка, Роменського району.
- Кн.* — с. Княжичі, Ямпільського району.
- Коз.* — с. Козацьке, Конотопського району.
- Ком.* — с. Комиші, Охтирського району.
- Кор.* — с. Коровинці, Недригайлівського району.
- Кос.* — с. Косарівщина, Талалаївського району.
- Кох.* — с. Коханівка, Конотопського району.
- Кош.* — с. Кошари, колишнього Смілівського району.
- Кр.* — с. Криничне, Тростянецького району.
- Крг.* — с. Курган, Лебединського району.
- Куз.* — с. Куземине, Охтирського району.
- Кул.* — с. Кулішівка, Недригайлівського району.
- Кур.* — с. Курасове, Улянівського району.
- Л.* — с. Ленінське, Кролевецького району.
- Л. Д.* — с. Липова Долина, Липоводолинського району.
- Леб.* — м. Лебедин, Лебединського району.
- Литв.* — с. Литвиновичі, Путивльського району.
- Луц.* — с. Луциківка, Улянівського району.
- Ман.* — с. Манухівка, Путивльського району.
- Мар.* — с. Марківка, Улянівського району.
- Март.* — с. Мартинівка, Тростянецького району.
- М. Б.* — с. Малі Бубни, Роменського району.
- Меж.* — с. Межиріч, Лебединського району.
- Мир.* — с. Миропілля, Краснопільського району.
- Мих.* — с. Михайлівка, Лебединського району.
- М. С.* — с. Малий Самбір, Конотопського району.
- Н.* — с. Недригайлів, Недригайлівського району.
- Неч.* — с. Нечаївка, Буринського району.
- Низи* — с. Низи, Сумського району.
- Н. С.* — с. Нова Січ, Хотіпського району.
- О.* — с. Обложки, Глухівського району.
- Ов.* — с. Овлаші, Роменського району.
- Оз.* — с. Озаричі, Конотопського району.
- Ол.* — с. Олексіївка, Роменського району.
- Орл.* — с. Орлівка, Буринського району.
- Охт.* — м. Охтирка, Охтирського району.
- П.* — с. Пушкарне, Краснопільського району.
- Пав.* — с. Павлівка, Білопільського району.
- Печ.* — с. Печище, Сумського району.
- Під.* — с. Підставки, Липоводолинського району.
- Підл.* — с. Підлипне, Конотопського району.
- Пл.* — с. Плавинище, Роменського району.
- Под.* — с. Поділки, Липоводолинського району.
- Пом.* — х. Помірки, Лебединського району.
- Поп.* — с. Попівка, Великописарівського району.
- Пр.* — с. Пруди, Путивльського району.
- Р.* — с. Річки, Білопільського району.
- Рев.* — с. Ревутинці, Кролевецького району.
- Ром.* — м. Ромни, Роменського району.
- Рус.* — т. Русанівка, Липоводолинського району.
- Ряб.* — с. Рябушка, Лебединського району.
- С.* — с. Саї, Липоводолинського району.
- Св.* — с-ще Свеса, Ямпільського району.
- С. Г.* — с. Стара Гута, Серединобудського району.
- Сев.* — с. Северинівка, Сумського району.
- Сл.* — с. Слобода, Буринського району.
- См.* — с. Сміле, колишнього Смілівського району.
- Сн.* — с. Сніжки, колишнього Смілівського району.
- Соб.* — с. Собичеве, Шосткинського району.
- С. Р.* — с. Стара Рябина, Великописарівського району.

Ст. — с. Стецьківка, Хотінського району.
Сух. — с. Суховерхівка, Буринського району.
Тер. — с. Терни, Улянівського району.
Тр. — м. Тростянець, Тростянецького району.
Туч. — с. Тучне, Улянівського району.
У. — с. Успенка, Буринського району.
Ул. — с. Улянівка, Улянівського району.
Х. — с. Хухря, Охтирського району.
Хиж. — с. Хижки, Конотопського району.
Хор. — с. Хоружівка, Недригайлівського району.
Хуст. — с. Хустянка, колишнього Смілівського району.
Ч. — с. Чернеле, Лебединського району.

Чап. — с. Чапліївка, Шосткинського району.
Черв. — с. Червоне, Червоного району.
Чуйк. — с. Чуйківка, Ямпільського району.
Ш. — м. Шостка.
Шевч. — с. Шевченкове, Глухівського району.
Шен. — с. Шенгерівка, Охтирського району.
Шт. — с. Штепівка, Лебединського району.
Ю. — с. Юнаківка, Хотінського району.
Я. — с. Яблучне, Великописарівського району.
Ямн. — с. Ямне, Великописарівського району.
Яс. — с. Ясенок, Краснопільського району.

А

адёнок, -нка с. г. підкладка під сіно, солому [А те, що пуд капіцяю, адёнок називається (Бгд.)].
а-ня вигук, яким відганяють свиней (Брз.).
атора с. г. полова (Ант.).

Б

бабінка техн. цівка в прядці [На веретено надивається бабінка (Вег.)].
багацько присл. багато (В.).
багилети, -тів тільки мн. хатне легке взуття (Кур.).
бакай, -ка я велика заглибина в річці (Грин.).
бандил, -ла зб. стебла, бадилля городніх культур (Брз.).
баранець, -нця якір ловити і витягати відра з колодязя (Хуст.).
бармакі, -ків тільки мн. вила з довгими тупими різками на картоплю або буряки (Бшк., Сн.) [Усім їздовім бригадир видав бармакі (С.)].
барса заст. довбня колісників [Руки пропали од барси (Рев.)].
баруля яр, провалля (Кул., Хор.).
баюнка діжка на воду [У нас усюгда велика баюнка холодної води стоить у снігах (Дяк.)].
баюра яма, провалля (Черв.); пор. баруля.
белебень, -бня підвищена, нічим не захищена містина (Я., Ю.).
бикі, -ків част. мн., зменш. бичкі, -ків воли (В. Б.).
білько присл. боляче (Кл.).
биндогі, -гів част. мн. горизонтальні жердини в огорожі (Мар.).
біря дит. вівця (Сл., У., Шевч.).
біляк, -ка бот. білий гриб (О.).

близькоглазій короткозорий (Кам'ян.).

бля прийм. 1. для; 2. біля (Пол.).

бовтók, -тка невисиджене яйце, бовтун (Вег.).

бóкла невелика бочечка на воду жниварям [Під снопами бóкла з холодною водою (К.)].

бóрзий (про коня) полохливий і через те швидкий (Шевч.).

бородá 1. підборіддя (Вег.); 2. пропуск у косінні [Дивись, він пропустів бóроду яку (В.)].

босякá присл. босоніж (В., Ст., Ю.).

ботвіна (Кам'ян.), бутвіна (Бас.) бурякова гич.

брись виг. тпрусь (Ст.).

бритв́ан, -на лист, деко (Пом.).

бúдка курінь (Н., Сл., Черв.).

бúкса: да ть бúкси побити (Леб.).

буравік, -ка чотирикутна цегляна або лозова труба над піччю [Треба потрусить сáжу в буравіку (Брз.)].

бурбу́ль, -ля пуголовок [У ровчакú багáто бурбулів (Р.)].

буркúла ч. р. знев. відлюдник (Ю.).

бурячище с. г. поле з-під буряків (Черв.).

бутвіна див. ботвіна.

бúтліть трухлявіти (Ст.).

В

вагалка гойдалка (Ш.).

вагані́, -нів тільки мн. ночви (Ул.).

ва́дить безос. ф. нудити [Мені ва́дить (Кор.)].

валá вигук, яким відганяють корів (Черв.).

валя́ка ч. і ж. р. 1. непотрібна річ. 2. лежень, ледар (Рев.).

вар'е́ с. р. тільки одн. 1. огорожа, зроблена з поперечних горизонтальних жердин, прибитих до стовпців; 2. поперечні жердини огорожі [Вар'ем обгородів двир (Л., Ш.)].

ва́тка рід теплого жіночого одягу (Кур.).

вергу́н, -на кул. плетений пиріг (Кам'ян.).

вереб́иний горобиний; вереб́иная нoч горобина ніч, яка, за народним повір'ям, смалить гречку (О.).

верх, -ха́ 1. дах [У нас солóм'яний верх (Коз.)]; 2. димар (Каш.); 3. отвір у стіні сіней, крізь який проходить дим у димар [Верх закривають тряпками (К.)].

верхня́к, -ка буд. верхня частина віконної рами (Р., Сух.).

ві́жби тільки мн. с. г. дорев. голоблі сохи [Віжби — у сосі оглоб-лі (О.)].

викаблúчува́ться знев. викривлятися, корчити гримаси (В.).

вілошник, -ка рогач [Вілошником витягають горшкі з пéчі (Рев.)].

вимочáтка шк. вимочка (М. С.).

вимоча́ть позбирати воду ганчіркою [Вимочай з вікон (Шт.)].

ві́пуск, -ска випас [Ві́пуск — де скотíна пасéться (Дух.)].

ві́робить(ся) забруднити(ся), вимазати(ся) [О, як ві́робила плáт-тя (В., Дух.)].

віступці, -ців *тільки мн.* (Ст.) *див.* багилѣти.
вікно́ отвір погребя [Не вхóде ля́да у вікно́ (Зар.)].
ві́нци *тільки мн. бот.* айстри (Брз.).
ві́тти, **ві́ттіля** *присл.* звідти [Ві́тти приві́з жі́нку; Ві́ттіля пона́їж-
 джа́ють (Дяк., Ст., Сух.)].
води́ло *техн.* ручки плуга (Черв.).
водни́к, -ка́ 1. лава, на якій стоїть діжка з водою (Рев.); 2. *див.*
 баю́нка (Орл.).
вози́ть *неперех.* ялозити [Не вози́ руко́ю по столу́ (О.)].
во́рот, -та *перекладка* над колодязем, на яку *накручується* вірво́в-
 ка під час витягування води [Во́ротом витя́гує во́ду (О.)].
воря́ка (Кам., С., Шт.) *див.* вар'є́.
воското́пка *техн.* прилад для топлення воску (Сев.).
вою́н, -на́ *риб.* в'юн (См.).
вута́к, -ка́ *качур* (Б.).
ву́ті *мн. дит.* качки (Жур.).
вуть-вуть... *виг.* гиля (на качок) (Черв.).

Г

га́гел, -ла *лайл.* сатана, диявол (Ст.).
гази́рування *гонч.* процес обсіпання свинцем або **фрі́тою** (*див.*)
 висушених гончарних виробів (Меж.).
гала́сві́та *присл.* світ за очі (Орл., У.).
гамзі́ть *знев.* п'яткати, молоти [Убіга́є дід і начав гамзі́ть, шо аж
 ну́дно ста́ло: ме́ле і ме́ле (Сл.)].
гаплі́к, -ка́ *защіпка* на дверях (Тр.).
гарбузе́ць, -зця́, *мн.* -зці́ *зернята*, насіння (Кул.).
гаргана́шка *кул.* картопляне пюре (Оз.).
ге́йша 1. жіноча зачіска [Он ге́йшу причеса́ла яку́ (Мир.)]; 2. жі-
 ночий верхній одяг (Хор.).
гирю́-гирю́... *вигук*, яким відганяють овець (Кам'ян.).
гла́бці, -ців *тільки мн.* (Кур.) *див.* багилѣти.
глазу́ня *кул.* ячня з нерозколюченим жовтком (Кор.).
год, -да рік (*у всіх гові́рках*).
годи́нно *присл.* погоже (О.).
гойде́ля (О.) *див.* ва́галка.
голі́нка *передпліччя* (Ким.).
го́лка *бот.* глиця (Охт.).
го́лостьобб, -ба́ 1. *кул.* пісний борщ чи суп (Х.); 2. *глузл.* напів-
 одягнена людина (Ким.).
голуби́й сини́й (Печ.).
гонці́, -ців *част. мн.* галузки, пагінці (Чап.).
горе́лі, -лів *тільки мн.* (Черв., Чуйк.) *див.* ва́галка.
го́рло (Чап.) *див.* вікно́.
го́род, -да місто (*у всіх гові́рках*).
горо́хв'янище *зб.* стебла гороху (Черв.).
горо́хв'янка *поле з-під* гороху (О.).
горо́хлі́ння *зб.* (Вег.) *див.* горо́хв'янище.

гороховіще (Сух.), ороховіще (Сл.) див. горохв'янка.
горошничіння зб. (Сух.) див. горóхв'янище.
готукалка (Кл.) див. вагалка.
готування тойдання [Ореля — мотузка з но́чками для готування (Дух.)].
гребинь, -бня (В.) див. борода́ 2.
гребінка ірон. порожнява в відрі для води [Та тут воді нема́, сама́ гребінка (Кар.)].
гребанище поле з-під гречки (Черв.).
грех, -ха́ (Чуйк.) див. борода́ 2.
грива (Черв.), гривина (У.) див. борода́ 2.
гробкі, -ків тільки мн. кладовище (М. С., См.).
гробок, -бка́ безтарка (Коз.).
грудок, -дка́ горб, підйом (Рев.).
грязя́, -зі́ тільки одн. болото, грязюка [Яка́ грязя́! (В. П.)].
гундосий глузл. гугнявий (Вег.).
гурóшник, -ка 1. кул. борщ з картоплею, квасолею, м'ясом, капустою, але без буряків (Хиж.); 2. бот. (*Boiago officinalis* L.) огірочник (Л.).
гу́талка (У.) див. вагалка.

Г

гевель, -ля лайл. неотеса (Лаб.).
гирліка ч. і ж. р. людина, що нерозбірливо говорить (Рев.).
гирліна палиця [Як возьму́ гирліну, так я тобі покажу́ (Рев.)].
глічіння етн. заст. клечання (гілки з листям, якими прикрашують хати на трійцю) (Б.).
глігати ірон. похапцем ковтати (Ю.); пор. наглігаться.
гльóганка кисле молоко (Ю.).
гугля (Ст.) див. гейша 1.
гу́лий безногий, безрукий (Яс.).
гу́ля (Кох.) див. гейша 1.

Д

дадо́н, -на двоповерховий дощаний вулик (Литв.).
да́же ч. навіть (у всіх говірках).
дволітка дворічне теля (Кор.).
держава тільки одн. опора, підтримка [Нема́ чоловіка і держави нема́ ніякої (Дух.)].
де́ртись 1. сваритися [Деру́ться цілий день]; 2. довго плакати [Дерéться дитина й дерéться (Рев.)].
дзелéнькати зруб. базікати (В.); пор. гамзіть.
дзу́дзькі виг. фам. дзуськи, зась (В.).
дзьобáть лузати насіння (Рев.).
дзяву́літь (про собаку) скиглити (Луц.).
дитинча́ с. р. дитя (Ю.).
дичкі́, -чо́к тільки мн. бот. (Шт.) див. гонці́.

дїброва галявина в лісі (*Буйм.*).
 дівчачур, -ра *ірон.* хлопчик, що дружить і грається переважно з дівчатками (*В.*).
 дїтка зб. дїтвора [На вулиці багато дїткі назбиралося (*Оз.*)].
 для *прийм.* (*Кр.*) [Для криниці поселився, от і Криничне] *див.* бля 2.
 должно *мод. с.* мабуть, може, певно [Та, должно, дадуть (*Зац.*)];
 Я, должно, підү (*Ст.*).
 дом, -ма цегляний будинок (*Лєб.*).
 дообіддя *с. р.* дообідній час [Дообіддя прогуляли, а тепер не вправляємось (*См.*)].
 дощїться *безос.* (*про дощ*) безперервно йти (*Охт.*).
 дрівї зб. хмиз (*С. Г.*).
 дрючковїй: дрючкова к в а с о л я *бот.* (*Phaseolus vulgaris* L. var. *contaminis*) витка квасоля (*Печ.*).
 дубоглїд, -да *бот.* глїд (*Черв.*).
 дук *виг.* стук [Баран, баран — дук (*Ан., Рус., Ст.*)].
 дукаться битися лобами, рогами, ударяться об що-небудь лобом (*Кош., Кр., Март., Підл.*).
 дүля (*Кальч.*) *див.* гейша 1.
 дүрно *присл.* задаром (*Брз.*).
 душнїк, -ка 1. отвір у коминї для проходу теплого повітря з кімнати, в кімнату [З пєчі чєрез душнїк вїдно другу хату]; 2. віддушина в погребї [Нада заткнуть душнїк, щоб мороз не заходив (*К.*)].

Є

ємки, -ків тільки *мн.* (*Клн., Кос.*) *див.* вїлошник.

Ж

жабка *анат.* кадик [Дивї, опухло горло, аж жабки не вїдно (*Ким.*)].
 жабурїння 1. *бот.* *Sagina procumbens* L.) моховинка лежача (*Мир.*); 2. нутрошї гарбуза (*Г.*).
 жалїть любити (*Вєг.*).
 житянище *с. г.* поле з-під жита (*Черв.*).
 жнєвнїк, -ка стерня після жита, пшениці, проса або гречки (*Кам'ян.*).
 жниварь, -рї жнець (*Дяк., В.*).
 жога печія, згага (*Шт.*).
 жолюб, -ба видовбана з липи або верби висока дїжка на зерно, борошно (*К.*).
 жох, -ха *лайл.* пройда (*В.*).

З

забузїрить *ірон.* заспїшити (*Лєб.*).
 завсїгдї *присл.* завжди [Коли не зайдї, його завсїгдї дїма не маєть (*Рус.*)].

загата тільки одн. солом'яне покриття ліси (Р.).
загорода нов. місце, де стоять корови під час доїння [Як подобять,
так і виганяють корів з загороди на пашу (К.)].
загрівання гонч. тривале підігрівання гончарних виробів на невеликому вогні в печі (Меж.).
зазови тільки мн. заст. відвідування батьками нареченого або нареченої через тиждень після весілля [Завтра підем на зазови (Рус.)].
займають позичати (Ю.).
закапйорщик, -ка ірон. ватажок (Ю.).
закрам, -ма дощаний засік (Ман., Ю.).
закрута (В. П.) див. гейша 1.
залеж, -жи ж. р. цілина (Дух.).
замашки, -шок бот. плоскінь (Мир., Шевч.).
замірок, -рка с. г. порожнисте зерно гречки (Біл.).
запіналка матер'яна завіска челюсті печі (Буд.).
запопишник, -ка бот. (*Cucurbita maxima* Duch.) великий білий гарбуз (Гр., Шевч.).
засікають кул. засмажувати [Засічі борщ старім сáлом (К.)].
затовчка кул. засмажка з сала (Кох.).
захлять охлянути (Зац., Ю.).
захолód, -ду кул. холодець (Кох., Л., Оз., Рев.).
збіванка терниця (Ман.).
збрянчять заподіти, запроторити (Леб.).
звяга лайл. задирака (Боч.).
згурдяться (про молоко) скипітися (См.).
згляганка (Рев.) див. гльоганка.
здоровий високий; великий [Здорова скірта; Здорові цвітí (Ю.)].
здукать бити, стукати (Глхв., Д. П., Д., Кальч., Кос., Оз., Хиж., Шевч., Ю.).
зікрáтий (Ст.), зікрáтий (Март., Ю.) зіркий [Ох, ти ж і зікрáта (Ст.)].
зіхать позіхати (Ю.).
злідень, -дня бідняк (Г.).
змóчалка шк. (Мир.) див. вимочáтка.
змóчка шк. (Ст.) див. вимочáтка.
збгнювання гонч. випалювання гончарних виробів до червоного стану (Меж.).
зу... виг. (В.) див. брись.
зубать (Шт.) див. дзьобать.
зус... виг. (Л. Д.) див. брись.

И

индус, -са ірон., заст. селянин-одноосібник (О.).
істик, -ка лопатка обчищати плуг (Зар.).

І

істик, -ка паличка з залізним наконечником для зрізування бур'яну на посівах злакових (В. П.).

її́ей виг. заст. їй-бо, справді (Рус.).

K

кабаню́к, -ка бурка з капюшоном (О.).

кабі́к, -ка́ анат. (Дяк.) див. жа́бка.

кабо́ша риб. конусоподібне риболовне знаряддя (Литв.).

кавдо́бня заглибина в болоті (Сл.); пор. бака́й.

ка́вкати нявкати [Коті́ ка́вкають (Черв.)].

кага́нець, -нця́ гасова лампа (Гр.).

каду́шка (Ант.) див. баю́нка.

ка́йстра мішок (Кам'ян.).

каламáшка обшита дошками гарба возити полову, збоїни (С.).

калантíр, -ра калюжа після дощу (Бшк.).

кала́чики, -ків тільки мн. бот. кукурудза (Чап.).

калдóбина (Шевч.) див. бака́й.

кало́ша 1. холоша (Вег.); 2. один ряд хат на вулиці (Неч.).

канабо́їть турбувати [І нашó людéй канабо́їть? (Орл.)].

капу́ста кул. борщ із січеної капусти, картоплі, пшона і м'яса

[Я сього́дні варі́ла капу́сту, а борщó не варі́ла (Леб.)].

карасі́на ж. р. (Р.) див. кагане́ць.

карсе́т, -та жіноча коротка безрукавка (В.).

карті́стий різноколірний [Карті́ста пла́хта получа́ється (Дух., О.)].

карто́ха (Дух., Черв., Ю.), карто́хи, -тох (Боч.) бот. картопля.

картохля́ник, -ка кул. котлети з картоплі і борошна (Ст.).

катра́га 1. огорожа пасіки; 2. місце пасіки (Л. Д.).

катра́жка 1. накриття без стін для зберігання дров [Під катра́жкою лежа́ли березові дере́ва (К.)]; 2. прибудова до задньої стіни хати (В. П.); 3. нов. дерев'яний вагончик на польових станах (Жур., Кам.).

кату́ (Черв.), кацу́ (Орл.) виг. див. брись.

качані́, -нів тільки мн. бот. городня кукурудза (Сл.).

ква́шанка кул. їжа, приготовлена з вареного кисло-солодкого тіста і пшона (М. Б.).

кві́тник, -ка́ зменш. кві́тничо́к, -чка́ палисадник (Кур.).

ке́рез прийм. через (Рев.).

кийкі́, -ків тільки мн. бот. (*Turpha* L.) ро́гіз (Низи).

кі́нуть: як за се́бе кі́нуть усе дочиста швидко з'їсти (Крг.).

кирпо́лі, -ло́ів тільки мн. бурячні вила (Бшк.).

кисля́к, -ка́ (Д., Сух.) див. гльо́ганка.

кі́тиці, -тиць тільки мн. торочки (М. С.).

киткі́, -ків част. мн., одн. кито́к, -тка́ с. г. качани кукурудзи (Кн.).

кито́к, -тка́ конопляне сільце на птахів (Вег.).

китя́ виг. (Черв.) див. гирю́-гирю́.

кі́шки, -шо́к тільки мн. (Сух.) див. жабу́ріння 2.

кія́х, -ха́ (Шевч., У.) див. киткі́.

кікі́, -ків тільки мн. (Черв.) див. качані́.

кі́мля риб. рід риболовної снасті́ (Мих.).

крізь *прим.* повз, мимо [Ішов крізь школу (Ов.)].
кружало́к, -лка відрізана впоперек скибка буряка (Коз.).
кружа́ться крутитися (О.).
крупча́тка крупорушка (Мир.).
круте́ник, -ка віхоть для розпалювання в печі [Круте́ник солóми
внесі (О.)].
ксьо-ксьо... *виг.* (Н. С.) *див.* **кось-кось**.
кубаря́та *зб. част. мн., нов.* інкубаторні курчата [Оста́вила в зіму
десято́к курча́т та десято́к кубаря́т (Рус.)].
ку́бел, -ла бодня (Ант.).
ку́блик, -ка (В. С.) *див.* **ге́йша** 1.
кукі́бка чистуха, чепуруха (Лєб.).
куколя́, -ляти лялька (Св.).
кукуру́дзянка *нов.* поле з-під кукурудзи (О.).
кукуру́зьянище (Черв.) *див.* **кукуру́дзянка**.
ку́лик, -ка оббитий сніп (Х.).
кулі́на *буд.* стовп, що підпирає стелю (Н.).
кулупо́к *див.* **колупо́к**.
кургу́ля (У.), **курду́ля** (Ш.) *див.* **ге́йша** 1.
курі́я пилюка (Дух.).
куря́ 1. курча (Ст.); 2. вигук, яким проганяють індиків (Черв.);
3. снігопад з вітром (Кам'ян.).

Л

ладко́м *присл.* полюбовно (В., Зац., У.).
лама́ка *техн.* терниця для першої обробки вимочених конопель
(Черв.).
лаханка широкий цебрик для готування корму худобі (Н.).
лева́да 1. город за селом (Сл.); 2. незаселена садиба (У.).
лесapéта, -ти велосипед (Сл.).
лига́ть *глузл.* бігти великими кроками (Ю.).
лі́ки, -ків тільки *мн.* задирка (П.).
ліга́рі, -рів тільки *мн.* *буд.* стовпи як опора підвалин хати (Литв.).
ліліва́с, -су *бот.* бузок (Меж.).
літе́пло *с. р.* переварена вода (Брж., Брм., Тер.).
лі́ті *присл.* улітку [Це було лі́ті (Гл.)].
лощи́на 1. пропуск в оранці (Сух.); 2. галявина в лісі (Поп.);
3. яр (Кам'ян.); *пор.* **бару́ля**.
лупогла́зий *глузл.* банькатий (В.).
лу́стка (Дух.), **лу́ска**, *зменш.* **лу́сточка** скибка хліба [Одріж мені
лу́ску хлі́ба (В.)].
лу́щить (С.) *див.* **дзьоба́ть**.
лю *виг.* (Брз.) *див.* **а-ня́**.
льо́зний худий [Вона́ така́ льо́зна ста́ла (Кан.)].

магува́ть важко працювати [Вин день и нич магу́е (Сл.)].
 мак, -ку бот. (*Nymphaea alba* L.) біле латаття (Сл.).
 ма́нірка гонч. посуд круглої форми (Леб.).
 ма́тірка, мн. ма́теркі мати (Рев.).
 ма́яться обіцяти [Вона́ ма́ється прине́сти (Орл.)].
 ме́ткаль, -лі тонка бавовняна тканина, міткаль (Ст.).
 ми́нь-ми́нь... вигук, яким кличуть корів (Сл.).
 ми́сник, -ка 1. шафа для посуду [Поста́в ча́шку у ми́сник (К.)];
 2. полицка над передпічним вікном для ложок і посуду (С.).
 ми́ніться знев. гарцювати (Ст.).
 ми́тка заст. пряжа, знята з мотвила або оснівниці (Кох.).
 ми́нішик, -ка кул. пиріжок без начинки, пампушка (Шт.).
 мо́гилки, -лок тільки мн. (Кул.) див. гробки.
 мока́тка шк. (Г.) див. вимоча́тка.
 молодня́ блискавка (з громом або без грому) (Кам'ян.).
 моргу́ля (Кур.), моргу́ля (Брж., П.) див. ге́йша 1.
 морокова́ть неперех. розуміти, тямити (Вег.).
 му́гір -ра знев. (Рев.) див. бурку́ла.
 муз прийм. [Погна́в коро́ву муз ха́ту (Ч.)] див. кри́зь.
 мульо́к, -лька риб. ми́нь (У.).

Н

на́більше присл. найчастіше (Вег.).
 на́бїться ударитись [Я на́бївся руко́ю (Ком.)].
 набосо́нич (Вег.), набосо́нич (Ч.) присл. босоніж.
 на́впрїгнця присл. зігнувшись [Там так не про́йдеш, хіба́ на́впрїгнця (Р.)].
 на́встоже́й присл. навстіж [На́встоже́й хві́ртку бро́сив (В.)].
 на́гноїть нанести, насипати гною (Зац.).
 на́глига́ться ірон. похапцем наїстися [На́глига́вся мо́лока́ і пішо́в (Ю.)].
 на́грундзюва́ть ірон. погано, недбало написати (Литв.).
 на́кла́сти 1. одягти; 2. запнутися (С. Р.).
 на́лигну́ть фам. (Ч.) див. клизну́ть.
 на́підений напоений [Шо́ йому́? На́підене, на́їдене, спить на́ м'яко́му (У.)].
 на́сті́льник, -ка скатерка (Вас., Дяк., Ман., Шевч.).
 на́тіна (Брз.) див. ботві́на.
 на́шатї́рить натерти якими-небудь ліками (Зац.).
 не́гожий слабосилий, хворий (Гол.).
 не́лубка картопля в лушпинні [До револю́ції ми жи́ли пошті́ над не́лубкою (Рус., У.)].
 немага́йба ч. і ж. р. през. неввічлива людина, яка ні з ким не вітається (Рев.); пор. бурку́ла, му́гір.
 не́тушка: пиро́гі з не́тушкою пироги без начинки (Хиж.); пор. ми́нішик.

нікший вищ. ст. нижчий (Буд., Рев., Сух., Хиж.).
ну спол. але [Я ждав вас дома, ну ви ж не прийшли (Брм., Дух., Орл.)].
нюра змениш. дит. м'ясо (Д.).

О

обволóжить змочити водою для зм'якшення [Сухий чобіт може порв'атися, як натягну́ть на колóдку, а як обволóжиш, то лóчче натягується (Низи)].
обворя́чить обгородити (Кам.); пор. воря́ка, вар'е́ 1.
обжа́риться пожалитись [Обжа́рилась кропиво́ю (Рев.)].
обі́стя двір (Н.).
обко́ситься урізатися косою [У Ма́рхви тели́ця обко́силася (Дух.)].
обосі́ть *неперех.* стати босим, зносити взуття (Зац.).
обра́з присл. 1. за один раз [Було́ б не їсти всього́ молока́ обра́з];
2. поряд [Обра́з зо мно́ю сиді́в] (Орл.).
овсі́ще с. г. поле з-під вівса (Сл.).
овся́нище (Дух., Черв.) див. овсі́ще.
овча́рня кошара (Сл.).
оглаше́ний божевільний [Біжи́ть, як оглаше́ний (Охт.)].
о́де присл. ось, ось тут [Оде лежи́ть ніж (Р., Х.)].
одка́зувать заст. передавати вміння замовляти хвороби (В. Ч.).
о́жуг, -га палиця, якою перевертають вогонь (Сл.).
о́зьдички присл. (В. П., М. С., Н.) див. о́де.
оклі́гать *знев.* видужати (Ю.).
окрі́п, -ропу (Мар.) див. літе́пло.
ону́шник, -ка заст. ганчірник (Неч.).
о́падка ставочок на лузі (Леб.).
опле́ні, -нів част. мн. дерев'яна подушка між ящиком і віссю
воза (Д.).
оплонча́кй, -ків тільки мн. полозки саней з перекладками (Кам.).
оре́лі, -лів тільки мн. [На оре́лях ката́лись (О.)] див. ва́галка.
орі́х, -ха пропуск в оранці (В.).
орі́шок, -шка булка з кислого тіста (Рус.).
орохови́ще див. горохови́ще.
осе́ля буд. покрівля (З. Т., Литв.).
острі́шок, -шка 1. колода для сидіння (Ким.); 2. великий куль со-
ломи (Леб.).
осма́чка заст. грубе полотно [Осма́чка — товсте́ полотно́ у во́сім
па́сом, па́смо — 30 ніток (Литв.)].
осьоло́к, -лка брусок гострити бритву (В.).
о́ся техн. вісь (Ком.).
отва́л, -ла с. г. полиця плуга (Черв.).
охва́т, -та (Дяк., Кул., Кр., Хор.) див. ви́лошник.
охвати́лно (О.) див. ви́лошник.
охва́тки, -ків тільки мн. (Сл.) див. ви́лошник.
оши́йок, -йка хід поза піччю [В оши́йку лежа́ть гво́зді і молоток
(С.)].

- палать (Неч.) див. калóша 2.
 палитúшка кул. відкритий пиріжок із сиром (Ул.).
 пáлоба буд. тоненькі дошки на дах під бляху (Дух.).
 пáпка кул. хліб (Н., Ол., Сух.).
 папúньок, -нька дит. тато [Папúньок поїхав у Суми (Низи)].
 паркí, -ків тільки мн. маленькі кулі на покрівлю (Леб.).
 пáрно присл. просторо (Орл.).
 парьóнки, -ків тільки мн. кул. узвар з цукрових буряків (Кл.).
 пáспилін, -на с. г. паклин до кісся (Черв.).
 патранáти, -тів тільки мн. нов. [Патранáти взялись їсти і стали
 рости (У.) див. кубаря́та.
 пекúчка (Грин.) див. жо́га.
 перехід, -ходу параліч (Ком.).
 пидодно́ присл. підряд (Орл.).
 пидря́сник, -ка фартух із сукна [Пидря́сники — це сукóнни фарту-
 хі (Вег.)].
 пізвини, -нів тільки мн. кілька зв'язаних лозин, які кладуться на
 стіг сіна або соломи (Оз.).
 пишугá (В.), пишугá (Брм., Яс.) курява [Пишугá такá на дворі].
 півмена природна заглибина з водою (Бшк.); пор. бакáй, кав-
 дóбня.
 півмина (Ряб.) див. каланті́р.
 півторайва́на ірон. здоровань (В. П.).
 піджа́рий (про коня) худий (Леб.); пор. льóзний.
 підзо́рник, -ка вишита простиня, прибита до ліжка, щоб закри-
 вати під ним місце (Глхв.).
 підіска техн. залізний підвісок у возі (Ком.).
 підкіпки, -ків тільки мн. курчата, що виводяться в жнива (Вов.).
 підкіп'ята част. мн. (Гл., См.) див. підкіпки.
 пізніхірча́та част. мн. (Шт.) див. підкіпки.
 післяобіддя с. р. пообідній час (См.).
 пісо́к, -ску́ пил (Р.).
 пічку́рь, -ря́ глузл. (Шт.) див. бурку́ла.
 піший: піша квасо́ля бот. (*Phaseolus vulgaris* L. var. *nanus*)
 кущова квасоля (К.).
 плавина́ тільки одн. заросле болото (Сл.).
 пла́ха дорев. частина сохи (Ю.).
 плічки, -чок тільки мн. підтяжки (Ш.).
 плямкать стукати клямкою [Чо́го ти плямкаеш? Захо́дь у́же в ха́ту
 (Рев.)].
 по́бля прийм. (Поп.) див. бля 2.
 повсі́гда присл. завжди (Сев.).
 покива́ха велика дерев'яна ложка-копистка (Оз.).
 покла́дистий покладливий (В.).
 покоя́ка ч. р. небіжчик (Дух.).
 покрóмка різноколірний суконний пояс (Вег.).
 покúтній: покúтня к í ш к а дванадцятипала кишка (Ким.).

поливання гонч. (Меж.) див. газірування.
поліж наказ. сп. поклади! (Д., Сух., Хиж.).
полукіпчаний; полукіпчані курчата (Пл.) див. підкіпки.
помалкувати *неперех.* зберігати таємницю, тримати язик за зубами [Вона знала, ну помалкувала (Зац.)].
поме́жже с. г. частина поля або города, що прилягає до межі (Неч., Рев.).
помочи, -чів тільки *мн.* (Зац.) див. плічки.
поперва́х *присл.* спершу, спочатку [Поперва́х машиною возіли (Д.)].
по́рно *присл.* зручно [Не по́рно стоять (В.)].
порожнякі, -ків *част. мн. кул.* (Кам.) див. мнішик.
постудіть охолодити (В.).
потайко́м *присл.* крадькома (В.).
по́тиль *присл.* досі, до цього часу [По́тиль є в нас усьо́го (Сух.)].
похво́лому *присл.* повільно [Робе похво́лому, іде похво́лому (Гол.)].
по́чепки, -пок тільки *мн.* чотири мотузки, на яких підвішується колиска до стелі (Черв.).
прасо́л, -ла *дорев.* торгівець худобою (Ст.).
пра́тва болотисте місце (Вег.).
приго́лбач, -ча дерев'яний брусок-підголів'я (Зар.).
прила́мзать *знев.* причвалати [Він насілу прила́мзав додо́му (С.)].
прискріно́к, -нка вузенька шухлядка в середині скрині (звичайно з правого боку вгорі) (К., Ст., Ю.).
приструни́ть закликати до порядку (Ю.).
при́ступці, -ців тільки *мн.* сходи (Куз.).
пристяжний підпряжний (Буйм.).
прого́нистий *ірон.* високий і худий (В. П.); *пор.* льо́зний.
прося́нище с. г. поле з-під проса (Черв.).
про́товень, -вня *кул.* (Ш.) див. бритва́н.
пругло́ пастка на собак (Ю.).
пруз *прийм.* [Пруз вікно пройшла (Леб.)] див. кризь.
пру́ска с. г. (Хуст.) див. карто́ха.
пря́сла тин (С. Г.).
пудста́но́ва [Нема́ пудста́но́ви, як нема́ хазя́їна (Дух.)] див. держа́ва.
пужа́віло пужално (Неч.).
пужну́ть налякати (Дух., Ман.).
пуз *прийм.* [Пуз база́рь ми тоді шли (Сух.); Пройшла́ пуз ха́гу (Гр.)] див. кризь.
пу́ня клуня (Ш., Чуйк.).
пустовщи́на (Ман.) див. за́леж.
пусто́ха (Черв.) див. за́леж.
пу́чка 1. палець (Дяк.); 2. кінець пальця (Мир., Ю.).
пшени́чище с. г. поле з-під пшениці (Черв.).
п'ята́к, -ка́ *бот.* (Бшк.) див. вінці.
пя́тра *гонч.* дерев'яні дошки, на яких просихають у вологому приміщенні гончарні вироби (Меж.).

Р

- ра́йка** бот. (*Malus pumila* Mill. var. *paradisiaca*) карликова («райська») яблуня (Бгд., Охт.).
- ре́па** знев. крикуха (Рев.).
- репесува́ть** знев. галасувати (Рев.).
- репешкі́**, -ків тільки мн. бот. (Литв.) див. ві́нці.
- реші́твас**, -са діжка з двома вухами (Гр.).
- рінка** 1. череп'яний горщечок, у якому готують засмажку (Леб.); 2. глиняна каструлька на молоко, варення (У.).
- рі́фа** металевий обруч на довбні (Леб.).
- рі́па** (Л. Д., Рус., Сух.) див. **карто́ха**.
- ріп'яник**, -ка пиріжок з картопляного тіста [Сусідка напекла́ добрих ріп'яників (У.)].
- ро́звальні́**, -нів тільки мн. 1. гринджоли (Гр.); 2. (Шт.) див. **оплонча́кі**.
- розжі́ться** роздобути (Ст.).
- розпра́ховать** рознитувати (Вег.).
- роля́** рілля (Дух., Рев.).
- рохма́ний** смирний, спокійний [У нас коро́ва рохма́на (Л.)].
- ро́хнуться** ірон. упасти [Учо́ра Га́нна учілась на лесапéті їздить, то як ро́хнулась, шо аж земля́ задвигті́ла (Сл.)].
- рябі́ть** боятися, лякатися [Е, а він зрябі́в (Охт.); Та ти не рябі́й (Я.)].
- ря́бчи́ц**, -ка кул. холодник (У.).

С

- сага́** заглибина з природною водою, де водиться риба (Бшк., Л. Д., Леб.).
- са́жа** с. г. 1. головня на просі (Коз.); 2. зона на кукурудзі (Н.).
- сак**, -ка (Ст.) див. **ва́тка**.
- са́льник**, -ка приміщення для сіна (Бгд.).
- све́кла** [Моя́ коро́ва так ло́вко їсть све́клу з са́харних буряків (Рус.)] див. **ботві́на**.
- свинні́к**, -ка́ (Вег.), **свині́нець**, -нця тільки зменш. (Д.) свинар-ник.
- сві́жинá** свіже сало; п і т и н а **сві́жину́** піти в гості з нагоди появи свіжого сала (Зар., Ком.).
- світі́лка** заст. сестра молодого (Б.).
- се́дька** присл. навсидячки [Се́дька прибираю́ (Орл.)].
- сирове́ць**, -вця́ (Леб.) див. **ря́бчик**.
- сироква́ша** (Соб.) див. **гльо́ганка**.
- сі́тниця** велика житня хлібина (Брз.).
- сі́веркий** (про ві́тер) холодний (Дух.).
- скі́бці**, -ців тільки мн. буд. (Брз.) див. **прі́ступці**.
- скло́нний** (Рус.) див. **рохма́ний**.
- скри́пка** 1. *риб.* риболовна снасть (Оз.); 2. рогатий жук (О.).
- слиж**, -жа, мн. -жі́ буд. поперечний брус на стелі (Б.).
- сліпа́к**, -ка́ (Литв.), **сліпе́ць**, -пця́ (Р.) див. **кагане́ць**.

сльбси, -сів тільки *мн. гонч.* дірочки в печі, через які проходить вогонь до гончарних виробів (*Меж.*).
смуріга *ч. р. (Мих.) див. буркула.*
собача́, -ча́ти щеня [Маленьке собача́ до віку щеня (*Ю.*)].
сові́т, -ту порада [Ну, гáрний я тобі сові́т дала? (*Брм.*)].
солодаші́, -шів тільки *мн. (Ст.) див. парьонки.*
солодя́к, -ка́ (*Под.) див. парьонки.*
соляне́ць, -нця́ *кул. (Брж.) див. гурбшник 1.*
соля́нка 1. *кул. розсольник (Дяк.); 2. (Мар.) див. свіжина́.*
сон, -ну [Не дзьобáй тут со́ну (*Рев.*)] *див. гарбузе́ць.*
со́ники, -ків тільки *мн. 1. бот. соняшник (С.); 2. (Під.) див. гарбузе́ць.*
со́ннях, -ха (*Брм.) див. со́ники 1.*
со́ньки -ків (*Лєб.) див. гарбузе́ць.*
соха́ високий стовп з розвилкою вгорі, що тримає дах клуні або звід над колодязем (*Рев.*).
со́чїть стежити, пильнувати, висліджувати [Присочїла я за кúркою, еж вона́ в дирéкторши несéться (*Рев.*)].
спра́вний гладкий [Приї́хав спра́вний, а тепéр такий занехáяний (*В.*)].
спра́хувать питати [У мене не спра́хує, шо носіть (*Пр.*)]; *пор. розпра́ховать.*
става́ *рідк.* ткацький верстат (*Туч.*).
стайно́ *рідк.* днище до гребеня (*Туч.*).
ста́рчики, -ків *част. мн. кул.* скибки булки, умочені в молоко, обжарені в маслі і посипані цукром (*Пл.*).
сте́пина́ (*Д.) див. за́леж.*
стиша́ть сповільнювати (*Ю.*).
столи́вка шухляда в столі (*Рев.*).
сто́лик, -ка (*С.) див. столи́вка.*
сто́льник, -ка (*К.) див. столи́вка.*
стоя́нї, -нїв тільки *мн. (У.) див. борода́ 2.*
сто́янка (*Гол.) див. гльбганка.*
стригу́н, -на́ однорічне лоша (*Під.*).
стру́гїлять (*про віз*) підскакувати на грудках (*Орл.*).
струк, -ка яструб [Струк прилетів і курча́ схватів (*М. С.*)].
сту́день, -дня *кул. (Брж.) див. захоло́д.*
ступáй наказ. *сп. іди! (Ю.)*.
ступáк, -ка́ слід копит (*П.*).
стя́жка *с. г.* граділь плуга (*Дух., О.*).
су́точки, -чок глухий куток вулиці, провулка або за хатою (*Чап.*).
сушні́як, -ка́ (*О.) див. дрóві.*
сюк-сюк... *виг. (У.) див. кось-кось.*

Т

таба́к, -ку́ тютюн (*у всіх говірках*).
тако́вня будівля біля току, схожа на клуню (*Литв.*).
та́ся *дит.* качка (*Сл.*).

темнік, -ка с. г. (О.) див. овчарня.
 тег-тег... (Черв.), тєга-тєга... (Чуйк.) вигук, яким кличуть гусей.
 тильбѡх-тильбѡх... виг. (Черв.) див. минь-минь.
 товканіця кул. (Клн., У.) див. гартанашка.
 толока́ 1. гурт людей (Ш.); 2. колективне мазання хати (Брз.).
 то́птанка 1. хата, стіни якої вимурувані з саману (Зац.); 2. кул.,
 (Л. Д.) див. гартанашка.
 топта́ть мурувати хату з саману (Зац., Ким.).
 точо́к, -чка (Врж., Пл.) див. такѡвня.
 тре́йчи присл. тричі (Дух., Коз., Неч.).
 трус, -са кріль (Ю.).
 тру́ска кролиця (Ю.).
 трусо́к, -ску дрібно порубане гілля (Брз.); пор. дрѡві.
 трям, -ма сволок (Шевч.).
 тря́пка ганчірка (у всіх говірках).
 ту́ча грозова хмара (В., Чуйк.).
 тю́тя дит. курка (Кам'ян., С.).
 тяганка риб. невід (Литв.).
 тяжбо́ла вагітна (С. Г.).
 тямкові́тий кмітливий (Ман.).
 тятя дядько (Низи).
 тьор, -ру торф (Гринц.).

У

убачи́ть помітити, побачити (Рев.).
 убира́ться одягатися (Рус., С.); пор. накла́сти 1.
 уважа́ть робити послугу [Спасіба, я вам колісь ува́жу (Ст.)].
 угле́дять (Д., Рев., Ст.) див. убачи́ть.
 уда́лий здібний (Ст.).
 улі́к, -ка довбаний вулик (Литв.).
 улови́ть народити (Ким., Ст., Ю.).
 умі́сті присл. разом (у всіх говірках).
 умі́сто присл. замість (Ким., Л. Д.).
 упетѣ́литься фам. попасти в біду (Р.).
 уплені́ться народитись [Де ти таке уплені́лось? (У.)].
 упоко́т присл. покотом; спатъ упоко́т спати один біля одного
 без постелі (В., Врж.).
 упрохо́дку присл. прогулюючись [По ту стѡрону хѡдять упрохо́д-
 ку (Ст.)].
 уроздьѡ́жку присл. без верхнього одягу [Морѡз, а ми вроздьѡ́жку
 робимо (Дух., Ю.)].
 усі́плище (К.) див. жѡлоб.
 усігда́ присл. (у всіх говірках) див. повсігда́.
 ута́к, -ка (Врж.) див. вута́к.
 утіра́льний, -ка рушник (С.).
 у́тлий кволий (Л. Д., Охт., Тр., Шен.); пор. негѡ́жий.
 утну́ть зрозуміти (Леб.).
 у́тро ранок (Д., Дух., Кам'ян., Литв., Неч., Орл., Рев., Ст., У., Ю.).

уша́к, -ка колодязне цебрс (Ком.).

ушлий фам. хитрий (Ман.).

ушу́ла стовп будівлі, на якому вкріплюються двері (Рев.).

ушніяти молоти про одне й те ж (Рев.); пор. гамзіть, дзелень-
кать.

Ф

фріта гонч. порошкоподібна речовина, якою «поливають» гончар-
ні вироби (Меж.).

Х

хабара́ комірка в сінях (Леб., Мих.).

хале́па завірюха (Сух.).

халузі́на хворостина [Ось возьму́ на тебе халузіну (Рев.)].

хво́йки, -ків дит. невеликий сосняк (Коз.).

хво́рточка кватирка (К.).

хво́я сосна (Ш.).

хиба́лка знев. товста шия [Хиба́лку наїв хибá ж таку́ (Дяк.)].

хіня́ться хитатися [Отакі буйні кічки прбса хіняються (Рев.)].

хіталка (Ман.) див. вагалка.

хла́пики, -ків кул. коржики з учиняного тіста (Ч.).

хоботте (Дор., Дух.) див. атбра.

хо́лка знев. (Ю.) див. хибáлка.

холоді́льник, -ка (Сух.) див. баюнка.

холо́дний див. юшка.

холодо́нка кул. (Шевч.) див. захоло́д.

хра́пуст, -ту капустиане листя (У.).

хря́пка качан капусти (Сл., У.).

Ц

цвібики, -ків част. мн. кул. солодоші [Перед обідом наївся цвіби-
ків, от і не хоче борщу́ (Ю.)].

це́бер, -бра (Боб.) див. уша́к.

циба́тий довгоногий (Шевч.).

ці́пі-ці́пі-ці́п... вигук, яким кличуть курчат (Черв.).

ці́пки, -ків тільки мн. тріщина на руках або ногах (Кл., Пр.).

ці́пля (Кам'ян.) див. куря́ 1.

ці́п'ята тільки мн. (Боб.) див. ці́пки.

цмі́га кул. (Клн.) див. ря́бчик.

цю́ця дит. собака (Сл.).

Ч

ча́вать шамкотіти, ледве говорити [Такий вин больний, шо тільки
ча́ває (Оз.)].

че́люсть буд. звід печі [Ти полізь у піч, помаж че́люсть (Р.)].

челядь 1. молодь [Прийшла весна, все ожило, заспівала челядь на вулиці (Рус., Д.)]; 2. заст. діти (Неч.).
 чербакі, -ків част. мн. ріденько сплетені личаки, які носять у жнива (Вег., Дор.).
 черва зб. личинка бджіл [Три рядки уже черва засіяла (Сев.)].
 чорний (про одяг) брудний [Намочила чорного плаття прать повні ночви (Рус.)].
 чось чомусь, чогось [Чось страшно (Литв., Ст., У.)].
 чувал, -ла великий мішок (В. П., Поп.).
 чужка суконна довга чорна або коричнева свита з відлогою (Леб.).
 чулан, -на (Рус.) див. хабаря.
 чуни част. мн. заст. личаки з пряжі (Черв.).
 чхур, -ра шур (Леб., Меж.).

Ш

шабай, -бая лайл. рідк. ліверант, баришник (Леб.).
 шайба (Леб., Мих.) див. рифа.
 шатирить терти, натирати, витирати (Рев., Ям.); пор. нашатирить.
 швайгалка дит. 1. лозинка, якою діти кидають картоплю; 2. ірон. побігайка (Ром.).
 шестирік, -ка с. г. вила з шістьма гострими ріжками (Оз.).
 шйбер, -ра каглянка, затулка (Орл., Сух.).
 шйбко присл. швидко [Шйбко побіг (Ю.)].
 шикирявий гаркавий (Дяк.).
 шйлаг, -гу бот. (*Salix acutifolia* Willd.) шелога (Сух.).
 шинбалок, -лка полиця для посуду (Бгд.); пор. місник 2.
 шйшки, -шок част. мн. кул. здоби (Мих.).
 шквірить безос. (про сніг) іти, падати [Надворі шквірить (Гр.)].
 шквіря моторна жінка (Леб.).
 шкилюватъ насміхатися (Під., Ст., Шевч.).
 шліга 1. (Буйм.) див. биндюгі; 2. висока худа людина (Ю.); пор. прогбнистий і льбзний.
 шлякотнява [Шлякотнява така надворі (В.)] див. грязя.
 шмігалка (Врж., Ю.) див. швігалка 1—2.
 шпари, р. в. шпар тільки мн. зашпори [Руки в шпари зайшли (См., Черв., Сух.)].
 шпиль, -ля велика жердина довжиною 3—4 м, використовувана під час скиртування сіна чи соломи як держак у вилах (Оз.).
 штормаки, -ків тільки мн. (Бшк.) див. бармаки.

Щ

щикомотка анат. кісточка (Ст., Ю.).
 щолпак, -ка щиголь (В.).

Ю

юшка (Орл., Р., С., Ст., У.) див. шібер.

юркий в'юнкий, верткий (Н. С.).

юшка: юшка холодінка (Хиж.), холодна юшка (Леб.) див. захолбд.

Я

ябі спол. коли б, якби [Ябі це блікше було, то й поїхав би (Жур., Сух.)].

ягодка (Дух.) див. пучка 2.

яйдерево бот. (В. П.) див. лілівас.

ячмінь, -мєня бот. (*Xeranthemum annuum* L.) безсмертник (Черв.).

І. Г. МАТВІЯС

ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ СКЛАДАННЯ КОМЕНТАРІВ ДО КАРТ АТЛАСА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ¹

1. Коментарі є важливим і необхідним складником Атласа української мови, вони доповнюють і пояснюють основну частину атласа — карти.

2. Завдання коментарів полягає в характеристиці матеріалу, на основі якого складено карту, іноді — в поясненні принципів і методів побудови карти, якщо це не зовсім зрозуміло з легенди, а також у характеристиці відповідного мовного явища.

3. Один коментар може стосуватися до кількох однотипних карт, проте, як правило, кожна карта повинна коментуватися окремо.

4. Кожний коментар починається заголовком «Карта №...», після нього наводиться назва карти. Наприклад:

Карта № 5

Назви приміщення для сільськогосподарського реманенту.

5. Коментар складається з загальних і часткових пояснень, приміток і зауважень. Для забезпечення чіткості і виразності всі пояснення та зауваження групуються і виділяються в окремі параграфи, а параграфи нумеруються.

6. Перший параграф коментаря з'ясовує зв'язок карти з Програмою для збирання матеріалу до Атласа української мови видання 1949 р. Тут зазначається, за відповідями на яке питання чи на які питання або на частину якого питання Програми складена карта, наводяться питання Програми, що забезпечили відповіді і дали матеріал для карти. Наприклад:

Карта складена за матеріалом відповідей на питання Програми 286: «Назбирайте ковилю, щавлю, барвінку, очерету чи назбирайте ковиля, щавля, барвінка, очерета?».

¹ Інструкцію обговорено і схвалено на виробничій нараді відділу діалектології Інституту мовознавства АН УРСР. — *Ред.*

7. Якщо карта складена за матеріалом відповідей на два чи кілька питань Програми або ж відповідей на частину якогось питання (це буває найчастіше в тих випадках, коли певна карта не була передбачена Програмою), то в першому параграфі коментаря наводяться повністю відповідні питання Програми. Наприклад:

Карта № 72

Наголошення вказівного займенника *той* у формі род. відм. одн.

Карта складена за матеріалом відповідей на питання Програми 283: «Нема́ того́ ш́уму, блі́ску, зазнáв с́уму, добíвся лáду, потребу́є сну чи не́ма́ ш́ума, блі́ска, с́ума, лáда, сна?» — та питання 289: «Того́ вйм'я, сім'я, тім'я, ім'я чи вймені, сімені, тімені, імені, чи вймени, плéмени, сімени, тімени, імени, чи вймене, сімене, тімене, імене, чи вйм'яте, сім'яте, тім'яте, ім'яте?»

Карта № 122

Форма ор. відм. мн. від іменника *гість*.

Карта складена за матеріалом відповідей на питання Програми 310 б): «З людьмі, гістьмі, кіньми чи людьями, гостьями, коньями, чи людїма, гостїма, конїма, плечїма, грошїма?»

8. У коментарях до карт, укладених за матеріалами відповідей на частину певного питання Програми, наводиться одна лише ця частина тоді, коли решта питання безпосереднього стосунку до картографованого явища не має і на специфіку картографованого матеріалу не вказує. Наприклад:

Карта № 175

Суфіксація в іменниках — назвах глухої людини.

Карта складена за матеріалом відповідей на частину питання Програми 269: «Глушáн чи глушмéнь, глушмáнь, глухмáн чи глушкó?».

(Повністю питання 269 сформульоване так: «Ласій чи ласún, чи ласькó? Вередій чи вередún, чи верédник? Глушáн чи глушмéнь, глушмáнь, глухмáн, чи глушкó? Лобáнь чи лобáс, чи лобáч; чи лобкó? Бородáнь чи бородáй, чи бородáч?»).

9. Якщо карта побудована за матеріалом такого питання Програми, що складається з окремих підпунктів — а), б), в) і т. д., то в коментарі наводиться лише один з підпунктів, який стосується карти. Наприклад:

Карта складена за матеріалом відповідей на питання Програми 122: «Як у вас кличуть: д) гусей?»

(Усе питання має такий вигляд: «Як у вас кличуть: а) коней, б) корів, в) овець, г) свиней, д) гусей, е) курей, є) індиків, ж) собак, з) котів?»).

10. Після першого параграфу в коментарі викладаються загальні пояснення. У другому і наступних параграфах поясню-

ється, якщо це необхідно, тема карти і характеризується матеріалом, на основі якого складена карта. Тут часто буває необхідним указати на зв'язок теми карти з питанням Програми, умотивувати виділення певних моментів (явищ, слів) з ряду інших для окремого картографування, не передбаченого Програмою, або, навпаки, пояснити причину зведення матеріалу кількох питань Програми для складання однієї карти. Тут же, у випадках потреби, робиться відсилання до інших карт, які присвячені явищам, пов'язаним з картографованим на коментованій карті. Інколи буває необхідне пояснення, чому саме таким способом картографується відповідне явище, тобто обґрунтовується доцільність того чи іншого типу карти — знакової, площинної, ізоглосної, комбінованої, з протиставленням або з виявом явищ.

11. Принцип побудови легенди коментується лише тоді, коли з якихось причин структура карти не відповідає засадам, викладеним в «Інструкції для складання карт до Атласа української мови».

12. Загальні зауваження передбачають пояснення змісту менших за величиною знаків, якщо такі є на карті.

13. Після загальних пояснень, що стосуються всієї карти, викладаються часткові зауваження до картографованих варіантів, до окремих знаків на карті, тобто до відхилень від картографованого явища, притому зауваження до різних знаків виділяються, як правило, в окремі параграфи.

14. Залежно від того, яке картографується явище — лексичне, фонетичне, акцентологічне, морфологічне чи синтаксичне, коментарі набувають своєї специфіки.

15. Найважливішим у коментарях до лексичних карт є семантична характеристика відповідних назв. Оскільки недосконалість формулювання питань у Програмі зумовлює в багатьох випадках неточні відповіді (нерідко поряд засвідчено назви з відмінними семантичними відтінками), у коментарях необхідно визначити ступінь точності в фіксації окремих значень.

16. У коментуванні окремих картографованих лексичних явищ, зображених на карті різними знаками, спершу даються пояснення щодо семантики відповідних назв, поширеності їх у говірці та ін., потім — пояснення морфологічних та фонетичних варіантів відповідної назви. Морфологічні та фонетичні варіанти певної назви не коментуються тільки тоді, коли вони дістали окреме картографування (у таких випадках робиться відсилання до відповідної карти) або ж коли вони не мають ніякого значення для розуміння картографованого явища і цілком відповідають відомим морфологічним та фонетичним законам говорів української мови.

17. Наприкінці коментаря до лексичної карти наводяться засвідчені в записах назви, що з якихось причин не картографовані (напр., з причин неспіввідносності щодо семантики та обмеженості щодо кількості).

18. Коментарі до тих карт, на яких відображено поширення назв конкретних реалій або частин цих реалій (напр., коси, плуга, воза), мають як додаток відповідний малюнок. Малюнок поміщається під назвою карти або в коментарях.

19. У коментарях до карт на фонетичні явища найважливішим є пояснення і точна документація відмінностей, які об'єднано на карті одним знаком. Коментарем вичерпуються всі випадки, що не точно відповідають варіантові, зазначеному в легенді, або ж поставлені в дужках, а також усі графічні варіанти, що якоюсь мірою можуть виражати різні фонетичні особливості (напр., е" і ə, о" і ω).

20. Пояснення фонетичних явищ, безпосередньо не пов'язаних з картографованим (напр., фонетичні варіанти суфікса в випадках, коли картографується лексикалізоване фонетичне явище в корені слова), а також можливих акцентологічних, морфологічних і лексичних, що впливають з картографованого матеріалу, даються окремими абзацами після коментування картографованого явища.

21. Акцентологічні карти, що Програмою спеціально не передбачені, складаються на матеріалі лексичних, фонетичних, морфологічних і синтаксичних карт, тому й коментування їх полягає переважно в характеристиці матеріалу, на основі якого складена карта, у визначенні ступеня вірогідності відповідного матеріалу.

22. У коментарях до морфологічних карт насамперед слід пояснити, на яких лексичних фактах ґрунтується відповідна форма. Оскільки для з'ясування морфологічних явищ Програма визначає обмежену кількість лексем, з яких окремі можуть бути лексикалізовані носіями певної форми, у коментарі слід указати на всі випадки належності певної форми лише окремим програмовим словам. Зокрема, повністю коментуються і документуються фонетичні варіанти словотворчих і формотворчих морфем, тому що тут у багатьох випадках немає точної межі між фонетичними і морфологічними явищами.

23. Специфіка коментарів до синтаксичних карт полягає в з'ясуванні вірогідності матеріалу, оскільки синтаксичні конструкції часто засвідчено не внаслідок об'єктивного спостереження, а шляхом прямого опитування, що впливало на побудову відповідей інформаторів. Конструкції, засвідчені у відповідях на певне питання Програми, часто перевіряються і вточнюються картографами атласа на основі текстових записів. На всі такі випадки вказується в коментарі.

Через те, що карти на синтаксичні явища дуже часто потверджують існування в говірках різних паралельних конструкцій, у коментарях необхідно вказувати на всі свідчення про більшу поширеність або типовість окремих із них.

24. Коментування ізгლოსних карт полягає насамперед у відсиланні до знакових карт, на основі яких накреслено відповідні ізглоси. Якщо ізглоса накреслена безпосередньо на основі діалектного матеріалу і для неї немає відповідної карти-основи,

то в коментарі дається повна характеристика матеріалу, як у коментарі до знакової карти.

25. Незалежно від характеру картографованого явища часткові пояснення в коментарі викладаються за єдиним принципом.

26. Коментуванню підлягають усі ті випадки, у яких на карті ставиться знак на основі матеріалу, що хоч мінімально відрізняється від поставленого в легенді для розкриття певного знака (або ж він у легенді стоїть у дужках як варіантний), проте суттю своєю дає право картографувати його як той, що стоїть у легенді карти. У цих випадках слід мотивувати картографування відповідного явища саме таким знаком.

27. У коментарі вказується на всі ті випадки, коли матеріал для картографування взято не з конкретної відповіді на питання Програми, а залучено з відповідей на інше питання Програми або з додаткових текстів.

28. Поясненню підлягають також усі випадки відведення від картографування через неточність запису або подвійність тлумачення, якщо матеріал якоюсь мірою характеризує відповідну говірку щодо картографованого явища.

29. Зрідка в коментарях можна поміщати також матеріал, що не має стосунку до картографованого явища, проте дуже цінний для характеристики говірки.

30. Коментуються всі випадки, коли в записі є будь-які ремарки, що вточнюють відповідь. Ремарки наводяться в коментарі дослівно або ж перефразовуються укладачем коментаря.

31. У коментарі обов'язково з'ясовуються відзначені в окремих населених пунктах явища, що на карті позначаються чорною зіркою.

32. В окремих випадках для пояснення картографованих явищ (лексичних, фонетичних, морфологічних) наводиться вихідна давньоруська форма.

33. До явищ, які не відбиваються на коментованій карті, проте споріднені з зображеними на інших картах Атласа, у поясненні дається відповідне посилання.

34. В останньому параграфі коментаря робиться, де це можливо, відсилання до відповідної карти в інших томах Атласа української мови, у регіональних українських атласах та в атласах сусідніх мов.

35. Порядок інших часткових пояснень зумовлюється логікою побудови коментаря.

36. Часткові пояснення, як правило, йдуть після загальних, проте в окремих випадках загальні і часткові пояснення можуть перплітатися, якщо це сприяє зрозумілості і лаконічності коментаря.

37. Фактичний матеріал у коментарі наводиться курсивом у тому вигляді, у якому він засвідчений записом.

38. Номери населених пунктів, перераховувані в певному параграфі коментаря, ставляться в порядку зростання чисел.

39. Часто вживаний у коментарях вислів *населений пункт* наводиться в скороченні *нас. п.* — для однини і *нас. пп.* — для множини.

40. Практично складання коментаря здійснюється так.

Після виготовлення карти уважно переглядаються всі (від першої до останньої) картки, на яких записані відповіді на питання Програми, і відкладаються всі ті, на яких матеріал не зовсім збігається з розкриттям знаків у легенді карти, тобто вибирається все, що вимагає коментування. Виписувати відхилення можна й під час виготовлення карти. Відкладені картки групуються за певними явищами, що вимагають коментування, відповідний матеріал заноситься до коментаря, а прокоментовані картки вливаються до картотеки за порядком номерів населених пунктів. Якщо в картках-записах є явища, які повинні пояснюватися в різних місцях коментаря, отже, належать до різних груп коментованих явищ, то відповідні картки раніше відкладаються до тих, які коментуються першими, а потім долучаються до групи карток з тим явищем, яке чекає на коментування.

ЗРАЗКИ КОМЕНТАРІВ

Карта № 2

Назви місця, на якому знаходиться хата з господарськими будівлями.

1. Карта складена за матеріалом відповідей на питання Програми 1: «Як у вас називається місце, на якому знаходиться хата з господарськими будівлями: *садіба, ґрунт чи ґрунт, обійстя, двір..?*»

2. У записах з багатьох нас. пп. до наведених слів зроблено пояснення, що одні з них мають вужче значення — «місце, де знаходиться хата з господарськими будівлями», а інші ширше — «місце, зайняте хатою, господарськими будівлями, садом і городом», через те доцільно було поряд із загальною картою на основі розмежування слів за семантикою скласти дві карти з виявом вужчого і ширшого понять. У вужчому значенні вживаються переважно слова *дв'ір, двірище, подв'ір'я, об'ійст'я*, у ширшому — *садіба, осад'ба, ґрунт (ґрунт), горід (огорід), загорід*. На визначення ширшого змісту див. карту № 3. Обидва значення об'єднані в карті № 1.

3. У записах з нас. пп. 9, 46, 50, 56, 94, 110, 133, 134, 272, 300, 302, 331, 335, 339, 342, 348, 407, 560, 642 відзначено, що слово *дв'ір* означає «вільне місце коло хати».

4. Фонетичні варіанти кореневого голосного звука в словах *дв'ір, подв'ір'я* враховані на карті з виявом рефлексів давнього *o* в закритому складі (див. карту № 170).

5. У записах з нас. пп. 13, 62, 67, 122, 316, 383, 397, 558 відзначено, що слово *двірище* вживається в значенні «місце, на якому колись стояла хата». Ці випадки не картографуються. У значенні «місце, де колись стояла хата» записано ще слова: *хатнище* — нас. пп. 68, 301; *пéчишче* — 17.

6. Варіант *дворійшче* записано в нас. пп. 536, 661. Відмінні від *о* рефлекси давнього *о* в цьому варіанті записано в нас. пп.:

2 (*двурійшче*), 62, 132 (*двуоришче*).

7. У кінцевому складі слова *подвір'я* засвідчено такі варіанти: *-р'а* — нас. пп. 466, 531, 557, 819, 820, 836, 845, 862, 864, 875; *-р'е* — 209; *-ра* — 457, 460, 464, 469, 470, 471, 472, 495, 496, 499, 696, 700, 702, 705, 706, 707, 709, 716, 718, 724, 727, 740, 741, 744, 745, 747, 749, 750, 751, 754, 756, 757, 771, 775, 779, 786, 789, 791, 796; *-рйе* — 20, 24, 26, 48, 50, 52, 92, 186, 201, 205, 207, 208, 209, 211, 227, 230, 232, 233, 247, 353, 475, 483; *-рл'а* — 468, 501, 502, 506, 725, 728, 761 (на споріднене явище див. карту № 133).

8. Слово *обійст'а* без звука *й* після *і* (*об'іст'а*) записано в нас. пп. 222, 229, 233, 242, 243, 249, 253, 254, 432, 433, 434, 435, 436, 438, 439, 441, 442, 443, 445, 447, 448, 449, 451, 452, 454, 455, 457, 458, 459, 461, 463, 464, 465, 468, 471, 472, 473, 475, 476, 478, 479, 487, 489, 491, 492, 493, 495, 496, 498, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 511, 515, 517, 523, 526, 538, 542, 543, 545, 547, 685, 686, 688, 690, 691, 692, 695, 696, 697, 699, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 716, 717, 718, 723, 724, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 736, 737, 738, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 764, 765, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 776, 781, 786, 787, 790.

Протетичне *г* перед *о* в слові *обійстя* засвідчено в нас. пп. 441, 445, 447, 448, 449, 451, 452, 458, 459, 463, 464, 465, 468, 473, 489, 492, 499, 500, 501, 502, 504, 505, 507, 539, 545, 547, 685, 686, 688, 690, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 736, 738, 740, 741, 742, 743, 745, 746, 747, 748, 759, 761, 764, 765, 767, 768, 769, 773, 795 (на споріднене явище див. карту № 149).

Звук *и* замість *і* в слові *обійстя* записано в нас. пп. 253, 473, 542, 690, 697, 707, 709, 712, 727, 737, 738.

У кінцевому складі слова відзначено такі варіанти: м'який звук *ц* і закінчення *а* (*об'ісц'а*) — нас. пп. 222, 249, 254, 432, 433, 436, 438, 439, 440, 441, 442, 444, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 461, 462, 463, 464, 465, 468, 471, 472, 474, 476, 478, 479, 483, 487, 489, 491, 492, 493, 496, 499, 500, 502, 503, 505, 507, 508, 509, 511, 515, 526, 538, 542, 543, 547, 685, 686, 688, 690, 691, 694, 695, 697, 699, 701, 704, 706, 707, 709, 710, 711, 712, 716, 718, 720, 721, 724, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 736, 737, 738, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 755, 758, 759, 761, 764, 765, 767, 768, 769, 772, 773, 786, 795; м'який звук *т* і закінчення *е* (*об'іст'е*) — 242, 269; м'який звук *ц* і закінчення *е* (*об'ісц'е*) — 243, 253; твердий звук *ц* і закінчення *е* (*об'ісц'є*) — 229, 233, 434, 435, 440, 475, 476.

Не поставлено наголосу на слові *обійстя*, і воно картографується як *обійст'а* в нас. пп. 455, 462, 498, 530, 531, 744.

Карта № 114

Рефлексія давнього *o* в слові *окріп*.

1. Карта складена за матеріалом відповідей на питання Програми 85: «*Окріп чи кіпень, чи вар, чи кип'яч, чи кипятко...?*»

2. Варіанти початкового голосного звука і протеза в слові *окріп* картографуються окремо (див. карту № 113).

3. Через непослідовність передачі в записах пом'якшення приголосного звука *p* перед голосним *i* для варіанта *окріп* воно до уваги не береться.

Варіанти з пом'якшенням і без пом'якшення *p* перед *i* записано в нас. пп. 182, 296, 385, 390, 404, 407, 414, 433, 440, 441, 532, 536, 541, 544, 548, 550, 617, 659, 663, 669, 670, 671, 681, 683, 706, 718, 719, 727, 752, 755, 770, 795, 827, 828, 829, 847, 857, 895, 897, 899. Не позначено пом'якшення *p* перед *i* в записах з нас. пп.: 19, 37, 50, 85, 113, 158, 162, 170, 174, 177, 183, 187, 204, 208, 210, 221, 226, 227, 230, 233, 235, 238, 240, 248, 253, 256, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 276, 285, 290, 298, 299, 306, 327, 341, 356, 371, 380, 391, 392, 396, 399, 401, 408, 410, 412, 413, 421, 430, 431, 466, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 483, 490, 495, 497, 501, 504, 505, 507, 508, 512, 515, 524, 525, 526, 530, 531, 537, 538, 540, 543, 545, 546, 551, 553, 554, 555, 556, 557, 559, 560, 563, 565, 567, 568, 569, 571, 572, 573, 574, 576, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 588, 589, 590, 592, 593, 595, 596, 598, 599, 600, 601, 603, 606, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 616, 619, 625, 627, 629, 630, 640, 641, 645, 651, 654, 656, 657, 661, 662, 672, 674, 675, 677, 678, 689, 694, 696, 713, 715, 723, 728, 729, 735, 746, 754, 760, 761, 762, 764, 766, 768, 769, 772, 774, 780, 783, 785, 793, 794, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 806, 807, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 817, 823, 824, 826, 830, 831, 834, 835, 838, 839, 848, 850, 851, 853, 856, 861, 864, 869, 876, 878, 881, 886, 891.

4. Червоним колом, крім рефлекса *i*, позначено на карті його варіант *i* без пом'якшення *p* у нас. пп.: 32, 215, 218, 223, 249, 295, 317, 488, 516, 549, 767, 825; *i* поряд з *i* — у нас. пп. 223, 302; також варіант *i^h* (*окр'і^hп*) поряд з *i* — у нас. пп. 303, 520 та *i^h* (*окр'і^hп*) поряд з *i* — у нас. п. 523 і поряд з *i* — у нас. п. 287.

5. Зеленим колом, крім рефлекса *и*, позначено його варіант *и^l* в нас. пп. 144, 522; цим же знаком передано на карті рефлекс, що в записах виражений буквою *ы* (*окр^ып*) — нас. пп. 226, 275, 281, 453, а також *ы^l* (*окр^{ы^l}п*) — 278. Зеленим колом відображено також рефлекс, що в записах позначений через *э* (*окрэп*), у нас. п. 252; *э* поряд з *и* — 250.

6. Жовтим колом, крім рефлекса *у*, передано його варіант *у^h* в нас. пп. 69, 72, 198. У нас. п. 178 перед рефлексом *у* позначено пом'якшення *p* (*окр'уп*).

7. Коричневим колом, крім рефлекса *уи*, передано варіант *уи^h* поряд з *уи* в нас. п. 316, *уэ* (*окруэп*) — 107, 124; *уи^o* (*укруи^oп*) — 110; *уи^l* (*окруи^lп*) — 146; *уе* (*укруеп*) — 109.

8. У нас. п. 235 поруч з рефлексом і записано е (окреп).

9. Крім того, у записах ще засвідчені такі рефлекси: *іє* (укр. *рієп*) — нас. п. 92, *їи* (укр. *їїп*) — 116, *їя* (укр. *їяп*) — 133, *їо* (укр. *їїоп*) — 134, *їа* (укр. *їап*) — 136, *їи* (окр. *їїп*) — 209.

10. Як паралельні позначено відмінні рефлекси, що виступають в одному і тому ж записі або виявлені в різних записах з одного і того ж нас. п.

Карта № 214

Наголос у формі род. відм. одн. від слова *лад* — *ладу*.

1. Карта складена за матеріалом відповідей на питання Програми 283: «Нема́ тогó шўму, блїску, зазнáв сўму, добївся лáду, потребўє сну чи нема́ шўма, блїска, сўма, лáда, сна?»

2. У ряді пунктів на карті немає знака через те, що в деяких записах не зазначено наголосу в формі *ладу*, або ж через неповноту запису цього слова взагалі не засвідчено. Не взято до уваги також наголосу в формі *лада*.

3. Якщо форма *ладу* записана з подвійним наголосом або ж якщо в різних місцях запису виявлено форму *ладу* з різним наголосом, то на карті у відповідних пунктах поставлено обидва знаки.

4. Слід допускати, що можливий подвійний наголос у формі *ладу* виявлено записувачами не скрізь, оскільки в питанні йдеться про форму відмінка і безпосереднього питання про наголос немає.

Карта № 307

**Форми род. відм. одн. від іменників
ковиль, *щавель*, *барвінок*, *очерет*.**

1. Карта складена за матеріалом відповідей на питання Програми 286: «Назбїраїте ковилў, щавлў, барвїнку, очерету чи назбїраїте ковилїя, щавлїя, барвїнка, очерета?»

2. На карті поставлено знак незалежно від кількості засвідчених у записі випадків, отже, нанесено знак і тоді, коли у відповідній формі записано хоч би одне з програмових слів. Так, на підставі форм на -а від трьох слів *ковил'а*, *щчаўл'а*, *барв'їнка* при паралельних *ковил'ў*, *щчаўл'ў*, *барв'їнку*, *очерету* записано в нас. пп. 471, 723, 896; при паралельних *ковил'ў*, *щчавл'ў*, *очерету* — 730, 908; при паралельних *барв'їнку*, *очерету* — 50; при паралельному *очерету* — 10, 313. На підставі фактів *ковил'а*, *щчаўл'а*, *очерета* при паралельних *щчаўл'ў*, *барв'їнку*, *очерету* — 644; на підставі *ковил'а*, *барв'їнка*, *очерета* при паралельних *щчаўл'ў*, *барв'їнку*, *очерету* — 292; на підставі *щчаўл'а*, *барв'їнка*, *очерета* при паралельних *ковил'ў*, *щчаўл'ў*, *очерету* — 869.

На підставі форм від двох слів *ковил'а*, *щчаўл'а* при паралельних *ковил'ў*, *щчаўл'ў*, *барв'їнку*, *очерету* в нас. пп. 534, 418, 670; при паралельних *ковил'ў*, *барв'їнку*, *очерету* — 399; *щчаўл'ў*, *барв'їнку*,

очерёту — 46, *шчаўл'ў*, *очерёту* — 110; *барвінку*, *очерёту* — 299; на підставі *ковил'а*, *барвінка* при паралельних *ковил'ў*, *шчаўл'ў*, *барвінку*, *очерёту* — 25, 671; при *ковил'ў*, *шчаўл'ў*, *барвінку* — 855; при *шчаўл'ў*, *барвінку*, *очерёту* — 634, 673; на підставі *барвінка*, *очерёта* при паралельних *ковил'ў*, *шчаўл'ў*, *барвінку*, *очерёту* — 235; при *ковил'ў*, *шчаўл'ў*, *барвінку* — 669. На підставі форми від одного слова *ковил'а* при паралельних *ковил'ў*, *шчаўл'ў*, *барвінку*, *очерёту* — 47, 51, 57, 421, 626, 692, 857, 889; при паралельних *шчаўл'ў*, *барвінку*, *очерёту* — 40, 91, 171, 187, 355, 359, 785, 819, 825, 853; на підставі *шчаўл'а* з паралельним *шчаўл'ў* — 385, 820, 842, 895, 898, 899, 905; без паралельної форми на -у — 511; на підставі *барвінка* з паралельним *барвінку* — 78, 569, 609, 625, 668, 864, 911, 277, 745; без паралельної форми на -у — 260, 388, 696; на підставі *очерёта* з паралельним *очерёту* — 82, 230, 293, 586, 810, 862; без паралельного *очерёту* — 276, 423.

Форми на -у від двох слів *ковил'ў*, *шчаўл'ў* при паралельних *ковил'а*, *шчавел'а*, *барвінка*, *очерёта* відзначено в нас. п. 507; від *шчаўл'ў*, *очерёту* при паралельних *ковил'а*, *шчаўл'а*, *барвінка*, *очерёта* — 286.

3. У багатьох нас. пп. засвідчено не всі чотири програмові слова, а тільки три, два, а то й одне з них. Форми від трьох слів *шчаўл'ў*, *барвінку*, *очерёту* записано в нас. пп. 1, 3, 4, 7, 21, 28, 34, 38, 41, 44, 52, 58, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 85, 88, 92, 93, 94, 97, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 121, 123, 124, 126, 131, 133, 136, 139, 144, 145, 146, 147, 154, 156, 164, 169, 174, 175, 178, 184, 185, 186, 200, 205, 216, 223, 226, 230, 231, 236, 242, 249, 251, 252, 254, 257, 259, 264, 268, 271, 272, 273, 277, 279, 280, 284, 293, 294, 305, 307, 320, 326, 329, 331, 338, 362, 365, 368, 370, 371, 375, 398, 420, 429, 446, 447, 450, 452, 457, 458, 475, 479, 480, 482, 483, 484, 493, 497, 501, 504, 505, 512, 517, 537, 543, 545, 549, 553, 557, 570, 572, 575, 582, 587, 590, 594, 610, 629, 630, 642, 653, 654, 656, 657, 659, 662, 699, 705, 715, 724, 725, 729, 732, 733, 735, 744, 750, 753, 754, 758, 760, 769, 771, 773, 775, 779, 782, 784, 787, 793, 794, 801, 803, 836, 886; від слів *ковил'ў*, *шчаўл'ў*, *очерёту* — 9, 17, 129, 143, 172, 201, 240, 290, 386, 426, 451, 495, 627, 651, 691, 693, 798, 805, 840, 852; *ковил'ў*, *шчаўл'ў*, *барвінку* — 29, 61, 108, 211, 217, 278, 304, 466, 595, 619, 766; *ковил'ў*, *барвінку*, *очерёту* — 256, 275, 306, 322, 454, 502; від двох слів *ковиль*, *шчавель* — 31, 224, 394, 514, 521, 554, 621, 799, 800; *шчавель*, *очерёт* — 2, 5, 6, 12, 15, 96, 100, 109, 116, 148, 157, 160, 188, 191, 229, 244, 282, 324, 490, 580, 712, 756, 757, 761, 777, 814, 816, 838, 867, 888; *шчавель*, *барвінок* — 20, 73, 86, 155, 180, 204, 220, 222, 253, 260, 267, 460, 569, 599, 749, 821; *барвінок*, *очерёт* — 589, 591, 700; *ковиль*, *очерёт* — 19. Одну тільки форму *шчаўл'ў* записано в нас. пп. 84, 137, 151, 152, 202, 218, 221, 247, 266, 428, 431, 526, 559, 574, 576, 584, 763, 808; *барвінку* — 687, 708; *очерёту* — 560, 614. *ковил'а* і *ковил'ў* — 384, *ковил'ў* — 568.

4. Фонетичні варіанти коренів у відповідних словах під час картографування до уваги не взято.

5. Слово *щавель* може виступати з варіантними суфіксами: *щавіл'*, *щавій* (відповідно форми *щавіл'у*, *щавійу*); оскільки типам суфіксів у слові *щавель* присвячується окрема карта, тут ці явища не коментуються.

6. Від слова *ковиль* форму з наголосом на першому складі *кóвил'у* записано в нас. пп. 806, 834; на другому складі *ковіл'у* — 74, 332; форму від іменника жін. роду *ковилі* засвідчено в нас. пп. 321, 819, 820, 889; *ковилі* — 68, 857.

7. Немає відповіді на питання 286 у записах з нас. пп. 531, 736.

Карта № 389

Парні іменники жін. роду твердої основи I відміни з формами числівників *дві, двоє* (*дві руки, дві руці, двоє рук*).

1. Карта складена за матеріалом відповідей на частину питання Програми 236: «*Дві (три, чотири) жінки чи жінці, чи двоє (трое, четверо) жінок? Дві руки, дві руці, двоє рук? Два відрі дві відрі, двоє відер?*»

2. Виділення частини питання 236 в окрему карту зумовлене деякою розбіжністю в територіальному вияві між сполуками з парними і непарними іменниками жін. роду, тобто між сполуками типу *дві руки* і *дві жінки*. Частину питання 236, що стосується іменників середн. роду, не можна об'єднати з іменниками жін. роду в одній карті ні за територіальним виявом відповідних явищ, ні за формальними ознаками.

3. Для складання карти використано прямі відповіді на питання і факти з додаткових текстів.

4. Як явища двоїни позначено на карті випадки без перехідного пом'якшення приголосного: *дв'є рукиє* (поруч з *д'в'є руки*) — нас. п. 2, *дв'і рук'є* — 22, *дв'є рук'є* (поряд з *дв'є рук'і*) — 66.

5. Словосполука *дві руки* підтверджена прикладами з текстів: *дв'є нбги* — нас. п. 12, *три рўки* — нас. п. 146.

6. У записах засвідчено ремарки: «рідше» — до паралельної словосполуки *д'в'і руці* — нас. пп. 54, 89; до паралельної словосполуки *двіє назіє* — 85; «у старших зустрічається» — до паралельної словосполуки *дв'і руці* — нас. пп. 540, 590; «вживалося» до паралельної словосполуки *дв'і руці* — нас. п. 623; «рідко, але вживається» до відповіді *дво́йе рук, дв'і руці*, що протиставляється прикладові з непарним іменником *дві жінки* — нас. п. 775.

7. Як неповні слід розглядати відповіді, у яких наводяться приклади для парних іменників лише із збірним числівником *дво́йе рук* у нас. пп. 160, 162, 220, 695, 803, 804, 850, 880.

8. Зовсім відсутні відповіді для сполук з парними іменниками в записах з нас. пп.: 19, 20, 25, 29, 86, 88, 189, 199, 206, 214, 218, 229, 234, 244, 245, 253, 270, 278, 309, 347, 384, 426, 504, 531, 545, 546, 569, 576, 589, 596, 656, 696, 724, 736, 788, 805, 821, 824, 825, 829, 831, 852.

І. Г. МАТВІЯС

ДОСЛІДЖЕННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

(«Праці X Республіканської діалектологічної наради», К., 1961)

Рецензований збірник праць, що їх було проголошено як доповіді або виступи на X Республіканській діалектологічній нараді, є свідченням великого інтересу українських мовознавців до всебічного вивчення українських говорів. Діалектологічні дослідження на Україні провадяться в трьох основних напрямках: складання атласів, упорядкування діалектних словників і описове вивчення говорів. Усі ці напрями відбиті в рецензованому збірнику. За тематикою статті збірника поділяються на п'ять циклів. Перший цикл становлять статті, присвячені питанням лінгвістичної географії, другий — діалектологічній лексикології і фразеології, третій — діалектологічній лексикографії, четвертий — описовому дослідженню говорів, п'ятий — організаційно-методичним питанням, пов'язаним з вивченням діалектів української мови.

Перший цикл починається працею Ф. Т. Жилка «Деякі питання лінгвогеографічного аспекту в українській діалектології». У статті викладено важливі теоретичні узагальнення, що є наслідком роботи над Атласом української мови, і вказано на ті наукові проблеми в українській діалектології, які мають бути розв'язані шляхом і за допомогою лінгвістичного картографування. Автор справедливо відзначає, що лінгвогеографія не є окремою мовознавчою дисципліною, а становить тільки певний аспект дослідження, що своїм об'єктом може мати як говори, так і мови чи й групи їх (а ми додамо — і сім'ї). Свою вагу має поставлене автором питання про принципи побудови діалектологічних атласів, про теоретичні основи лінгвогеографічного аспекту дослідження мовних явищ.

У статті з'ясовується, що лінгвогеографія є важливим чинником у розв'язанні всіх принципів питань української діалектології і насамперед давнього та сучасного розмежування українських говорів. І хоч Атлас української мови не розв'язує питання про межі між українською мовою в її говірковому виявленні і

говорами сусідніх мов, однак це допоможуть зробити атласи білоруської, російської та інших сусідніх мов.

Слід відзначити, що Ф. Т. Жилко перебільшує історичний аспект у лінгвістичному дослідженні. Мабуть, правильніше буде вважати, що лінгвогеографічне дослідження дає цінний матеріал для історика мови, однак лінгвістичні атласи переважно відбивають мовні явища в синхронному розрізі, і через те принцип історичності в побудові лінгвістичного атласа не може бути основним.

Із статтею Ф. Т. Жилка за змістом тісно пов'язана розвідка Й. О. Дзендзелівського «Про регіональні діалектологічні атласи української мови». Автор першого на Україні і вдалого обласного атласа викладає теоретичні і методичні засади створення регіональних атласів для основних діалектних масивів української мови. У статті справедливо відзначається, що регіональний атлас має доповнювати загальнономовний і дати додатковий багатий та різноманітний матеріал про діалектний стан обстежуваного району. Специфіка регіонального атласа порівняно з загальнономовним полягає в самому картографованому матеріалі та в густішій мережі пунктів. Правильно визначивши специфіку регіонального атласа порівняно з загальнономовним у принципі і в деталях, автор назвав конкретно територіальні масиви для регіональних атласів української мови. Тут, нам здається, слід було більшою мірою врахувати історично-лінгвістичний принцип і визначити меншу кількість регіональних атласів (автор пропонує 16).

Цілком правильно вказує Й. О. Дзендзелівський на специфіку програми до регіонального атласа. На схвалення заслуговує вимога автора відбивати в такому атласі іншомовні впливи. Що ж до ономастики, то, на нашу думку, її слід відображати в спеціальних атласах, а не в регіональному діалектологічному.

Стаття Й. О. Дзендзелівського відіграє важливу роль у справі складання українських регіональних атласів.

Автор ряду досліджень у галузі словотворення І. І. Ковалик у статті «Словотвір і лінгвогеографія» спиняється на питанні про вивчення дериватних діалектних типів методами картографування. Дослідник правильно підкреслює, що для вироблення лінгвогеографічних методів у цій галузі необхідне погоджене розуміння співвідносних словотворчих діалектизмів, а це вимагає ще теоретичних досліджень і узагальнень. Автор уважає, що під словотворчим діалектизмом слід розуміти семантично тотожні деривати, у яких наявна етимологічно спільна основна словотворча частина слова, що може виступати самостійно чи поєднуватися з відповідним суфіксом, або й ускладнюватися другим коренем. Теоретичні положення І. І. Ковалика про розуміння слів-дериватів прийнятні і вагомі для практики лінгвістичного картографування. Проте непереконливою є вимога автора згущувати мережу населених пунктів у діалектологічних атласах тієї території, де є більше насичення диференційних елементів слів-дериватів. Цю

вимогу можна б здійснити в атласі, спеціально присвяченому словотвору. Що ж до загальнономовного атласа, то в ньому мережа населених пунктів має бути єдиною для всіх структурних складових елементів мови.

Стаття І. О. Варченка «До питання про південну і східну межу середньонадніпрянських говорів» є яскравим доказом того, як багато важить поєднання спостережень діалектолога з лінгвогеографічними даними в розв'язанні проблеми класифікації і розмежування українських говорів. Для визначення південної і східної межі середньонадніпрянських говорів дослідник використовує карти до I тому Атласа української мови і матеріал обстеження населених пунктів діалектологічними експедиціями, що ними керував він сам. Уточнюючи твердження Ф. Т. Жилка і В. С. Ващенко, автор доводить, що центральнокіровоградські говірки належать до типу південно-західних говорів української мови, а південна межа середньонадніпрянських говорів лежить на північ від м. Кіровограда. Ізоглоси багатьох карт АУМ указують на те, що приблизна межа середньонадніпрянських говорів проходить по лінії Тальне — р. Гірський Тікич — р. Велика Вись — Знам'янка — р. Псло — Великі Сорочинці. Спостереження І. О. Варченка будуть потверджені або вточнені під час закінчення роботи над Атласом української мови, однак вони й тепер становлять неабиякий інтерес, тим більше, що визначена ним південна і східна межа середньонадніпрянських говорів збігається з лінією поширення в цьому напрямку слов'янських племен і з південним кордоном Київської держави XII ст.

Друга група статей відкривається працею Б. О. Ларіна «Про народну фразеологію». Автор указує на важливе завдання діалектології в справі вивчення народної фразеології, дає визначення поняття «народна фразеологія», протиставляє народну фразеологію книжній (літературній). На думку автора, народні фразеологізми виділяються в мові своєю іррегулярністю, яка може бути трьох типів. Перший тип становлять незрозумілі фразеологізми, що мають тенденцію відмирати. Більшість належить до другого типу— фразеологізми, у яких неправильні слова залишаються зрозумілими, тільки ясність їх трохи утруднена, не відразу очевидна. Третій різновид іррегулярності виявляється в синтаксичній неподатливості фразеологізму (фразеологізм уходить у синтаксичну конструкцію, не пристосовуючись до неї).

Дослідник вважає, що більшість фразеологічних сполук несуть відбиток своєї епохи і соціального середовища, через те протягом віків фразеологізми втрачають свою вживаність, стають анахронічними. Навпаки, вільні словосполучення, що втрачають своє пряме значення і узагальнюються в метафоричному вживанні, стають фразеологізмами. Дослідник підкреслює, що професійна фразеологія української мови ще зовсім не вивчена.

У розгляданій статті нерідко ставиться питання з тим, щоб читач подумав над розв'язанням його. Однак в окремих випадках таке розв'язання читач бажав би почути від автора. Так, до-

слідник не з'ясовує причин, які сприяють народним фразеологізмам потрапляти до літературної мови, він каже тільки, що деяку роль щодо цього відіграє частота вживання. На нашу думку, тут першорядне значення має територіальне поширення відповідного фразеологізму, а з вужчої діалектної території в літературу входять лише ті фразеологізми, які певною мірою можуть бути зрозумілими для всіх носіїв української мови.

Дуже умовною видається класифікація фразеологізмів на загальнонародні та обласні (слід мати на увазі, що тут не йдеться про фразеологізми, уживані в літературній мові).

У цілому стаття Б. О. Ларіна характеризується свіжістю й оригінальністю. З багатьох поглядів її слід уважати за настановчу. Автор вимагає нових методів діалектологічних досліджень. Зокрема, у вивченні говіркового синтаксису він рекомендує брати до уваги інтонацію і паузи, типи силового акцентування, афективність говіркових конструкцій. У статті ставиться вимога розробляти діалектну стилістику.

Розвідка В. С. Хоменка «Фразеологічний склад народних казок, записаних на Полтавщині» переважно вказує на окремі говіркові особливості своєрідного фольклорного жанру, а не розкриває їх. Певний інтерес становлять порівняння трафаретних казоквих висловів у різних говорах. Пропонована автором класифікація усталених казкових зворотів не викликає заперечень, хоч вона специфіки казок Полтавщини не відбиває.

На Україні широко розгортається робота над вивченням діалектної лексики і складанням відповідних словників, проте теоретичних праць у галузі лексикології, зокрема семасіології, що своїм об'єктом мала б говірковий матеріал, немає. Через те на увагу заслуговує стаття В. С. Ващенко «До вивчення семантики діалектних слів». На основі вивчення говіркової лексики Полтавщини автор намагається з'ясувати певні загальні процеси семантики та визначити основні семантичні типи в народних говорах. Дослідник з'ясовує, що певна частина говіркових слів характеризується стійкістю в семантиці, разом з тим указує на факти розгалуження в семантиці діалектного слова, на з'явлення полісемії. На думку В. С. Ващенко, семантичне дроблення слова в живій мові активне і продуктивне. У статті нараховується п'ять типів семантичних груп, які розрізняються за характером свого творення. Однак у визначенні їх немає належної чіткості. Автор спиняється на процесі абстрагування, наростання абстрактного значення на основі конкретного. Щодо взаємин діалектної лексики з загальнонародною В. С. Ващенко виділяє три групи слів: 1) слова, співвідносні значенням і формою з відповідними словами в літературній мові; 2) слова, співвідносні з словами інших говорів; 3) слова, характерні тільки для певних говорів.

У статті трапляються деякі неточності. Так, у розкритті семантики слів не завжди беруться до уваги суфіксальні утворення (*нід* — *нідóк*); не вказується на різні ступені переносності в зна-

ченні слів (напр., *кабан* у значенні «свиня — самець» і «частина печі» та *довбешка* в значенні «великий дерев'яний молоток» і «голова»). У цілому ж стаття науково вагома і матиме практичне застосування в діалектологічній лексикографії.

Праця М. Т. Безкишкіної «Зміни в лексиці коноплярства за радянської доби (на матеріалі українських говірок північно-східних районів Сумщини)» становить інтерес як розвідка в галузі діалектної лексики одного з давніх видів сільськогосподарського виробництва. Слід відзначити, що глибоке дослідження говіркової лексики коноплярства може служити для розкриття багатьох цікавих сторінок з історичного минулого нашого народу. Однак рецензована стаття такого завдання перед собою не ставить. Авторку цікавлять передусім зміни в цій галузі лексики, що відбулися останнім часом. Переконаливо доводиться, що порівняно з минулим радянський період має свої особливості, які визначаються новою організацією всього виробничого процесу в коноплярстві. У статті виділяються чотири групи слів-термінів у галузі коноплярства, що вживаються на Сумщині: 1) традиційні коноплярські слова, 2) слова з переусвідомленим значенням старих назв, 3) неологізми, 4) архаїзми. Цікавим узагалі є наведений авторкою матеріал, який свідчить про те, що поряд із словами, властивими літературній мові, на Сумщині зустрічається чимало суто місцевих, говіркових назв у галузі коноплярства. На увагу заслуговує спостереження про особливу обмежувальну функцію суфікса *-к* у деяких словах (*солбма* — *солбмка* — «зібрані і вимолочені, але не мочені коноплі»). Прикро, що авторці не вдалося виявити специфічних фразеологічних сполук, пов'язаних з коноплярською термінологією.

Розвідка Ф. А. Непийводи «Із спостережень над сільськогосподарською лексикою в говірках Черкащини» передусім цікава тим, що засвідчує ініціативність кафедр у вивченні діалектної лексики. На основі матеріалів, зібраних за анкетною, що її було складено на кафедрі мовознавства Черкаського педінституту, авторка наводить деякі цікаві факти з лексики, з говіркового словотвору, частково з наголошення, указує на територіальне поширення окремих лексем. Проте якихось теоретичних узагальнень і висновків у статті немає.

Дієслівна лексика українських говорів порівняно з іменниковою досі вивчалася менше, через те стаття В. А. Прокопенко «Про дієслівну лексику буковинських говірок» становить немалий інтерес. У статті наводиться цікавий матеріал. Удало робляться зіставлення окремих лексичних фактів з такими ж фактами в різних українських говорах, указується також на запозичення в галузі дієслівної говіркової лексики. Наведені в статті лексеми переконаливо ілюструються говірковим матеріалом.

У статті помічено неточності. Не можна погодитися з твердженням авторки, що тільки в буковинських говірках слово *заўдати* має значення «піддати»; у такому значенні воно відоме в

багатьох південно-західних говорах. У статті неправильно визна-чається зміст слова *клякати* — «присідати».

Тематика в галузі діалектологічної лексикографії відкривається статтею П. С. Лисенка «Про принципи побудови діалектних (зональних) словників української мови». У статті наводяться цікаві дані про розгортання роботи в галузі діалектної лексикографії на Україні. На основі власного досвіду над укладанням діалектного словника середньо- і східнополіських говорів автор характеризує основні принципи побудови зональних лексикографічних праць. Визначаються групи лексики, які, на думку дослідника, слід унести в діалектні словники, пропонуються принципи побудови словникових статей, застосування в них оцінних ремарок. Прийнятною видається вимога вносити в діалектний словник ті слова, які викликають сумнів щодо належності їх до літературної мови. Стаття цінна як методична розвідка, що буде використана укладачами діалектних словників. Однак слід було чіткіше й послідовніше визначити групи лексики, що повинна входити до діалектних словників, бо, наприклад, під пропоновану першу групу — слова, не вживані в літературній мові, — підводяться й інші групи. Потрібно вточнити також вимогу автора щодо залучення лексичних запозичень з російської мови, оскільки до словників можуть потрапити слова, що органічно не є складовою частиною говорів, а вживаються тільки окремими носіями говірки.

Дуже цінну інформацію має стаття М. Й. Онишкевича «Про складання словника бойківського діалекту», у якій автор викладає принципи побудови своєї великої лексикографічної праці, що нею він зайнятий уже протягом кільканадцяти років. Стаття свідчить про те, що праця М. Й. Онишкевича, яку він закінчує, є великим тлумачно-перекладним словником бойківських говорів. Автор повністю використовує матеріал попередніх дослідників бойківського діалекту і фольклору, однак більшість у словнику становить матеріал, що його збирав сам автор. Вироблення принципів побудови словника, задоволення всіх лексикографічних вимог у словнику М. Й. Онишкевича ускладнюється тим, що авторові доводиться мати справу з матеріалом, зібраним і опублікованим на основі різних методів, а дослідник намагається забезпечити повну документацію кожного лексичного факту та ілюстрацію його. Авторіві доводиться транслітерувати нефонетичні записи попередніх дослідників, і викладені принципи цієї транслітерації нам видаються прийнятними. Реферований дослідником словник уміщає лексеми, зібрані в 217 населених пунктах, що охоплюють максимальні межі Бойківщини.

М. Й. Онишкевич відзначає, що в своєму словнику він намагається охопити лексику Бойківщини в її фонетичних, морфологічних, словотворчих, синтаксичних та фразеологічних особливостях. На нашу думку, тут М. Й. Онишкевич ставить перед своїм словником і такі завдання, які повинні розв'язуватися в моногра-

фічних дослідженнях системи говорів. Щоправда, намагання відобразити в словнику ті фонетичні і морфологічні особливості, про які говориться в статті, заперечення не викликає.

С. І. Дорошенко в статті «Діалектний словник Сумщини» меншою мірою спиняється на принципах побудови обласного діалектного словника, над яким він працює, а більше уваги приділяє характеристиці самого лексичного матеріалу. Слід відзначити, що автор виявив цікаві говіркові лексеми і своєрідні типи лексично-морфологічних утворень, невластиві літературній мові (пор. *не-батько, несин, зривки*). Треба підтримати автора щодо вимоги уважно ставитися до кожного факту, коли йдеться про характеристику лексичного складу української мови, не відносити до запозичень тих слів, які можуть мати свою основу в говорах, однак сумніву С. І. Дорошенка в тому, чи слова типу *всігда, нільзя, нўжний, на́да, польза, поніма́ть, поштї, січас, ўтро* є русизмами, ніякою мірою не поділяємо.

Розділ збірника з описами граматичної системи говорів відкривається статтею В. П. Дроздовського «Південнобесарабські українські говірки».

Говірки південно-західної Одещини заслуговують на особливу увагу дослідників як такі, що виникли відносно пізно шляхами взаємодії мови переселенців з різних місць України і шляхами взаємовпливу з говірками переселенців інших народностей. Через те розглядана стаття становить неабиякий інтерес.

Вияснити в невеликій статті дуже складну систему говірок з глибокими історичними екскурсами і теоретичними узагальненнями неможливо. Проте автор зумів указати на чимало фонетичних, граматичних і лексичних говіркових явищ. Розвідка цікава насамперед фактичним матеріалом. Автор намагається розмежувати особливості, генетично споріднені з південно-східним і південно-західним наріччям, лексикалізовані або локалізовані і загальноговіркові явища, однак композицію статті слід визнати не цілком задовільною.

З помічених у статті помилок можна вказати на пояснення слова *с'огдн'а* контамінацією українського *сьогодні* і російського *сегодня*.

Топонімічній метонімії присвячена стаття Ю. О. Карпенка «Словотвір сучасних назв населених пунктів Чернівецької області». Дослідник визначає п'ять груп топонімів за типом утворення: 1) загальні з походження назви, що стали власними без змін у своїй будові; 2) назви, утворені морфологічними засобами; 3) назви — субстантивовані прикметники; 4) назви — словосполучки; 5) назви іншомовного походження. Предметом дослідження в розгляданій статті є тільки перша група. Автор досліджує топоніми, що за походженням є загальними назвами рельєфу, ландшафту місцевості, певних місць за їхньою функцією в діяльності людини, поселень, будівель, предметів або назвами річок та іменами людей. Цінне зауваження дослідника про погребу вивчати топоніміку з діалектного погляду, бо, справді, чимала кількість

топонімів пов'язана з певними діалектами, а поєднання топонімічних і діалектних даних може дати цінний матеріал для з'ясування багатьох питань історії народу.

Оскільки в статті йдеться переважно про походження, виникнення топонімів, назва її не цілком відповідає змісту, бо ж під терміном «словотвір» звичайно розуміють творення слів за допомогою певних морфологічних засобів. Інших заперечень стаття не викликає. Спостереження Ю. О. Карпенка цікаві й цінні, твердження його достовірні і переконливі.

У праці А. М. Мукачан «Словотвір українських наддунайських говірок» розглядаються основні типи суфіксального і префіксального словотворення всіх частин мови. Дослідниця наводить цікавий матеріал, робить важливі висновки про типи місцевого словотворення в стосунку до літературної мови.

Однак у статті немає належних зіставлень розгляданих морфологічних явищ з рисами інших українських наріч, а це слід визнати особливо важливим щодо характеристики наддунайських говірок, оскільки формування їх відбувалося за своєрідних умов — унаслідок переселення і дозаселення мешканців з різних місцевостей України. Немає в статті даних про зв'язок досліджуваних говірок з сусідніми говірками болгарської і молдавської мов, хоч у вступній частині розвідки вказується на близьке сусідство їх.

Г. Ф. Пелех у статті «Деякі синтаксичні особливості надбузьких говірок на Первомайщині» користується традиційним методом опису граматичних явищ, однак наведений матеріал у ряді випадків становить неабияку цінність. У статті відзначено чимало архаїчних рис у синтаксисі простого і складного речень, які переконують, що говірки Первомайщини належать до типу південно-західних, а окремі з них мають також риси південно-східних говорів. На особливу увагу заслуговують спостереження про вживання кличної форми в ролі підмета, про узгодження підметів — збірних іменників з присудками в множині, про повторення означуваного іменника в підрядному реченні (*ніщо́бу на полі, ко́тре полі...*). Проте непереконливим видається твердження, що синтаксис описуваних говірок здебільшого збігається з нормами літературної мови. Насамперед, говірковий синтаксис можна зіставляти з синтаксисом розмовної літературної мови, а про це в статті не говориться. Не підтверджує зазначеного положення авторки і наведений у статті матеріал. Помічено неточність у поясненні явища пропуску займенника-підмета *я*. У речення типу *прийшла́ ў степ* дієслово-присудок своєю формою на особу не вказує. Неправдоподібно також твердження, що певні українські говіркові конструкції зустрічаються в північних говорах російської мови.

Стаття Я. О. Пурі «Сполучники в говірках південно-західної Львівщини» становить цікаве дослідження говіркового синтаксису, причому з того територіального масиву, що є місцем стику визначених у науковій літературі найважливіших говіркових груп пів-

денно-західного наріччя. У статті розглядаються найхарактерніші особливості вживання сурядних і підрядних сполучникових конструкцій у наддністрянських, бойківських, надсянських і батюківських говірках.

Багатий і переконливий ілюстративний матеріал, зіставлення відповідних явищ у суміжних і несуміжних говорах, критична оцінка наукової літератури, що стосується розгляданого питання, зумовлюють неабияку цінність цієї праці. Недоліком її є хіба що відсутність підсумкової частини, що містила б у собі теоретичні узагальнення.

Останній цикл статей присвячений методично-організаційним питанням у галузі досліджень з діалектології.

У праці П. І. Приступи «Складання програми для запису діалектної лексики» йдеться про методи запису лексичного говіркового матеріалу для обласних діалектних словників і для загального словника діалектної лексики української мови. Автор правильно відзначає, що для запису лексики, пов'язаної з різними ремеслами або окремим типом господарства (рибальством, вівчарством), необхідно складати спеціальні програми. Треба підтримати вимогу П. І. Приступи в тому, що програму слід доповнювати кольоровими ілюстраціями.

Для забезпечення розгортання різнобічних досліджень з діалектології — монографічних описів, складання атласів, обласних словників — важливу роль відіграє підготовка кадрів, тому-то «Принципи побудови програми курсу української діалектології», що їх викладає С. П. Бевзенко, мають привернути увагу всіх діалектологів. Пропоновані принципи заперечень не викликають. Особливо цінною в програмі є вимога пристосовувати практику для студентів до конкретних завдань, які виконує відповідна кафедра в справі діалектологічних досліджень.

Стаття А. А. Москаленка «Принципи укладання обласної діалектологічної хрестоматії» ставить вимогу видавати регіональні збірники текстів українських говорів. Така ідея в принципі заперечень не викликає. Однак, на нашу думку, доцільніше було б як з педагогічно-методичного, так і з наукового погляду на сучасному етапі скласти загальну хрестоматію текстів з українських говорів, цінність якої й полягала б у тому, що в ній були б відбиті зразки мовлення з різних територій. Не поділяємо думки, що обласні хрестоматії мали б принципово важливе значення в справі складання атласа, не вважаємо за доцільне широко вносити до таких хрестоматій зразки фольклору, ніяк не погоджуємося з тим, що письменники мають навчатися рідної мови з обласних хрестоматій.

У прикінцевій статті В. М. Брахнова «Про хід збирання і методик записування діалектного матеріалу до Діалектологічного атласа української мови» вказується на організаційні заходи, які необхідно вжити для закінчення збирання матеріалу до АУМ, а також відзначаються недоліки Програми і даються

влучні рекомендації про те, як усувати ці недоліки в процесі записування матеріалу.

Усі без винятку статті рецензованого збірника збагачують діалектологічну науку новими думками або свіжим невідомим матеріалом.

Збірник «Праці X Республіканської діалектологічної наради» становить інтерес не тільки для широкого кола філологів-мовознавців, а й для інших працівників, що цікавляться питаннями рідної мови та різними спорідненими проблемами.

ЗМІСТ

Ф. Т. Жилко, Про виникнення діалектних груп української мови . . .	3
В. П. Латта, Словацько-українська мовна межа . . .	15
І. О. Варченко, До вивчення говіркових і топонімічних даних східного Поділля . . .	31
П. С. Лисенко, Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини . . .	45
Т. В. Назарова, Акання в українських нижньонадприп'ятських говірках . . .	55
В. В. Німчук, Словотвір сполучників у верхньонадборжавських говірках . . .	70
С. Ф. Довгопол, Поліська нижньонаддеснянська говірка с. Пухівки . . .	85
І. О. Варченко, Про походження двох українських прізвищ . . .	97
С. І. Дорошенко, Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини . . .	101
І. Г. Матвіяс, Інструкція для складання коментарів до карт Атласа української мови . . .	123
І. Г. Матвіяс, Дослідження з української діалектології . . .	134
